

સ્વ.ચંન્દ્રક સ્મારક ગ્રંથમાળા

ફિરંગિ વહેપારીઓ

તા.અ.ભેરડી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૨૫૬૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ હિંદી વેપારીઓ

વિષય ST: ૨૮૨૦૫૪૨

॥ ॐ ॥

વર્ષ ૪ થું

પુસ્તક ૧૨ થું

ફિરંગી વેપારીઓ (ઇતિહાસ)

અનુવાદક:—

દેવજી ગોરધનદાસ ભીમજી

પોરબંદર અને મુંબઈ.

પ્રકાશક:—

લાલશંકર જીવરાજ જોશી

વ્યવસ્થાપક:—“ રવજી ગુંબાજી, સુભારક ગંધમાળા ”

ખાડિયા, દેસાઈની પોળ

અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૧]

[ઇ. સ. ૧૯૨૫]

છૂટક મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

(આ પુસ્તકના કૌપી રાઇટનો હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

આવૃત્તિ ૧ થી]

[પ્રત ૧૧૦૦

મુંબઈમાં મળવાનું સ્થળ:-

ઠક્કર જોશી એન્ડ કું

તુળસીદાસ સુરજનો માળો. પહેલે માળ.

વડગાદી -

માંડવી.

મુંબઈ નં. ૩.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

દ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયબડ રોડ, —અમદાવાદ

મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક !

નિવેદન

પરમાત્માની કૃપાએ આ પુસ્તકથી ‘અંબિક સ્મારક ગ્રંથમાળા’ યોથા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. આવા બારીક સમયમાં સુહૃદ્ધી ગ્રાહક-અન્ધુઓએ પોતાના નામ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રાખી જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, તે બદલ સર્વનો આભાર માનું છું.

પ્રસ્તુત પુસ્તક (સિરાજહૌલા, મીરકાસિમ વગેરે ગ્રંથોના લેખક) ગંગાળાના એક સંશોધક મંડળના પ્રમુખ શ્રીયુક્ત મહાશય અક્ષયકુમાર મૈત્રેયના ‘ફિરંગી વાલિક’ નામના મૂળ ગંગાળી પુસ્તકનો અનુવાદ છે. જેની અંદર ભારતવર્ષના વાલિકન્યતી પાયમ.દ., વારકો-ડા-ગા-માનું ભારતવર્ષમાં પ્રથમ આગમન ને કલીકોટની ખતરેજી, વગેરે બનાવોની માહિતી આપનાર આ અમૂલ્ય ગ્રંથ-છતિહાસ છે. આવા અમૂલ્ય પુસ્તકનો લાભ લેવા કયો દેશપ્રેમી આતુર ન બને ? દરેકને વાંચવાની આસ બલામણુ છે.

આ પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવા મારા મિત્ર મહાદેવજી ગોરધન-દાસે પુરતો યત્ન કર્યો છે તેમ છતાં કોઇ કોઇ સ્થળે ભાષાદોષ દષ્ટિ-ગેચર થાય તો વાચકવર્ગ અમારા દરેક પુસ્તકની માફક આમાં પણ દરગુજર કરશે. યોગ્ય સૂચના થતાં બીજી વખત તે ઉપર પુરતું લક્ષ્ય આપવામાં આવશે.

આ સ્થળે મૂળ લેખક મહાશય અક્ષયકુમાર મૈત્રેયના ઝલુમાંથી સુકા થતાં મને અનહદ આનંદ થાય છે. તે સાથે મગરખી ઉપજે.

છે કે આવા અમૂલ્ય ગ્રંથોનું બાંધાંતર ગુર્જર પ્રાત્ન સમક્ષ રંગુ કરી શકવા હું બાંધ્યશાળી નીવડયો.

બાંધ દેવજી ગોરધનદાસે જે મહેનત લઈ પ્રસ્તુત પુસ્તક મને યોગ્ય સમયે તૈયાર કરી મારા કાર્યમાં મદદગાર થઈ શક્યા છે, તે બદલ તેમનો આભારી છું-દશમું પુસ્તક મોટું હોવાથી ગ્રાહકોને બારમું પુસ્તક વહેલું આપવામાં આવે છે. અગીઆરમું પણ છપાય છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક પછી માળાના ચોથા વર્ષનું ૨ જી પુસ્તક ૧૮૫૭ નો બજારો ભાગ ૩ જે ગ્રાહકોને સમર્પિત કરવામાં આવશે. જેમાં બજારોની સંપૂર્ણ હકીકતો પ્રજ્ઞ થાય છે. બીજા પુસ્તકોની ચુંટણી ચાલુ જ છે. અસ્તુ.

અક્ષય તૃતીયા.
રવિવાર તા. ૨૬-૪-૨૫
મુંબઈ, નં. ૩.

વિનીત.

લાલરાંકર હવરાજ જોશી.

વૈશાખ, શ્રાવણ, કાર્તિક, મહા એવી રીતે

દર ત્રણ માસે બહાર પડશે.

આઠ આના સિરિઝ-ગ્રંથમાળાના પુસ્તકો:

૧ તૈયાર છે. હાથર કેનો છે ? મૂલ્ય છૂટક પાકું પૂરું ૦-૧૨-૦

કાચું પૂરું ૦-૧૦-૦

૨ છપાય છે. વહીમીનો ત્રિવિધ સંસાર-મૂલ્ય

પાકું પૂરું ૦-૧૨-૦ કાચું પૂરું ૦-૧૦-૦

૩ છપાય છે. નિરંજના-પાકું પૂરું ૦-૧૨-૦

કાચું પૂરું ૦-૧૦-૦

પ્રસ્તાવના

“ ફિરંગી વેપારીઓ ” માં જે ઐતિહાસિક તથ્ય સંકલિત થયું છે, તે આજે આપણા દેશની યુનીવર્સિટીનાં કેામ્પ પશ્ચ પાઠ્ય પુસ્તકમાં મળી આવતું નથી. પરંતુ તે આધુનિક સભ્યસમાજની આશ્ચર્યજનક માગ્ય પરિવર્તનની પ્રધાન દ્રવ્ય છે. જેમ કૌતુહલપૂર્ણ છે તેમ ભારતવાસીઓ માટે તેા શિક્ષાપ્રદ પણ છે

આ ઇતિહાસ મુસલમાન લેખકો તેા લખી ગયા છે. “ ગુલામ-હુસેન સલેમી ” નામના પ્રસિદ્ધ લેખક “ રિયાઝ-ઉસ-સલાતિન ” માં દારસી ભાષામાં ભારતવર્ષ માટે ઘણું લખી ગયો છે; તેમાં હિંદના વેપાર અને ‘ફિરંગી વેપારીઓ’ માટે ઘણું નવું જાણવાનું મળી આવે છે.

વાણિજ્યમાં જ લક્ષ્મીનેા વાસ છે, તે પ્રાચીન ભારતશાસ્ત્રોતું વાક્ય છે. હજી પણ તે સૂત્ર પ્રચલિતજ છે. પરંતુ તેની સમુચિત મર્યાદા રક્ષા ક્રમે ક્રમે અન્તર્હિત થઇ ગઈ છે. વાણિજ્યમાં વિશ્વાસ પ્રાધાન્ય છે પરંતુ તે પણ ધીમે ધીમે છાયાડપે થતો જાય છે. આ સર્વ કારણો ભારતવાણિજ્યના ગૌરવનાં મુખ્ય કારણો હતાં. ભારત વર્ષના જનસમાજના અસહગુણો અસહજાદે પીડા પામ્યા છે તે આ ‘ ફિરંગી વેપારીઓ ’ વાંચ્યાથી સમજાશે.

• વારકો-ડા-ગામાએ આટલાંટિક માર્ગે ભારતવર્ષે શોધી કાઢ્યું તે વશોગાન ઇતિહાસમાં આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેણે જે ઉપાયો લીધા હતા તથા શાંતિપ્રિય ભારતમાં જે આગ સળગાવી એશિયામાં

જે ત્રાસ વતાવી ગયો હતો તે વાંચી “ શિરંગી વેપારીઓ ” ફિપન ધૂણાજ પેદા થશે.

ભારતવાર્ષી નહોતો તો—ભારતવાણિજ્ય તો ક્યાંથી જ હોત ? તેમ યુરોપ અઃ નવજીવન કેમ પ્રાપ્ત કરી શકત ? ભારતવર્ષમાં ‘ શિરંગી વેપારીઓ.ઓ ’ આવી વેપારવણજીથી સમૃદ્ધ બની યુરોપને જીતી કંઈ હું. પરોક્ષભાવે ભારતવર્ષેજ યુરોપને યુગાન્તરમાં ખેંચાવા સહાય કરી છે, જીતી કંઈ છે. આ ઇતિહાસ કાંઈક આવે. ખ્યાલ આપી વાંચકને નવું શિખવશે તો લખનાર કૃતકૃત્ય માનશે.

હું લેખક કે વિકાસ લેવાનો દાવો કરતો નથી, તેમ તે મારો વ્યવસાય પણ નથી, પરંતુ મને સાહિત્ય સેવાની જે હોંશ છે તે જે આ ‘ શિરંગી વેપારીઓ ’ કાંઈક આદરપાત્ર થશે તો મારી મહેનત સફળ માનીશ.

મારા અ. પ્રથમ પ્રયત્નો છે, તેમાં અનેક દોષો જણાશે, પરંતુ આશા છે કે વાંચક દોષો તરફ નહિ જોતાં ઉદ્દેશને લક્ષી દરગુજર કરશે.

વસંત પંચમી.

ચોરખંદર ૧૯૮૯.

લી. સાહિત્યસેવક
કક્કર દેવજી ગોરધનદાસ લીમજી.
શુભઈ અને ચોરખંદર

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
„ ૧ હું.	જૂનો વાણિજ્ય માર્ગ ...	૧
„ ૨ જું.	ઈસ્લામવિપ્લવ ...	૧૨
„ ૩ જું.	નવા માર્ગની તપાસમાં...	૨૧
„ ૪ હું.	જૂનો જલ વાણિજ્ય પંથ ...	૨૮
„ ૫ મું.	મરણીયાના પ્રયત્નો ...	૩૭
„ ૬ હું.	અસાધારણ આત્મત્યાગ...	૪૬
„ ૭ મું.	દિત્તમ આશા....	૫૬
„ ૮ મું.	ભારતપાત્રા અને એશિયાનું માગ્યચક્ર	૬૩
„ ૯ મું.	કલિકટ ...	૭૧
„ ૧૦ મું.	પ્રથમ પરિચય...	૮૫
„ ૧૧ મું.	ધર્મયુદ્ધ યાત્રા...	૯૬
„ ૧૨ મું.	આત્મરક્ષા ...	૧૧૧
„ ૧૩ મું.	બાહુબળ ...	૧૨૬
„ ૧૪ મું.	રાજ્યલાભ ...	૧૪૨
„ ૧૫ મું.	વાણિજ્ય વિસ્તાર ...	૧૫૯
„ ૧૬ મું.	વાણિજ્ય નીતિ ...	૧૭૬
„ ૧૭ મું.	ભોગાનિલાસ...	૧૮૯
„ ૧૮ મું.	અણચિન્તવ્યો હરિષ્ ...	૨૦૪
„ ૧૯ મું.	પ્રબળ સંઘર્ષ ...	૨૨૦
„ ૨૦ મું.	પરિણામ ...	૨૩૪

દર ત્રણ માસે બહાર પડે છે: આજેન ગ્રાહક થઇ જાયો: .

આઠ આના સીરીઝ ગ્રંથમાળા

(અંગ્રેજી અને બંગાળી બંને બહાર પડે છે. ગરીબ,
શ્રીમંત સર્વ કોઈ લાંબા લઇ શકે છે.)

પુ. ૧ હું તૈયાર છે. “ ઇશ્વર કોનો છે ? ”

મૂલ્ય પાકું પુ. ૦-૧૨-૦ કાચું પુ. ૦-૧૦-૦

આ માળાના નિયમો:—

- ૧ અગાઉથી આઠ આના ભરી હરકોઇ આ માળાના ગ્રાહક થઇ શકે છે. પાકા પૂંઠાના ગ્રાહકે દસ આના મોકલવા. પોસ્ટેજ વધુ.
- ૨ દર ત્રણ માસે એક પુસ્તક ૧૦૦-૧૨૫ પૃષ્ઠનું બહાર પડશે. પોસ્ટેજ સાથે કાચા પૂંઠાના દસ અને પાકા પૂંઠાના બાર આના. મોકલનારને પુસ્તક પુ. પો. થી રવાના કરવામાં આવશે.
- ૩ છુટક ખરીદનારને કાચા પૂંઠાના દસ આના અને પાકા પૂંઠાના બાર આના ભરવા.
- ૪ આ માળાના દસ ગ્રાહક કરી આપનારને માળાના એક વરસના પુસ્તકો મફત મળશે.
- ૫ અગાઉથી સ્ટાંપો મોકલનારે કાચા પૂંઠાના પુસ્તક માટે દસ આના અને પાકા પૂંઠા માટે બાર આનાના સ્ટાંપો મોકલી આપવા. એટલે તેમનું નામ ગ્રાહક તરીકે નોંધવામાં આવશે.

આજેન લખી નાખો:—

મેસર્સ ઠક્કર જોશી અને કું.

પહેલે દાદરે: તુલસીદાસ સુરજનો માળો: વડગાદી:

માંડવી-મુંબાઇ ૩

પૃ. ૧૦-૧૧-૧૨. કુલ પૃષ્ઠ ૧૩૫૦ ચાલુ વર્ષ ૪ થું.

“અંબક સમારક ગ્રંથમાળા”

શરૂઆતમાં } (અંતિહાસિક પુસ્તકો.) { લગભગ
પ્રવેશક પી. } રૂ. ૧) { રૂ. ૫-૪-૦

ઇતિહાસમાં જ ‘અરેબરૂ’ તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે.

વર્ષ ૧ લું:—

૧ રાજા રામકૃષ્ણ:—જેમાં મીરજાદરના સમયનો હૃદયભેદક
ઇતિહાસ પૃ. ૪૦૦ રૂ. ૩

૨ સિરાજદૌલા—જેમાં જગપ્રસિદ્ધ કાળી કોટડીના બનાવને
હૃદયનામય બનાવ ગણાવેલો છે. પૃ. ૫૦૦ રૂ. ૩-૮-૦

૩ હિન્દના હીરા—હિન્દના ચાલુ સમયના મદાન પુરૂષોના
દ્રેંકા સચિત્ર જીવન ચરિત્રો. પૃ. ૨૨૫ રૂ. ૧-૪-૦

વર્ષ ૨ લું:—

૧ વજીરનંદિની ગુલબેગમ—(ખલાસ થવા આવી છે)
અફઘાનિસ્તાનની ઐતિહાસિક નવલકથા. મૂ. રૂ. ૨-૮-૦

૨ મીર કાસિમ—(ખલાસ થઈ જવા આવી છે) નવાબ
સિરાજદૌલા પછીનો ઇતિહાસ મૂ. રૂ. ૨-૦-૦

૩ બખ્ષે લા. ૧ (ખલાસ થઈ જવા આવી છે) ક્યા
દુર્ગુણે આપણને સદાને માટે પરવશ બનાવ્યા. તે આ ઇતિહાસ
વાંચવાથી સમજશે. પૃ. ૬૨૫ મૂ. રૂ. ૪-૦-૦

વર્ષ ૩- જી:—

૧. રમાસુંદરી—દરેકને ખાસ વાંચવાની ભલામણ છે. સૌરાષ્ટ્ર તથા ખીજાં માસિકોએ આ પુસ્તકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે.
કિ. રૂ. ૨-૮-૦

૨ ૧૮૫૭ નો બળવો ભા. ૨—મીરત, કાનપૂર વિગેરેની ખૂનરેણના બનાવોથી ભરપૂર.

૩ નારાયણી—(ઐતિહાસિક) રૂ. ૨-૦-૦ વધારામાં પતિ-વ્રતા ગાન્ધારી આર્યરમણી ને બંગ શિક્ષક કલકત્તાનું સુંદર બ્રાહ્મી-ગ્રાહકને પોણી કિંમતે.

વર્ષ ૪ થી:—

૧ ફિરંગિ વેપારીઓ—(ઇતિહાસ) ભારતવર્ષના વાણિજ્યની પાયમાલી, ક્લીકેટમાં ખૂનરેણ વિગેરેની માહિતી આપનાર.

૨ ૧૮૫૭ નો બળવો ભા. ૩—(સમાપ્ત) આ ત્રીજા ભાગમાં બળવાની સંપૂર્ણ હકીકતો પૂર્ણ થાય છે.

૩ કુદીલ કારભારી—સામાજિક સ્વદેશભક્તિનો ઉપદેશ આપતી નવલકથા.

પાછલાં વર્ષનાં સેટ ખલાસ થઇ જવા આવ્યા છે. ૧૮૨૨-૨૩ ના સેટના રૂ. ૬-૪-૦ લેવામાં આવે છે. પ્રવેશિક શ્રી. રૂ. ૧) જૂદો.
લખો:—

ઠક્કર જોશી એન્ડ કું
તૂળસીદાસ સૂરજનો માળો
વડગાદી-માંડવી.
મુંબાઇ નં. ૩

લાલશંકર હવરાજ જોશી.
દેસાઈની પોળ, -ખાડિયા, -અમદાવાદ.

સંગ્રહ કરવા યોગ્ય
અમૂલ્ય
ઐતિહાસિક પુસ્તકો

“ ઇતિહાસમાં જ ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે. ”

(નેપોલિયન)

આજની દુનિયામાં જેઓ પોતાનું સ્થાન સાચવી રહ્યા છે, તેમને ઉપરનું વાક્ય વેદવાક્ય સમ લાગે છે. સંસારમાં જેનું સ્થાન સુરક્ષિત નથી તેને મરણશરણ થતાં શી વાર? પરંતુ પશ્ચિમની કયી વસ્તુ પર આપણને મોહ નથી? પુસ્તકો માટે પણ ક્યાં ઝોહો મોહ છે? કોઈ અંગ્રેજે લેખેલાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ખરીદવા માટે આપણે જેટલી આતુરતા બતાવીએ છીએ તેથી અહીં પણ આતુરતા હિંદીને હાથે લખાયેલા ઐતિહાસિક પુસ્તક માટે નથી બતાવતાં. એ જ બતાવી આપે છે કે, આપણી સુક્તિ બહુ દૂર છે.

નીચે આપેલા ત્રણ ઐતિહાસિક પુસ્તકો પ્રખ્યાત અંગ્રાણી વિદ્વાનોએ પ્રતી શોધખોળ કર્યા પછી લખ્યાં છે. વળી તેમણે અંગ્રેજી તથા અંગ્રાણી ભાષામાં કેટલાંયે પુસ્તકો રચી પુરાતત્ત્વજ નરીકે ખ્યાતિ મેળવી છે. આ પુસ્તકોનો અનુવાદ હિંદની વાણી ખરી ભાષાઓમાં થઈ ગયા છે. આવાં અમૂલ્ય પુસ્તકો વાંચવાને ક્યો દેશપ્રેમી ઇચ્છા નહીં રાખે ?

રાજા રામકૃષ્ણ:—(પ્રતો ખલાસ થવા આવી છે.)

આ અઢાગમાં સૈદ્ધાંતી ઐતિહાસિક નવલકથા છે. જ્યારે ભારત-માતાને ચારે બાજુએથી મરાડાઓ, મોગલો અને અંગ્રેજો દોડી રહ્યા હતા, સ્ત્રીઓને બહાર નીકળવું પણ સલામતી ભયું ન હતું. તેઓના ત્રાસને લોધે પોતાનું સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય વિકૃત કરવું પડતું હતું. એક બાજુ દુકાળ ભયંકર ડોળા ઢાઢતો દેખાવ દે છે તે બીજી બાજુ મહેમુલ ઉદ્ધરાવવામાં સરકાર તરફથી અસહ્ય મુલમો રાંકડી પ્રગ્ન પર વરસ્યા કરે છે. આવાં હૃદયગ્રાવક વર્ણનો વાંચનાં વાચકોને પોતાની અવનતિના મૂળોનો ખ્યાલ આવશે. જનક વૈદેહિ જેવા રાજા રામકૃષ્ણ કંપની સરકારના અમલદારોના કેવા અસહ્ય અત્યાચારો સહન કરે છે. તેનું દર્દ ભયું વાંચન વાંચનાં વાચકનું હૃદય પણ દુઃખી થાય છે. પાકું મુંદર મોતેરી પુરું. કિં. ૩-૪-૦

સિરાજદૌલા:—

આપણું અદ્વિતીય બાહુબળ, આપણો વેપાર, આપણું શિક્ષ-આતુર્ય, આપણું સાદું જીવન, આપણી સંસ્કૃતિ વર્ગરે બાણવા માટે આપણે ઐતિહાસિક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ. આપણી

કાયરતા, નિર્વારિયતા ને દરિદ્રતા દૂર કરવા માટે જૂતકાળને સજીવન કરી જોવો પડશે. પ્રાચીન સમયમાં દેશની દોલત દેશમાં જ રહેતી-સાત સમુદ્ર ઓળંગીને દેશપાર જતી નહીં ! જે સમયે આપણે આપણું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું, આપણું સ્વાતંત્ર્ય ખોયું અને પોતાની હિંદમાતાને કેવી રીતે સદાને માટે પરાધીન બનાવી; આ સર્વે ગાબતોનું પ્રતિબિંબ બરાબર નિરખવા માટે આ પુસ્તક જરૂર સંબંધવું જોઈએ. કિંમત ૩-૮-૦

મીર કાસીમ:—

આ અને તે પછીનું પુસ્તક પ્રખ્યાત પુરાતત્ત્વજ્ઞ અક્ષયકુમાર મૈત્રેયને લખ્યું છે જેઓ બંગાળના એક સંશોધક મંડળના પ્રમુખ છે. આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજો વેપાર કરવા આવ્યા તે સમયનો ઇતિહાસ છે. જ્યારે પૈસો એ જ અંગ્રેજોનો પરમાર્થ થઈ પડ્યો હતો. તે વખતના અંગ્રેજોના જુદમથી સ્ત્રીઓને અકાળે મરણને આધીન થવું પડતું હતું. તે વખતે વીજળીની ઝડપેદેશમાં થતી ઉથલપાથલો અને કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તેવાં દુઃખોની પરંપરા વાંચતાં આપણાં રવાં ખડાં થઈ જાય છે. આપણા નવાબો અને રાજાઓની મૂર્ખતા માટે તો કહેવું જ શું ! તેમની નિર્બળતા, ભિખારીની જેવી અવસ્થા અને અંગ્રેજ અધિકારીઓ પગલે પગલે દેતા અસંખ્ય દુઃખોનાં વર્ણનો વાંચતાં આપણને આપણી ગુલામી માટે અને પૂર્વજોની મંદતા માટે સામે જ્યાલ આવે છે. અંગ્રેજોનું પેટ પણ એટલું બળ્યું ખાલી હતું કે, ગુમે તેટલા પૈસા નાખવામાં આવે તો પણ ખાલી ને ખાલી દેખાતું. સેનાપતિ કલાઠવે સિરાજદૌલા પાસેથી દ્રવ્યથી ભરેલી સાતસો પેટીઓ લીધી હતી જ્યાં તેને સંતોષ નહોતો થયો.

મીર કાસીમ જેવો એક પણ નવાજ નથી થયો. તેની મુરાદ અંગ્રેજોને હઠાવી મુસદ્દામાની રાજ્ય સ્થાપવાની હતી અને તે માટે તેણે અમણિત કળેટા સહન કર્યા હતાં.

આપણા તે વખતના દેશીઓની નિમકહરામી માટે તો કહેવું જ શું ! આપણે કેટલા બધા પતિત થયા હતા તે આ ઐતિહાસિક ગ્રંથ પરથી બરાબર જાણી શકાય છે. જ્યાં સુધી આવા ગ્રંથો વાંચીને આપણી ત્રુટિઓ ન વિચારી લેઈએ ત્યાં સુધી ઉન્નતિની આશા દૂરની દૂર છે. આવી અનેક બાબતોથી ભરેલું આ પુસ્તક છે. એક વાર તો દરેકે દરેક માણસે વાંચવું જોઈએ. કિં. રૂ. ૨-૦-૦.
૧૮૫૭ બળવાનો ઇતિહાસ:—

આ બનાવથી કયો હિંદી અજાણ હશે ? છતાં તેનો ચથાર્થ ઇતિહાસ ધણાંયે નથી જાણતા. આ બનાવ વિષે ઘણા અંગ્રેજોએ ગ્રંથો લખ્યા છે, અને તે દરેકમાં હિંદીઓને ઘણો જ અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તે દરેકને તેમના જ હેવાલો પરથી રદીયા આપવામાં આવ્યા છે. આ બનાવ શાથી બન્યો ? શા માટે એ ત્રાસજનક આક્રમણને લીધે બ્રિટીશ સત્તા ડગમગવા લાગી ? જે પ્રજા, જે લોકો રાજાને દેવતા માની પ્રજે છે, તે પ્રજા, તે લોકો એકાએક બળવાખોર શાથી બની ગયા ? વગેરે આપણે દરેકે જાણવું જોઈએ. જે સમયે એક રાતમાં જ આપણને સ્વતંત્રતા મળનાર હતી, તેમ છતાં આપણા કયા દુર્ગુણે આપણને સદાને માટે પરવશ બનાવ્યા ! એ હટ્ટીકન આ ઇતિહાસ વાંચવાથી બરાબર સમજાશે ! બંને પુસ્તકોનાં પુઠાં પાકાં અને સુંદર સોનેરી છે. ભા. ૧ રૂ. ૪-૦-૦ ભા. ૨ રૂ. ૪-૦-૦ ભા. ૩ રૂ. ૭પાય છે.

રમાસુંદરી:—

આ એક સામાજિક નવલકથા છે છતાં ખીજી નવલકથાની માફક યુવાન, બાળક કે સ્ત્રીઓને નુકસાનકારક કોઈ પણ વસ્તુ આપવામાં આવી નથી. એક જ માળાપનાં બાળકો કેમ સાથે નથી રહી શકતા, તેનો સુંદર સાચો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. પિતાના મરણ બાદ મોટા ભાઈ બીજા નાના ભાઈઓ તરફ કેવી સ્વાર્થી વર્તણૂક ચલાવે છે, ઘરની માલીક થઈ પડેલાં મોટા ભાભીનું એકલ-પેટાપણું આ બે બાળકો દરેક સહૃદયી વાચકને રડાવ્યા સિવાય રહેશે નહીં.

અનાથ નાનો ભાઈ રામપ્રસાદ દૈવકૃપાથી કેવી રીતે સનાથ થાય છે, તે બાળક અહલુન લાગવા છતાં તદ્દન સ્વાભાવિક છે. રામપ્રસાદની ત્યાગવૃત્તિ તથા સન્નિવૃત્તતામાંથી વાચકને ઘણું ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે. વાંચતા વાંચતા જરૂર અશ્રુ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. સૌરાષ્ટ્ર તથા ખીજાં માસિકોએ આ પુસ્તકની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે. પાકું, સોનેરી પુંડું સુંદર બાઈન્ડીંગ. કિં. ૨-૮-૦

નારાયણી:—

બળવા પછીના પ્રસંગની આ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. જે જમીનદારો માથું ઉંચકે તેવાઓને કેવી રીતે પાયમાલ કરી મૂકવામાં આવે છે, તેનું સરસ વ્યાન છે. આવાં પાપી કાર્યમાં અગ્નિજ્વેલે આપણા દેશી લોકો પોતાની પાપવૃત્તિ પોષવાને અનેક રીતે મદદગાર થાય છે. જેમ આયારે અનેક દેશદ્રોહીઓ છે તેમ તે બખ્તે પણ તેવા લોકોની કંઈ અજ્ઞત નહોતી. પ્રાચીન ઇતિહાસ પરથી નીકળતું સત્ય સમજી તદ્દનુસાર બિબ્બનો કાર્યક્રમ રચીએ તો ઘણું જાણ થઈ શકે. પાકું સોનેરી સરસ પુંડું. કિં. ૨-૦-૦

દિગ્ગી વેપારીઓ	(ઇતિહાસ)	પૃ૦ ૩૦૦
૧૮૫૭ બળવો ભાગ ૩	(„)	પૃ૦ ૫૫૦
રાજમાર્ગ	(સામાજિક)	પૃ૦ ૪૫૦
આર્ય રમણી	(ડી. રૉયનું નાટક)	પૃ૦ ૧૫૦
પતિવ્રતા ગાન્ધારી		પૃ૦ ૧૧૨
દેશ્વર કેનો છે ?	(આઠ આના સરીઝતું પ્રથમ પુષ્પ)	૦-૧૦-૦
કુટિલ દારભારી	(સામાજિક ઉત્તમ નવલ કથા)	૩-૦-૦

લખે:—

હંકર જોશીની કું.
નૃસિંહરાસ સુરજનો માળા
વડગાદી-માંડવી
મુંબાઈ.

લાલશંકર જીવરાજ જોશી.
બાડિયા, દેસાઈની પેળા-અમદાવાદ.

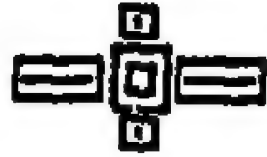
ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाला

वर्ष ४ शुं.

पुस्तक १२ मुं

द्विरंगि वहेपारीओ

ફિરંગિ વેપારીઓ

પ્રકરણ પહેલું.

જુનો વાણિજ્ય માર્ગ

In no year does India drain our Empire of less than fifty five millions of Sesterces giving back her own wares in exchange, which are sold at one hundred times their prime cost—Pliny.

જગદિવખ્યાત સામ્રાજ્યના અબ્યુદય સમયમાં પશ્ચુ તેના સુ-પરિચિત ઇતિહાસ લેખક મર્મપીડિત થઇ લખી ગયા છે કે-“ રોમન સામ્રાજ્ય દર વર્ષે ભારતવર્ષને છુટે હાથે તેની વસ્તુઓનું સોગણું દામ આપી, અદગક ધન આપે છે.” આ વાતો આજે આપણને સ્વપ્ન જેવી જ લાગશે, પરંતુ તે સ્વપ્નાં નથી, તે ઐતિહાસિક સત્ય છે.

એક સમયે ભારત વર્ષ યોતાના શિક્ષકો અને બીજા અનેક વસ્તુઓ દૂર દેશોમાં મોકલી ભારે અર્થલાભે સમૃદ્ધ થતું હતું. તેના વિગતવશ્ચ આંકડા અને હકીકત માટેનો તે જમાનો ન હોય, આજે તેની સંપૂર્ણ હકીકતો મળી આવતી નથી.

તે જમાનામાં એવી હકીકતો લિપિબદ્ધ કરવાની જરૂર જણાતી નહોતી. એ સમયે પૂર્વ નિવાસી જનોની દૃષ્ટિમાં પશ્ચિમની વસ્તી

અભણ અને જંગલી તરીકે જ જાણવામાં હતી. ભારતવર્ષના જુના સાહિત્યમાં તેમનું સાધારણ નામ “મ્લેચ્છદેશ” લખાતું અને તે પ્રમાણે કાંઈપણ ઉલ્લેખ નિષ્પ્રયોજન હતો. અત્યારે ભાગ્યના ચક્રની વિપરીત ગતિને લઈને તે જરૂરીયાત જણાય છે.

જે દેશ ગ્રાહક હતો, તે દેશ આજે વિક્રેતા થયો છે. તે કેમ થયું, કેટલા કાળે થયું, આ અણુચિન્તિ ભાગ્યની વિપરિત ઘટનાનો ઇતિહાસ જાણવાનું કુતુહલ કોને ન થાય ?

આ ઇતિહાસ હિંદવાસીઓને સર્વથા શોચનીય હોવા છતાં પણ શિક્ષાપ્રદ છે. પાશ્ચાત્ય પંડિત વર્ગ પૂર્વ ઇતિહાસનું શોધન કરી બહાર પાડે છે. ઐતિહાસિક લેખકો ભારતવર્ષ સાથેના મ્લેચ્છદેશનો પૂર્વ વાણીજ્ય વ્યવહાર પ્રગટ કરી, આજની સભ્ય સમાજને વિસ્મય પમાડે છે. કાગળને તે વહન દીશા બદલી આજે હલદી દીશામાં વહન કરે છે. આજે શિક્ષા-દીક્ષા અને હુન્નર આપણને યુરોપ શિખવે છે. તે પણ એક સમય હતો કે જ્યારે સમસ્ત જગતને હુન્નર સંસ્કાર અને શિક્ષણ ભારતવર્ષ શિખવતું આજે યુરોપ સમૃદ્ધ જ્ઞાન ધરાવે છે તેનો મૂળ ગુરૂ અને દાતા ભારતવર્ષ જ છે જેની ઇતિહાસ અચુક અને ચિરસ્મરણીય શાક્ષી પુરે છે.

ભારતવર્ષ તેના હુન્નર માટે જગાવખ્યાત હતું પણ પશ્ચિમદેશને તેનો ભૌગોલિક પરિચય નહોતો. તેમ ભારતવર્ષને તો તેમની જરૂર નહોતી. સર્વે પરસ્પર કલ્પનાથી જ સંતોષ માનતા. પશ્ચિમ જન સમાજ ભારતવર્ષની અલૌકિકતા અને સમૃદ્ધિની વાતો સાંભળી બુઝી અની ગયો હતો અને ભારતવર્ષના હુન્નરની વસ્તુઓના વ્યાપારમાત્રમાં ધનાઢ્ય થતું હતું. ભારતવર્ષ યુરોપના સમાજને કલ્પવૃક્ષ હતું, પરંતુ

તેના પ્રત્યક્ષ પરિચય બહુ મોંઘો અને દુર્લભ હતો. ખરેખર તે સમયે ભારતવર્ષે સમસ્ત જગતની કલ્પવૃક્ષ પ્રમાણે દરેક કામનાઓ પુરી પશ્ચિમ જનસાધારણનો અટલ અંધવિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો. કલ્પવૃક્ષ ક્રમેક્રમે શાખા પત્તીન નીરસ થઇ ગયું છે અને સમય જતાં માત્ર લાકડાનું ઢુંડું બની જશે. પરંતુ આ કલ્પવૃક્ષને કેળવવાની દિશા પશ્ચિમ સમાજને પડેલા જુના સંસ્કારો છોડ્યા સિવાય બદલાશે નહિ.

ભારતવર્ષનો વ્યાપાર પૂર્વ અને પશ્ચિમથી સમસ્ત જગતમાં સમૃદ્ધ હતો. પૂર્વ દેશોથી કયે રસ્તે કેટલે સુધી વિસ્તાર પામ્યો હતો તે સાથે આપણી વર્તમાન આલોચનાને સંબંધ નથી. પશ્ચિમ સાથેના વ્યવહારનો વિચાર કરતાં ભારતવર્ષની પશ્ચિમ સીમા તરફ જોઇએ. સીમાનો અધિકાંશ ફક્ત માતંગ તરંગવત્ સમુદ્ર છે. બાકીનો જે થોડો જમીન માર્ગ છે તે પણ મોટા પર્વતો દુર્લભ નદ અને નદીઓવાળો છે. આ પ્રમાણે પશ્ચિમ સાથેના વ્યવહાર વિસ્તારને વિધેના અને મુશ્કેલીઓનો પાર ન હતો.^૧ છતાં પણ ઘણા જુના સમયથી તેવા

૧ *The most ancient of the three routes was the middle through Syria—Hunter's History of British India.*

જલમાર્ગો જ જુના વાણિજ્ય પંથ હતા, પરંતુ તેનું કોઇ પ્રમાણ મળી આવતું નથી. ભુમાર્ગે જ સ્વાભાવિક વાણિજ્યના જુના માર્ગો સંભવે છે. સાંભળવા પ્રમાણે સ્થળ માર્ગે જ ભારતવર્ષની વસ્તુઓ અનેક દિશાઓમાં મોકલવામાં આવતી હતી. તેથી સર વિલ્યમ હન્ટર જેવા સુદ ઇતિહાસ શ્રેષ્ઠ જલમાર્ગને જ સૌથી જુના માર્ગ તરીકે વ્યક્ત કરે છે પરંતુ તે ઉપર ભરોંસો મુકી શકાતો નથી.

રસ્તેથી થતો વ્યવહાર દીનપ્રતિદિન વધતો જ જતો હતો. તે રસ્તે થતો વ્યવહાર ભારે મોંઘે પડતો. આ માર્ગનો આરંભ સિન્ધુકાંઠેથી હતો અને ત્યાંથી પર્વતો ઉપર થઈ તે માર્ગ બહુ શંટાઓથી વિભક્ત થઈ પશ્ચિમ તરફ મારેતો. પશ્ચિમ તરફ વહાણુ લઈ કાસ્પીયન સમુદ્રના કીનારા ઉપર ઉત્તર અને દક્ષિણ કીનારા પર જતો, અને તે વ્યવહાર જલમાર્ગથી જોડાઈ જતો હતો. કાસ્પીયન સમુદ્રના દક્ષિણ કીનારાનો વ્યવહાર ભૂમધ્ય સમુદ્રના વ્યવહાર સાથે મળી જતો હતો અને બીજી શાખાઓ કાસ્પીયન સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠાની વસાહતમાં જતી. ભૂમધ્ય સમુદ્રનો વ્યવહાર અને વ્યાપાર મિસર દેશ સુધી લંબાયો હતો. આ માર્ગ જુના વખતમાં “ કાસ્પીયન માર્ગ ” નામથી ઓળખાતો તેમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રનો વ્યવહાર પણ પ્રાધાન્ય હતો તેથી “ ભૂમધ્ય સમુદ્ર માર્ગ ” નામથી પણ ઓળખાતો.

આ રસ્તે જતી વસ્તુઓ કાસ્પીયન આતર પ્રદેશ, કાળા સમુદ્રના બંદરો અને ભૂમધ્ય સમુદ્રનાં બંદરો સુધી જ જતી નહિ, પણ તેથી આગળ ઉત્તર આફ્રિકા, આજના સુધરેલ યુરોપના ઉંડામાં ઉંડા પ્રદેશ સુધી પહોંચી, ભારતવર્ષનું ગૌરવ વધારતી, તેમની સાથે ભારત-વર્ષ સાથેનો વાણીજ્ય વ્યાપાર વધારતી અને વધારવા લલચાવતી.

ભારતવર્ષના હુન્નરો જગતને મોહાંધ બનાવ્યું હતું, ભારતની વસ્તુઓના વ્યાપારથી તેઓ પણ સમૃદ્ધ થતા અને ભારત ભૂમિને કેટલું અઢળક ધન આપતા જોતો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. બીજા દેશોના વ્યાપારીઓ ભારતભૂમિના વ્યાપારીઓ પાસેથી અનેક વસ્તુઓ લઈ જતા અને તે જલમાર્ગે અને પૃથ્વીમાર્ગે વિવિધ દેશોમાં જોઈ ધનાઢ્ય થતા હતા. ભારતવર્ષ આ પુરાતન વાણીજ્યથી આખી દુનીયા પાસે ધન લેનાર જ હતું—તે પણ સમય હતો.

સ્થલવાણીજ્ય ધણું સુદૃઢ અને સુપ્રસિદ્ધ હતું, ઘોડા ઉપર તે ક્યારે હોડીથી અને ઉંટ ઉપર સેંકડો કોશની લાંબી મજલે વેપારીઓ હિંદુસ્તાન પહોંચતા. રસ્તામાં લાંબો રેતાળ પ્રદેશ મોટા ડુંગરો-વાળા વિકટ રસ્તાની ભારે મુશ્કેલીયોથી ધણો યોડો માલ લઈ જઈ શકાતો, તેમાં ચોર તસ્કરનું કમીચન અને હુંટનો હિસાબ ગણતાં દૈન્ય સમાન જખરો માણસ જ વ્યાપાર કરી શકતો અને તે બહુ મોંઘે વેચ્યા વગર પોસાય જ નહિ. આવું મુશ્કેલ ભારતના દ્રવ્યોનું હતું છતાં સોગણી કિંમતે હિંદુસ્તાનની ચીજો યુરોપની સમાજ હસ્તેમુખે લેતી અને કૃતકૃત્ય માનતી.

જલમાર્ગ અનિશ્ચિત હતો, સાનુકૂળ પવન હવા અને તોફાનોની અગવડો છતાં નૌકાવિદ્યાવિશારદ નાવિકજનોના સાહસે અને કૌશલે જલમાર્ગ જમીનમાર્ગ કરતાં વધુ લાભજનક જણાતાં દીનપ્રતિદિન વધુ વિસ્તારને પામતો ગયો. આ માર્ગ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કીનારાના સર્વે બંદરોએ થઈ ધરાન અરબસ્તાન અને મિસરદેશના વિવિધ “બંદર” સુધી વિસ્તારને પામ્યો હતો. ધરાની અખાત માર્કિત જતો. માલ જમીનમાર્ગના વ્યવહારમાં જૂદા જૂદા માર્ગે વહેંચાઈ જતો, મિસરના બંદરોએ જતો માલ મિસરમાં પ્રસરી જતો. જલમાર્ગના એ બે માર્ગ સુવિખ્યાત હતા. જમીનમાર્ગની માફક જલમાર્ગે પણ અનેક દેશના સાહસીક વ્યાપારીઓ ભારત વાણીજ્ય ભંડાર વહન કરી અર્યોપાર્જન કરતા. જળ કે સ્થળપંથે એક જ લક્ષ્ય હતું. પૂર્વનો માલ પશ્ચિમમાં વેચવો અને ત્યાંથી ધન ધસડી લાવવું. આ વ્યવહાર સદીઓની સદી ચાલી, ભારતવર્ષનું નામ અને વ્યાપારને જગતના ખુણે ખુણામાં પ્રખ્યાત કર્યું હતું.

જલ માર્ગનો વ્યવહાર એટલે વહાણવટું હિંદુસ્તાન કેાઇ પશ્ચિમ દેશ પાસેથી શિપ્પુ નથી. જુની દંતકથાઓ પશ્ચિમ કાંઠાના બંદરેના વ્યાપારીઓની જુની કહાણીઓ સાંભળતાં, આ વ્યવહાર ધણો સ્વતંત્ર હતો. નાવિક વિદ્યા હજી કચ્છમાં અને કાઠીયાવાડના પશ્ચિમ બંદરોમાં દેશી ભાષામાં જ શિખાય છે, જેને “ માલમિ ” કહે છે. તે શિક્ષણ પામેલા માલમેને આફ્રીકા અને અરબસ્તાન જતાં વહાણોમાં મોટા દરમાયા મળે છે. સ્ટીમરોમાં સમુદ્રમાર્ગ માટે એક અનુભવી અમલદાર રહે છે જેને “ માલમ ” કહે છે. દરીયામાર્ગના ખલાસીનો ધંધો દીવની વસ્તીના આપનો જ છે. સ્ટીમરોમાં કામ કરતા ખલાસીઓ દીવ તરફના જ હોય છે, જેનો દરીયાઇ અનુભવ અને દેશી નૌકાશિક્ષણ યુરોપના સારામાં સારા ખલાસી કે એન્જિન્યેટ કરતાં હજી પણ સરસાઇ ભોગવે છે.

સુદૂર પશ્ચિમ જનસમાજમાં ભારતીય દરેક વસ્તુ ભારતવર્ષની તરીકે ઓળખાતી નહિ. તેજે બંદર અગર દેશથી આવતી તે નામથી પણ ઓળખાતી. આજે જે લાલ રંગ “ ટર્કિ રેડ ” નામથી ઓળખાય છે, તે એક વખત “ એડ્રિયાનોપલ રેડ ” નામે ઓળખાતો. તે પ્રમાણે સર્વે ભારતવર્ષની વસ્તુઓ બીજાં નામે ઓળખાતી. એક દંતકથા પ્રચલિત છે કે એક સમય જામનગરના જામસાહેબ પાસે, એક રંગરેજ એક કસુંબો ભેટ કરવા માટે લાવ્યો, (કસુંબો ટર્કિ રેડની માફક એક રંગનું નામ છે. તે રંગ બહુધા સાડીને જ દેવાનો હોઇ સાડીઓ પણ “ કસુંબા ” ના નામથી જ સંબોધાય છે.) રીતિ મુજબ જામસાહેબે તે કસુંબો સ્વિકારી યોગ્ય ધનામ રંગરેજને આપવા માટે હુકમ કર્યો. પરંતુ તે રંગરેજ ત્યાંથી વિનયપૂર્વક સલામ કરી

આત્મા જવાને બદલે ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. એટલે જામસાહેબે તેને પુછ્યું—
 “ કેમ રંગરેજ તમારી શું ઇચ્છા છે. ” ત્યારે રંગરેજે કહ્યું, “ નામ-
 દાર આપના તરફના દનામને માટેજ હું આપની પાસે નથી આવ્યો.
 મારે તે કસુંબાના રંગની ખુબીઓ આપને બતાવવી છે અને તે માટે
 આજા મળવી જોઈએ ” તે રંગરેજને સંમતિ મલતાં તે સાડી
 જેવડા સફેદ ૧૦૦ ટુકડા આજા કપડાનાં લાવ્યો, અને બરદરબાર
 વચ્ચે પાણીમાં મૂળ કસુંબા સાથે જોળી તે સોએ ટુકડાને તે મૂળ
 કસુંબામાંથીજ રંગ ચડાવ્યો. તે ટુકડાઓને એવો તો સરખો રંગ
 ચડ્યો કે તે મૂળ કસુંબો જોળખી શકાયો નહિ. આવો હુન્નર હિંદુ-
 સ્તાનનો જે મુળ છે, તેની બરોબરી કોઈ પણ દેશનો હુન્નર કેમ
 કરી શકે ? કાળ બળે મૂળ વસ્તુને આજે આદર નથી, તેથી સર્વે
 હુન્નર હાથમાંથી સરી પડતો ગયો છે અને જશે. અનેક પશ્ચિમ
 દેશના જુના સાહિત્યમાં ભારતવર્ષ માટે કાંઈ ઉલ્લેખ ન હોવાનું
 કારણ પણ એજ સંભવે છે કે ભારતવર્ષની વસ્તુઓ ખીજ દેશોને
 નામે વેચાતી તેથી ભારતવર્ષ અજાણ્યો પણ રહ્યો હોય ! તેનું માત્ર
 એકજ દ્રષ્ટાંત મળી આવે છે કે હોમરના અમર કાવ્યમાં ભારત-
 વર્ષનું નામ નથી. તે માટે કેટલાક લેખકોનો એવો મત છે કે હોમર
 ગત થયા પછી ભારત પાણીન્ય આટલા વિસ્તારને પામ્યું હતું,^૧
 ભારતવર્ષથી જતી વસ્તુઓ માત્ર કારીગીરીની વસ્તુઓજ નહોતી પણ

*1 Homer does not mention the name of India but he was acquainted with the art wares of Sidon a mediterranean outport of the Eastern trade--
 Hunter's History of British India Vol. 1; P. 19*

દરેક મેાજ મગ્નહની ચીજો પશુ હતી. એક ડેકાણે એક રોમન લેખક લખી ગયો છે કે “ ભારતવર્ષથી આવતી વસ્તુઓએ ક્રમે ક્રમે જન-સમાજને ભોગવિલાસી બનાવી દીધી છે ”^૧ આ પ્રમાણે અનેકાનેક પ્રમાણો મળી આવે છે. મિસર ગ્રીસ અને રોમ વગેરે ભારતવર્ષ સાથેના વાણીજ્યથી સમૃદ્ધ થયા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તે રાજ્યો પણ અલૌકિક ઐશ્વર્યવાન થયાં હતાં.^૨ જે પ્રાચીન મિસર સંરક્ષણ માટે જગદ્વિખ્યાત હતું તે સંસ્કારો તેને ભારતવર્ષનાજ છે. પ્રાચીન યાહુદીનર પતિ સોલોમન જે અલૌકિક ઐશ્વર્ય વિશાપક વસ્ત્રાલંકાર માટે ઇતિહાસમાં સુપરિચિત છે, તેણે સર્વે વસ્તુઓ મેાટે માંગી કીંમત આપી ભારતવર્ષથીજ સંગ્રહ કરી હતી. આ સર્વે અત્યારે પાશ્ચાત્ય પંડિત વર્ગ મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે. ભારતવર્ષનું વાણીજ્ય હસ્તગત કરવા એશિયાની પશ્ચિમે નિરંતર સમર ઘોષણાઓ સંભળાતી. તે વાણીજ્ય જેને હસ્તગત થતું તે હુંક સમયમાં સમૃદ્ધ થઇ જતો અને જ્યારે તે સત્તા અન્ય કોઇ ખુંચવી લેતો કે તે જોન જોતામાં ધુળ ધાણી થઇ જતો. આ સત્તા અને અધિકાર માટે સર્વ રાજ્યો

---

1 If the commerce with India became a source of fortune to the industrious trader, and an important branch of revenue to the Government, the introduction of the products of the East also led to stimulate and increase the already excessive luxury which prevailed at Rome—Researches of Ancient and Modern India.

2 Daurar's Portuguese in India—Introduction.

યતપરો નાસ્તિ મહેનત કરતા. થોડા વખત ચાહુદીને હાથ તો થોડા વખત પરશ્યાએ અધિકાર મેળવ્યો. તેની પાસેથી ગ્રીસ અને રોમન રાજ્યે વાણીજ્ય ઝુંટવી લીધું. આમ આ માર્ગ હસ્તગત કરવા અનેક લડાઈઓ થતી હતી, અને ચાલુજ રહેતી હતી.

પરંતુ તે વખતે કોઈ દેશે પ્રયત્ન કરી પોતાના સ્વદેશમાં હુન્નર ઉદ્યોગ શોધ્યો નહિ. માત્ર ભારતવર્ષથી વસ્તુઓ લાવી તેની પેદાશ માત્રમાં મસ્ત રહેતા હતા. તે માર્ગના આધિપત્ય અને માલેકી માટે અન્યોઅન્ય સેંકડો લડાઈઓ કરી વીર શોણીત વસુધરાને રૂધીરાંકિત કરી છે.

આ સર્વે રાજ્યો અને જાતીઓએ આટઆટલું કરવામાં ભારત-વર્ષને ઉની આંચ પણ આપી નહોતી પણ ઉલટા વધુ અને વધુ ઉત્તેજિત થઈ ભારતવર્ષને વધારે વ્યાપાર કરાવતા, અને વસ્તુઓની કીંમત વધુ આપતા તેનું મુલ્ય વધારતા. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષને તો અર્થ લાભ જ વધતો.

સ્થલ પંથની માફક જળમાર્ગે પ્રતિદ્વંદી કલહ કેલાહલ કાંઈ ઓછો નહોતો, તેઓ કેવલ મજુરી માટે કેવલ ક્યવિક્યના દલાલ થવા માટે, માત્ર ભારતવર્ષના વ્યાપારનો વિસ્તાર કરવા વસ્તુઓનું મુલ્ય વધારી ભારતવર્ષનેજ લાભ આપવા મન્યા રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે જળમાર્ગે મિસર અને આરબ દેશજન^૧ ક્રમે ક્રમે નૌકા-

---

1 Not only jews from earlier times (from the 6th Century B c) and St. Tomas christians from 68 A D. but also Arab traders (Moplas) both in Pre-Islamic and Islamic times were settled on the Malbar Coast-Rayaz no Salatin, notes

અળ વધારી સશક્ત થના ગયા. ભુમધ્યસાગર તીરે ઈરાની વ્યાપારીઓ સ્થળ માર્ગે ઉટ ઘોડા અને ગધેડાંના વાહનોથી માલ લાવી વ્યાપાર કરતા. પ્રથમ આરબલોકો પોતાના દેશને ઈનારે ભારતવર્ષના વહાણોની રાહ જોતા, તેની પાસેથી માલ લઇ આગળ જઇ વેચતા અને છેવટે ભારતવર્ષમાં આવી પરમારો માલ વેચાનો લઇ જવા માંડ્યા, આ અધિકાર તેમણેજ પહેલો મેળવ્યો હતો.

આ પંથે ભારતવર્ષે અન્ય દેશોને શિક્ષા દીક્ષા અને સુસંસ્કાર પ્રેર્યા હતાં, માનવસમાજને ભારતવર્ષે જ્ઞાન ભંડાર ખક્ષી ઉન્નત અને સમૃદ્ધ બતાવ્યો હતો. તે માર્ગે આજે ભારતવર્ષનો તે વાણીજ્ય સ્થાત વહેતો નથી. આજે નેવાંનાં પાણી મોભે ચડ્યાં છે તે કાળની વિચિત્ર ગતી નહીં તો ખીજું શું?

❦❦❦❦❦❦

પ્રકરણ ખીજું.

ઇસ્લામ વિસ્તર.

The Caliph's curtains were of brocade with elephants and lions embroidered in gold. Four elephants caparisoned in peacock-silk stood at the palace-gate, and one back of each were eight men of Sind—Sir. W. Hunter.

ઇસ્લામ અબુદુલ્લા કાળ પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં એક ચિરંમરણીય જમાનો થઇ ગયો છે. ઇસ્લામને નામે જેઓએ ઇતિહાસમાં વિવિધ

કલકત્તા અને આરોપો મૂક્યા છે, ઇસ્લામ દિગ્વિજય ઉદ્દેશ્ય જે મહા ભયંકર રીતે ચીતર્યો છે, તેમાં ઘણી અતિશયોક્તિઓ જ છે. જેનું નામ જગતમાં અજાણ્યું હતું, તે ઇસ્લામના અચાનક અભ્યુદયે એશિયાખંડનો પશ્ચિમ પ્રદેશ અધિકારમાં લઇ, જોતજોતામાં એશિયાથી આફ્રિકા અને યુરોપ સુધી પણ પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો. આ ઉત્કર્ષ યુરોપ વાસીઓથી સહન થઇ શક્યો નહિ અને જાતિ દ્વેષે તેમના હૃદયમાં આ સત્તા માટે યત્નિચિત આદરે પેદા થયો નહિ. પરંતુ યુરોપના અભ્યુદયનું મૂળ કારણ આ વિપ્લવ જ હતો તે આગળ જતાં સમજશે.

ઇસ્લામ કેટલીક પ્રજાની એકત્ર શક્તિની ઉત્પત્તિ હતી. જે બૌદ્ધ, સૌર, અને મુર્તિપુજક રૂપે એશિયાના સમગ્ર પશ્ચિમકિનારે સુખ દુઃખ જયપરાજય અને ઉન્નતિ અવનતિના કાળચક્રમાં ધીમે ધીમે આગળ વધતાં હતાં, તેઓ આ નવા ધર્મની દીક્ષા લઇ એકત્ર થઇ, પ્રબળ શક્તિ મહાશક્તિ રૂપે પૃથ્વિના ઇતિહાસમાં નવો ધર્મ નવો યુગ અને નવી સત્તા ઉત્પન્ન કરી જગ વિખ્યાત થયા.

અરબસ્તાનની મરૂ ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ મહાશક્તિએ અરબ સમયમાં જોતજોતામાં પોતાની અમોઘ શક્તિથી દિગ્વિજય મેળવ્યો. ૧ ભારતીય વાણીજ્ય વ્યહાર પણ તેના અધિકારમાં આવતાં

I When the planet of the Muslim faith rose: and the bright effulgence of the Muslim Sun shone on the East and the West, gradually the countries of Hindustan and the Dakhin were receipient of the rays of the moon of the Mahomedan faith,

વિશંખ લાગ્યો નહિ. ઇસ્લામે જેને પોતાની ધર્મ દીક્ષા આપી, દલબુક્ત કર્યા અને દિગ્વિજયમાં સાથે લીધા તેઓ કેવલ અસિં હરતે ધરાતલ રૂધિરાકત કરી જીવન વ્યતિત કરતા નહોતા. તેઓ જેમ આગળ વ્યાપાર કરતા તેમ પછી પણ વ્યાપારને છોડ્યો નહોતો. મુસલમાન ખલિફાનાં બસરા, બગદાદ વગેરે શહેરો આ પ્રમાણે જગવિખ્યાત થયાં. ખ્રિસ્તી સપ્તમ શતાબ્દીના આરંભમાં ખલિફા ઉમરની સંસ્થાપિત બસરાનગરી અને અષ્ટમ શતાબ્દીના મધ્યે ખલિફા અલમન્સુરની બગદાદનગરી ભારતીય સ્થલ વાણીજ્ય પંથનું કેન્દ્ર સ્થલ બન્યાં હતાં.

જલ માર્ગે ભારતવર્ષના વાણીજ્યનું મુખ્ય સ્થાન કેન્દ્રસ્થ બસરાનગરી ક્રમે મહા ઐશ્વર્યવાન થતું ગયું. યુરોપને ભારતવર્ષની જે વસ્તુઓ મળતી તે વ્યાપાર ઇસ્લામના અધિકારમાં આવ્યો, અને યુરોપના પુરાણા સુખ સૌભાગ્યને હાથમાંથી સરી પડવાનો વખત આવ્યો.

---

*and Muslims commenced visiting those countries—
Riyas-us-salatin P. 399*

*2 The Seracen Arabs, who under the conquering impulse of Islam, next seized the countries of the Indo-Syrian route, soon realised its value. They were a trading not less than a fighting race, and Bussorah and Bagdad under the Caliphs became the opulent head-quarters of the Indian trade—
Hanter's History of British India Vol. I P. 29.*

કાઠરાટની જન્મભૂમિ મુસલમાનના અધિકારમાં આવતાં ખ્રિસ્તિ ધર્માનુયાયીઓ અને વીરજનો તેના ઉદ્ધારની મહદ્ આકાંક્ષાથી હથીયાર ઉપાડ્યાં. આ યુદ્ધનું મુખ્ય લક્ષ્ય ને કારણ ઇતિહાસમાં ધર્મ કલહને નામે પ્રખ્યાત થયું છે, પરંતુ આ લડાઈ આ કલહમાં વાણિજ્ય ઉદ્દેશ પણ હતોજ. આ લડાઈમાં વાણીજ્ય વર્ગ અને સાધનો પણ સાથે જોડાયાં હતાં. ભુમધ્ય સમુદ્રમાં વ્યાપાર કરતા વ્યાપારિઓએ પોતાના વહાણોને હથીયારબંધ કર્યા, સૈનિકોને પણ રાખ્યા. ધુટી છવાઈ લડાઈયો અને ગણનામાં આવે તેવાં તોફાનોથી ધડીભર વ્યાપાર ઝુટવી લેતા તેમ તે ધડીભરમાં ઝુટવાઈ જતો. આખરે મધ્ય એશિયામાં તુર્કિ પ્રબળ થયું અને ખ્રિસ્તિ એકાદશ શતાબ્દિથી ચતુર્દશ સતાબ્દિ પર્યંત સ્થલ વાણીજ્યમાંથી યુરોપી નામે પ્રજ્ઞનો પગદડો ઉખેડી નાખ્યો. “ મિસરીય માર્ગ ” ભારતવર્ષ વાણીજ્ય વધારી બીજા જુના માર્ગના વ્યાપારને ભાંગી નાખ્યો. સુએજથી નીલ નદી સધી નહેર તૈયાર કરવામા આવી. અને રાતા સમુદ્રમાં નવાં બંદરો ખુલ્યા. આ પ્રમાણે મિસર ભારત વાણિજ્યનું પ્રધાન કેન્દ્રસ્થાન થયું. ઇસ્લામની આ ચડતીએ યુરોપને ભારે ધક્કો પહોંચાડ્યો. રાજ્યાધિકાર કરતાં વાણીજ્યાધિકાર તરફ સૌનું વિશેષ લક્ષ્ય હતું. સ્થલ પંથ કરતાં જલ માર્ગ કલહ કેલાહલ વધારે વધતો. ઇસ્લામે સ્થલ પંથે દેશદેશાંતરમાં પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો, વિજય પતાકા ફરકાવ્યો, તે પ્રમાણે જળ માર્ગ માટે પણ રણતરણીઓ તૈયાર કરી જલ માર્ગે યુદ્ધનું સાધન તૈયાર કર્યું. તે વખતમાં ભુમધ્ય સાગરને કિનારે જે વસાહતો હલ્કી તેઓ નિર્વિવાદ વાણીજ્ય ઉપરજ હતી. પરંતુ આવો વખત આવતાં જેને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરવા માંડયું હતું.

કોઈ વ્યાપારજ કરતું તો કોઈ હુંટફાટ કરતું. આ રીતે વ્યાપારીઓ અને અન્ય સૌએ પોતાના વહાણો હથિયારબંધ કર્યા. તેઓ પોતાને શહે તે પક્ષમાં લડાઈમાં પણ ઉતરતા. આ અંધાધુંધીના સમયમાં હુંટફાટ અને ચોર હુંટાઈ પણ વધી પડ્યા અને ભુમધ્ય સમુદ્રમાં રાજ્યને નામે વ્યાપારને નામે અરાજકતા વ્યાપી ગઈ.

એક વખત વાણીજ્ય માર્ગ હિન્દુ અને બૌદ્ધના અધિકારમાં હતો. પશ્ચિમ રાજ્યોને માલ વેચવા જતાં ધર્મબોધ અને સુસંસ્કારની આપણે થતી અને એકંદરે બૌદ્ધ ધર્મને જગત સમસ્તમાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવું હતું તે શાન્તિ માટેના વિચારો ને આશા ઉત્સાહ નીતિ અને સંસ્કાર આજે ઉડી ગયા અને તે જગ્યાએ જાતિદ્વેષ અને રક્ત પીપાસા પ્રબળ થઈ ગઈ. આને ઇતિહાસ “ઈસ્લામ વિપ્લવ” તરીકે ઓળખાવે છે.

પશ્ચિમના લેખકોએ આ વિપ્લવને એવો ઓળખ્યો છે કે જે પાંચતાં ઇસ્લામને નામે ધૂણા ધર્મ અને તીરસ્કારજ પેદા થાય. ઇસ્લામ કેવળ ખ્વંસલીલા દાનવ શક્તિ તરીકેજ ઓળખાયો છે માત્ર હાથમાં તરવાર લઈ નરશોણીત વહેવડાવવું તેજ ઇસ્લામ ધર્મ, જગતની જુની કીર્તિના કુહાડેથી ટુકડે ટુકડા કરવા તેજ ધર્મ, પારકું ઝુંટવીજ લેવું તેજ મૂળ લક્ષ્ય, વધુ શું પણ માનવનો સંસ્કારી ઉજ્જવલ દીપક ટુંક મારી ખુજાવીજ નાખવો. આવી અતૂટે આકાંક્ષા તે ઇસ્લામ ધર્મ, આવું ચિત્ર લેખકોએ દોરી જનસમાજની નજરમાં ઇસ્લામને ઉતારીજ પાડ્યો હતો. તેનાં મોટાં મોટાં કાવ્યો રચાયાં હતાં.

ઇસ્લામે ખરેખર કૃપાણુરૂઢિ બહુ સમરક્ષેત્રે શોણીત રેડ્યું હતું. ઇસ્લામે હાથમાં કુહાડો લઈ જુનાં કીર્તિ ચીન્હો નષ્ટ કર્યાં હતાં.

ઇસ્લામે જલ અને સ્થલ માર્ગે પરસ્પરાપહરણમાં બાકી નહોતું રાખ્યું. પણ સ્વાભાવિક રીતે જોતાં દરેક જાતિઓ પોતાના અબ્યુદયના પ્રારંભે આ નીતિ ગ્રહણ કરે છે. આ ઝટિલાસમાગમનો પ્રથમ પ્રકાર જ હતો, વર્ષાઃ આવ્યાં પહેલાંનું તોશાનજ હતું. આ તોશાન શમ્યા પછી ઇસ્લામે જ્ઞાન પ્રચાર અને જંગલી જંગલને મનુષ્ય પંક્તિમાં લાવવા અથાગ પ્રયત્ન આદર્યો હતો. ઇસ્લામના જ્ઞાનવિસ્તારેજ યુરોપને નવજીવન આપ્યું છે. પણ ઇસ્લામની ધ્વંસક્રીલાનું ચિત્ર માત્રજ ઝટિલાસ આપે છે.

ભારતવર્ષથી ઇસ્લામનું પ્રથમ વાણીજ્ય સંપર્કજ હતો. તેમાં ભારતવર્ષ વિક્રેતા અને ઇસ્લામ ક્રેતા, ભારતવર્ષ વણીદરાજ અને ઇસ્લામ તેને બીજા દેશોને વેચી દેનાર હતું. ઇરાની અખાત અને રાતા સમુદ્ર કાંઠાના વ્યાપારીઓ મૂર્તિપુજક હતા. તેઓ મુસલમાન થયા પછી પણ વ્યાપારજ કરતા અને આ વ્યાપારે સમગ્ર એશિયા ખંડથી ભારતવર્ષનો સંબંધ સુદૃઢ બનાવ્યો હતો. સુદૂર ચીન, જાપાન અને પ્રખર સાગર જલના અસંખ્ય દ્વીપ વગેરે સ્થળોએ અનેક વસ્તુઓ જતી અને ત્યાંથી અનેક વસ્તુઓ આવતી તે ફરી ભારતવર્ષદ્વારા યુરોપને વેચાતી. આ વ્યાપારમાં આરબ જાતીએ પણ સારો ભાગ લેવો શરૂ કર્યો હતો. તેઓનાં વહાણો સિંહલ થઈને મલબારના પશ્ચિમ બંદરો થઈ હિન્દી મહાસાગરમાં જીને રસ્તે પરચન ગઈ સુધી જતાં આવતાં. અનેક વસ્તુઓની લેવેચ, અનાજ અને ખાદ્યાની વસ્તુઓ માટે વિધવિધ બંદરોથી વહેવાર કરવા લાગ્યા. તેમાં વ્યાપાર ઉપરાંત હજ માટેનાં યાત્રાળુઓને પણ તેઓ લઈ આવતા જતા હતા.

ઈ. સ. ની આઠમી સદીની શરૂઆતમાં ઉપર પ્રમાણે ઇસ્લામ વાણીજ્ય વ્યવહાર ચાલતો હતો. તેમાં સિન્ધુ અને સમુદ્રના સંગમ ઉપરના હિન્દુ નિવાસીઓ આરબો પ્રત્યે અસહ્ય વ્યવહાર કરવા માંડ્યા અને તેથી જલ માર્ગે ઇસ્લામ શક્તિને સિન્ધુ રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવાની શરૂઆત પડી. ભારતવર્ષ વિરૂદ્ધ હથિયાર ઉપાડવાનો ઇસ્લામને આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો જેમાં વિનાશકારણ લોહી રેડવાની લાલચ કે દિગ્વિજયનો હિદ્દેશ નહોતો. આ માત્ર અત્યાચારનો સામો જવાબ જ હતો અને આ કારણે સિન્ધુ દેશ ઇસ્લામે સગ કરી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો હતો. ઇસ્લામની રાજધાની બગદાદ શહેરમાં મોટા વિદ્યાલયો ખોલવામાં આવ્યાં. ખલિફાએ હિન્દુ ગ્રીક અને સંસ્કૃત સાહિત્યનું સંશોધન કરાવી, જ્ઞાન પ્રચાર કરવા અરબી ભાષામાં ગ્રંથાનુવાદ કરાવ્યા. અરબ સમયમાં જ આરબ સાહિત્ય શ્રી વૃદ્ધિ માધનસંપન્ન થયું અને ગૌરવ સુદુર યુરોપના દ્વાર સુધી પહોંચી જતાં ત્યાં પણ વિદ્યાલયો ખોલવાના પ્રયાસો થયા. પરંતુ યુરોપ શિક્ષા દિક્ષાત્રીજી કલહ કોલાહલમય હતું. ત્યાં ધર્માધિના જ પ્રસરી રહી હતી, જ્યાં ધર્મને નામે ધર્માન્ધો નીરપરાધ નર નારીને બાંધીને જીવતા જ ચીતામાં ખડકી બાળી મૂકતા હતા. સ્પેષન જે કાઠક સંસ્કારી હતું તેમાં ઇસ્લામનાં વિવિધ વિદ્યાલયો ખૂલ્યાં, જ્ઞાન વિસ્તાર થયો અને ત્યાંથી યુરોપમાં વિજ્ઞાન ગણીત અને ચિકિત્સા વિધાનો પ્રચાર થવા માંડ્યો.

ભારતવર્ષ ગ્રીસ મિસર વગેરે જુના સબ્ય દેશોનું સંયત્નસંચિત સાહિત્ય અને જ્ઞાનભંડારમાથી ઇસ્લામે બહુ શ્રદ્ધે જે જ્ઞાનરત્નો સંકલિત કર્યાં, તેનો લાભ કમેકમે એશિયા, આફ્રિકા અને આફ્રિકાથી યુરોપ સુધી પ્રગટ્યે લીધો. આ સંસ્કારો જ યુરોપની ચડતીનું

મૂળ. કારણુ છે. સમગ્ર માનવસમાજના સભ્ય ઇતિહાસમાં આ ઇસ્લામની અતુલકીર્તિ સુવર્ણના અક્ષરોથી કોનરવા ગોચ્ય છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે ઇસ્લામજનસમાજની ઉન્નતિના પુણ્યમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત હતું, ત્યારે યુરોપ ભારતવર્ષના વાણીજ્ય માટે પૂર્વાપેક્ષા અધિક ઉત્કંઠિત અને આગ્રહી બન્યું હતું. ભારત વાણીજ્ય કેમ હસ્તગત થાય તે જ સમસ્ત યુરોપની પ્રબળ આકાંક્ષા હતી: માત્ર ભારતવર્ષની બનાવેલી ચીજોનો વ્યાપાર કરવો તે જ માત્ર ધ્યાન હતું જે વર્તમાન આકાંક્ષાઓથી જુદું જ હતું. ભારતમાં જેવો હુન્નર કિપબની તૈયાર કરવાનું કૌશલ્ય કે ભારતવર્ષથી બેઠું થવાની આશા કે કલ્પના કરવાનું કોઇ સાદસ પણ કરતું નહિ. ભારતવર્ષ સાથેના વ્યાપારની દરેક આશાઓને ઇસ્લામે પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધી અને તે તુરંતમા કોઇ પણ રીતે યુરોપ જુંટરી લેવાને શક્તિવાન નહોતું. ઇસ્લામના સ્થળ લશ્કર અને દરીયાઈ રણતરંગીણીઓએ પોતાનું સર્વ રાજ્ય અજેય કર્યું હતું. ઇસ્લામના સેના બંને ખુસ્કી માર્ગે પણ યુરોપને ચુપ કરી દીધું હતું. શક્તિ પરિક્ષા માટે યુરોપના ખ્રિસ્તી વીરો, વારંવાર એશિયાના મુસલમાનોની સામસામા થઇ જતા હતા. ક્યારેક યુરોપીઓ જીતતા પણ ખરા, પણ તે દીર્ઘકાલ ટકાવી શકતા નહિ. આખરે હતાશ થઇ જુના માર્ગે ઇસ્લામને જ સોંપી કોઇ નવો રસ્તો શોધવા માટે તપાસ કરવા માંડ્યા. જુના માર્ગથી ભારતવર્ષનો વ્યાપાર ચાલુ જ હતો પણ હવે યુરોપને ઇસ્લામથી ચુસાએલો વ્યાપાર કાંઇ લાભ આપતો નહિ. માત્ર ઇસ્લામની જ સૌભાગ્યવૃદ્ધિ થતી. તે વસ્તુઓનું મુંગેમોઢે માગ્યું મુશ્ય આપી યુરોપ ઉલટું દીનપ્રતિદીન ચૂસાવા જ માડ્યું હતું.

આ વખતે યુરોપમાં કાઠક શિક્ષક માટે ચર્ચા પણ થઈ. પણ તે માટેનાં સાધનો માટે પણ પૂર્વના દેશોના મહેં સામું જોઈ બેસવું પડે, આ પ્રમાણે યુરોપ કાળગમન કરતું હતું. ઇસ્લામના આ તમાસાથી યુરોપ મુઠમતિ થઈ ગયું હતું, આમ યુરોપને ઉદયમશુન્ય જ રહેત તો આજે ઇસ્લામ રાજ્ય જગત આખાનો શિરતાજ હોત. કાળની ગતી વિચિત્ર છે. તડકો છાંયો તો આવ્યા જ કરે છે. ઇસ્લામે જે નવાં ઉદયમથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે લાંબો સમય ડકી શક્યું નહિ. યુરોપ આદ્યબલમાં પરાજિત થયું હતું પરાસ્ત થયું હતું, પણ યુરોપે પોતાનું હૃદયબળ મનોબળ હજી બોધું નહોતું. ગમે તેવી હાર ખાધી હતી પણ પ્રયત્નથી વિમુખ થતા નહોતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ માનવસમાજનું આજ પ્રકૃતિગત પ્રબલ પ્રાર્થકય છે અને એજ ઇસ્લામની પડતી અને યુરોપની ચડતીનું કુદરતી અને ઇતિહાસિક મુખ્ય કારણ છે. એક બાજુ પાછા પડતાં બીજી બાજુના પ્રયત્નો કરવાનો પ્રશંસનીય સ્વભાવે જે યુરોપનો અલ્પબુદ્ધ આણ્યો છે તે માનવસમાજ આગળ મેળવે છે.

રાજ્ય તરફની મદદ ન મળે ત્યારે યુરોપના વ્યાપારીઓ પાંચ પંદર મળી કંપનીનું સંગઠન કરતાં જલમાર્ગે અને સ્થલમાર્ગે જીંદગીના ભોગે વ્યાપાર્યે માથું મુકતા, જીંદગી ગુમાવતા, ધન ગુમાવતા, તેના દાખલાઓ શિક્ષાપ્રદ છે. મુદ્દે આ પ્રમાણે કંપની જોડાવાનો પ્રયોગ ઘણો જ ફલપ્રદ નીવડ્યો. એ યુરોપી વિવિધ કંપની બંધારણનું મુળ રહ્યું.

પ્રકરણ ૩ જી

નવા માર્ગની તપાસમાં.

The modern first class Powers—Germany, Austria, Russia, Italy, Great-Britain were not yet built up. Spain was still divided between Castile, Aragon and the Moors. Europe remained a continent of principalities, duchies, counties, little oligarchies and little republics—Sir W. Hunter.

ઇસ્લામ સામ્રાજ્ય સંગઠન પર્વત, યુરોપી ખ્રિસ્તિસમાજ ભારત વાણીજ્ય માટે રથલમાર્ગની તપાસમાં પૂર્વ તરફ માણસો મોકલતા ત્યારે યુરોપ નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. ત્યારે એકત્ર બળવાન રાજ્યો પ્રતિષ્ઠા પામી શાસક રૂપે સંગઠીત થયાં નહોતાં. જે બળ અને એકત્રતા અત્યારે રાજ્યોની દેખાય છે, તે બંધારણો તે દીવસ બંધાયા જ નહોતા. તે વખતે પૂર્વ રાજ્યોની નજરમાં પશ્ચિમની વસ્તી અશિક્ષિત જ હતી. એક તરફ નાના પ્રકારના શિક્ષણના પ્રભાવે, બીજી બાજુ એકત્રિત બળવાન ઇસ્લામના પગ તળે કચરાતાં યુરોપને સમગ્ર પ્રગ્નના સંગઠનની જરૂરીયાત જણાઇ. જે વાણીજ્ય-પ્રધાન યુરોપી મહાનગરો હતાં; જેનું ઐશ્વર્ય ખ્રિસ્તિઓનું ગૌરવ હતું તે આ વિપ્લવ પ્રભાવે જનશૂન્ય થઇ ગયાં. ત્યાંનો વ્યાપાર પડી ભાંગતાં, અરણ્ય સમાન હટનપટન સ્થિતિએ પહોંચ્યાં. આથી યુરોપનું હૃદય મહા વ્યથાપુર્ણ થયું હતું; હાડાઘર કરી ઉઠ્યું હતું તેવો આત્મ.

નાદ જુના ઇતિહાસમાં હજી રજુકે છે. આ વ્યથા અન્ય પ્રકારની હતી. આ અવનતીથી તેના ઉપાયની આદંક્ષા વધુ ને વધુ ઉત્તેજિત થતી હતી. યુરોપ નાનાં કુદ્ર રાજ્યોથી વહેંચાયેલું છતાં ધર્મીયાર્થે પોપના સુત્રે એકત્ર હતું. પોપથી તે એક નાવીક સુધી યુરોપજનોના હૃદયમાં એક જ વિચાર મંથન થતો હતો. તે વ્યાપાર માટે નવો માર્ગ શોધવા માટેનો જ હતો.

આર્ય જાતીથી મુસલમાન ધર્મ એશિયા ખંડમાં જળે રથળે વ્યાપ્ત થતી વખતે એશિયાનો ઘણો ખરો ભાગ બૌદ્ધ ધર્મ જ પગાતો. દેશભેદ, કાળભેદ, પાત્રભેદ શાક્યસિંહના દાર્શનિક ધર્મ તત્વાનું સધાને લોકાયાર જડાયેલો હતો અને જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં વિભક્ત હતો. ઇસ્લામના ધર્મપ્રચારે પશ્ચિમ એશિયાખંડ ઇસ્લામ ધર્મ થયો હતો. પણ સર્વ કોઈએ હજી ખલીફાનું રાજ્યરાસન સ્વીકાર્યું ન હતું. ધર્મ એક જ છતાં રાજ્યતંત્રો જુદાં રહેતાં, એશિયાના મુસલમાનો દેશ ભેદે નામ ભેદને પામ્યાં.

જેણે કાઇરોની જન્મભૂમિ હાથમાં લઈ આખા યુરોપને ધર્મ યુદ્ધમાં ઘસડ્યું હતું, તેની પદોન્નતિને લક્ષી તાતર દેશના મુસલમાન વીરો તે ભૂમિ હસ્તગત કરવા પોતાની સત્તા વધારવા, સ્વતંત્રપણે પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ ટોળેટોળામાં ચડી આવ્યા. પૂર્વ તરફથી તાતાર અને પશ્ચિમ તરફથી યુરોપનું આક્રમણ શરૂ થયું, તે વખતે ઇસ્લામને ચુર્ણ કરી એશિયાનો વાણીજ્ય માર્ગ મળી હસ્તગત કરશે, તેવો ભય ઉપસ્થિત થયો હતો. જે મહામંત્ર જે પાઠ શીખી જે નીતિથી સમસ્ત જગતમાં યુરોપે પ્રાધાન્ય મેળવ્યું છે, તે નીતિની પ્રથમ આ વખતે શરૂઆત થઈ હતી. તાતારના હાથે ઇસ્લામ રાજ્યને પરાસ્ત

કરાવવા, તાતારને વિત્સાહ આપવા અને મૈત્રી બાંધવા યુરોપે નજરાણું અને ભેટો સાથે ખાં સાહેબના જયસ્કંધારે દુત મોકલ્યો.

તાતાર લોકોએ ઇ. સ. ની તેરમી સદીની શરૂઆતમાં કાસ્પીયન કાંઠો અને કાળા સમુદ્રના કિનારા સુધી સત્તા જમાવી ધણોખરો વાણિજ્ય માર્ગ હસ્તગત કર્યો હતો. ભદ્રા નદી અને કાસ્પીયન હ્રદય સંગમ સ્થલ એશિયા અને યુરોપના વાણિજ્યનું પ્રધાન સંધીસ્થાન બન્યું હતું.

તાતારે ભદ્રા નદીના સંગમ સ્થલે થાણું સ્થાપ્યું. ભારતીય વ્યાપાર તે ધાનેથી સુગંધિતપદ્ધતિ સમગ્ર યુરોપને સુલભ થયે તેમ ધારી યુરોપ ધર્માચાર્ય અને તેના અનુગામી પ્રધાન શિષ્ય, ક્રાસ નરપતિ સેન્ટ લુકાએ તાતારથી મિત્રતા સ્થાપવા નાના પ્રકારે પ્રયત્નો કર્યા.

દૌત્ય સફલ થયું નહિ. તાતારે આત્મવિક્રય કર્યો નહિ. તેઓને લડાઈથી જીતી શકાય તેમ ન હોવાથી યુરોપે ખિન્ન હ્રદયે તાતારનો આવો જવાબ કડવે ધુંટડે ગળી લીધો. શાક્ષાત્ત મનોરથ ભ્રમ થયો પણ અપેરાક્ષ રીતે આ દૌત્ય કાર્યમાં યુરોપને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. સંધિ માટે મોકલેલા દુતોએ કાળા સમુદ્રથી અને કાસ્પીયન કીનારાથી મધ્ય એશિયાના રેતાળ વાણિજ્ય પંથનું જ્ઞાન મેળવ્યું. ભેદી ઉંદરોએ દરેક માર્ગ જોયા. વળી મુસલમાન રાજ્યમાં અંદરો અંદર જે તડો જે મતભેદ, હતા, જે મહા કલેશે ખ્રિસ્તીજ ઉપજાવ્યું હતું, તે પણ જાણી લીધું. માર્ગોનું ભૌગોલિક જ્ઞાન સમસ્ત પ્રજાના જાણવામાં આવ્યું. દૌત્ય કાર્ય સફળ ન થયું, અને તે એક ક્ષુદ્ર ઘટના તરીકે જ ઇતિહાસ વર્ણવે છે. આ પ્રમાણે સ્થળ માર્ગ માટેની આશા આ વખતે માટે તો યુરોપને છોડવી પડી.

કાળાસમુદ્ર રસ્તે ભારતવર્ષ સાથેના વ્યાપારના માર્ગે રાજકુતો ઉપરાંત નાના ધર્મીયાર્થો અને પરિવ્રાજક જનો, પગે ચાલીને ભુપ્રદક્ષિણા કરવા નીકળી પડ્યા હતા. તેમાં માર્કો પોલાર્ક એક પ્રખ્યાત મુસાફર હતો. માર્કો પોલાર્ક ખ્રિસ્તિ ત્રયોદશસતાબ્દિ આખરમાં એશિયા ખંડમાં જળ અને સ્થળ માર્ગે નાના મોટા દેશમાં ફરી વળ્યો, જેની કથા અદ્યાપિ સચત્તે સચવાઈ રહી છે. સ્થળ માર્ગે તે ચીન જઈ આવ્યો અને હિંદ આવી સમુદ્ર કિનારે કિનારે પરશ્યામાં ભારત વાણીજ્યના સ્થળ માર્ગે અને જળ માર્ગે સર્વ ખારીક દૃષ્ટિથી અને વ્યવહારીક દૃષ્ટિથી માર્કોએ જોયા હતા. જ્યારે આ વિશ્વ વિખ્યાત મુસાફર પાછો રવ્દેશ ફર્યો, ત્યારે તેણે યુરોપને સ્થળ માર્ગ કરતાં જલમાર્ગ વધારે લાભદાયી કહ્યો. અને તેથી જ સ્થળ માર્ગ કરતાં જલમાર્ગ માટે જ પ્રયત્નો આદરવાનો નિર્ણય નક્કી થયો. કાળા સમુદ્ર તીરે થઈ ભુમાર્ગે માર્ગ જોવા એક નિપુણ સંઘ મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેઓ ભુમધ્ય સમુદ્ર પંથે મિસર હિતરી સિન્ધિયાના વાણીજ્ય માર્ગની તપાસમાં ગયા હતા. ખ્રિસ્તિ ત્રયોદશ શતાબ્દિથી તે પંચદશ શતાબ્દિ પર્યંત આ પ્રમાણે વિવિધ કપાયે સ્થળ વાણીજ્ય માટેની તપાસ થયાનું પ્રમાણ પણ મળી આવે છે.

કોઈપણ કામના પ્રારંભમાં કોઈપણ ભગીરથ કાર્યની શરૂઆતમાં જે વિધો આવે છે, તે એકંદરે સુલલદાતા જ થઈ પડે છે. જેની પછવાડે વિચાર બુદ્ધિનો આશ્રય લઈ પ્રયત્નમાં મસ્ત રહેવું જોઈએ, સતત પ્રયાસ ચાલુ રહેવો જોઈએ. પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. યુરોપ આ પ્રમાણે પરાજિત થઈ બેસી રહ્યું નહિ, પણ દીવસ અને રાત્રી, તરફો છાંયો વેળી વર્ષોના વર્ષો અને

સદીઓ સુધી અકલાંત ચરણે એશિયાની રેતાળ ભુમી, મહા ધોર અરણ્યો તેમ ગિરીશૃંગો ખુંદી વળ્યું. આ પ્રયત્નો એકંદરે વિચારતાં યુરોપને જણાયું કે ફેક્ટ છે, રથવપથે પહોંચીવળી સિદ્ધિ મેળવવાનો સંભવ નથી.

તે વખતે વરાળથી ચાલતાં સાધનો તૈયાર થયાં નહોતાં. તે વખતે શ્યામ ચામડીના મનુષ્ય “ કાળા મનુષ્યો ” “ યુબ્લેક ” ને પૃથ્વીની પુર્વ પશ્ચિમે જવા ફરવાની છુટ હતી, સ્વતંત્રતા હતી. તે સમયે યુરોપના શ્વેત મનુષ્યે, શ્વેતચર્મથી અને રક્તનેત્રે એશિયા વાસીને સમયે મંત્રમુગ્ધ કરી દુર સરી ઉભા રહી સમુચિત સમાદર પ્રદર્શનના શિષ્ટાચારના શિક્ષણે સત્વહિન બનાવી, દષ્ટિ માત્રમાં દિગ્વિજય મેળવવાનું અમાનુષિક કૌશલ્ય સંપાદન કર્યું નહોતું. એ દિવસો તો યુરોપના કઠણ દિવસો જ હતા. તે સમયે ઔદ પ્રભાવ અને સૌજન્ય સદાચારનો ત્યાગ કરી, ખેડુત હલફલની તરવાર બનાવી એશિયા પૂર્વ પ્રકુલવદને કુટીલ બ્રકુટીએ અશ્વે ચડી પશ્ચિમ તરફ વિજય કરવા તત્પર થયા હતા. આ મધ્ય એશિયાનું જીવન પ્રભાવ અને યુરોપની જીવનસંધ્યા હતી. તે વખતે જગતમાં એશિયા અને આફ્રિકાના વિજયગીત ગવાતાં હતાં. આ વખતે યુરોપથી વાણીજ્ય માર્ગે જેઓ વિચરતા હતા, તેઓએ પોતાનો યત્ન નિષ્ફલ જ જાણ્યો. આ નિરાશાથી યુરોપવાસીઓ માથે હાથ દબાવ્યા બેસી રહ્યા હતા. જોયું બનતું કર્યું હવે આશા નથી આવા વચનો સમસ્ત યુરોપને ઝોંઢેથી નીકળવા માંડ્યાં. એક તરફથી નીરાશ થઇ યુરોપે પ્રયત્ન બીજા બાજુથી હોડ્યાં નથી. જે પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળે, તેમાં ગમે તે પ્રકારે હાથને ભાગ ન કરતાં, પ્રયાસો ચાલુ રાખ્યા તેને પરિણામે તે

ઉત્સાહના બદલામાં યુરોપને મીઠાં ફળો ચાખવાનો જે વખત આવ્યો, તેનું મુળ આ નિષ્ફળ પ્રયત્નો અને તેમાંથી હિંમત ન હારવાનો સ્વભાવ જ છે.

સ્થલ પંથે વ્યર્થ મનોરથ થયા છતાં, તેમ જળમાર્ગના પ્રયત્નોનો આદર કર્યા છતાં, સ્થલમાર્ગની આશા એકંદરે યુરોપે છોડી તો નહિ જ, અને હજી પણ છોડી નથી. રશિયા કાળા ગોરા, એશિયા અને યુરોપને સંયુક્ત કરવા જે ભાગીરથ પ્રયત્ન કરતું હતું અને કરે છે, તે મુખ્ય રસ્તાઓ જુના વાણીજ્ય પંથો, કે જે માર્ગો ભાગ્ય-વર્ષના સૌભાગ્ય ચરણોથી મુપરિચિત પુણ્ય પંથો છે તે જ પંથો દ્વારા ઐક્ય સાધુઓ જગત કલ્યાણ માટે વિચાર્યા હતા. વલ્લિકર્ણ દ્વારા અને તેમના નાશ્રયે દેશ દેશાંતર મુક્તિમંત્રનો પ્રયાગ થયો છે તે માર્ગોની બેડ પાશ્વે, અઘાપિ તે સર્વ પુરાતીર્તિ ભરમાચ્છન સ્થિતિમાં ઐક્ય વિજયના ધારાવાહિક વિચ્છિન્ન સ્મરણ ચિન્હો અંકિત રહ્યા છે, તે માર્ગો જ આજે ફરી શોધન અને સ્મરણ થાય છે. આ એશિયાનો મહાપુણ્ય પંથ અનેક ઉપમા યોગ્ય છે. આ પંથે ગમનાગમનકાલે એશિયાના સૌ જનો, ઇતિહાસમાં શૌર્ય, વિર્ય, જ્ઞાન સૌભાગ્ય શિષ્ય વિજ્ઞાન અને જ્ઞાન વૈરાગ્યના ગૌરવે પરાક્રાન્ત થઈ ઇતિહાસમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે જ આ એશિયાની અમરકીર્તિ પ્રસરાવનારો પુણ્ય પંથ છે. જે રસ્તાના વાતાવરણમાં વાયુની રજ્જેરજમાં એશિયાનું અતિત ગૌરવ અઘાપિ છાયા ક્ષેત્રરૂપ સુગંધ રૂપે જળદળી રહ્યું છે.

યુરોપે જ્યારે જલમાર્ગે ભારતવર્ષમાં ઉતરી પગ મૂક્યો ત્યારે તેઓએ જોયું કે સ્થલમાર્ગે, તેઓના સ્વદેશીઓ તેઓથી બહુ આગળ આવી ગયા છે. જેઓ મિશર રસ્તે નીકળ્યા હતા, તેઓ

હજી ભારતવર્ષમાં જ હતા. જલપંથની સુગમતા અને સરળતા દિન પ્રતિદિન વધવાથી, સ્થલ વાણીજ્ય માટેના પ્રયત્નો ધીમે ધીમે ત્યજ્યા અને આ રીતે સ્થળમાર્ગનો જોવાર ભાંગી પડ્યો.

મધ્યયુગમાં યુરોપજનો ભુમંડલનાં વિવિધ અજ્ઞાત પ્રદેશોની શોધ માટેની ડંકાસો ભારતા, પણ તે કાંઈ નવું નહોતું જ. પરાપૂર્વથી જાણ થયેલા ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન વાણીજ્ય માર્ગો જ હતા. અને તે તે માર્ગે યુરોપ જે જે ઉન્નતિ પામે છે, તેનો મુયથ ભારતવર્ષને જ ધટે છે.

ભારતવર્ષ તરફ આવવા માટે સ્થલમાર્ગે જે જે અટકાયતો અને મુશ્કેલીઓ યુરોપને હતી, જુનો વાણીજ્યપંથ તેઓ માટે જેવો વિકટ અને દુર્લભ હતો, તેટલી અડચણો યુરોપને જલમાર્ગે આવવા આશંકા નહોતી. એશિયાએ જુના વખતમાં સમુદ્રપંથે વાણિજ્ય માટે નૌકા કૌશલ્ય ક્યાં મેળવ્યું હતું તેનો ક્યાંય ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી. જલમાર્ગે મોટું વાણીજ્ય ખેડાતું તે સર્વ કાંઈ કમુલ કરે છે. ભારતવર્ષનો કિનારો પૂર્વકાળથી સમુદ્ર યાત્રાના પ્રતિધ્વનીથી ગુંજતો રહેતો. ભુમધ્યસમુદ્ર કાંઠાની પુરાતન પરાકાન્ત માનવસમાજ જુના વખતથી જ સમુદ્રપંથ વિચરણથી શિક્ષિત હતી. તો પણ એશિયા અને યુરોપના નૌ વિદ્યામાં કેટલુંક જુદાપણું હતું. યુરોપને જે સમુદ્ર ખેડવો પડતો હતો તે મહાન્ જલરાશી મહાસાગર હતો. એશિયાને તેવા મહાસાગરમાં વિચરવા પ્રસંગ જ પડ્યો નહોતો. તેઓને તો તેઓના નિયત જાલા મહાસાગરમાં જ વિચરવાનું હતું અને તે રીતે દેશદેશાન્તર ગમનાગમનમાં જ વ્યસ્ત હતા. આ માર્ગે પ્રતિદ્વંદીની અદ્ય સંખ્યા જ હતી. સર્વેનું પ્રધાન લક્ષ્ય ભારતવર્ષનું વાણીજ્ય જ

હતું. આ રીતે એશિયાને સીમાશૂન્ય મહાસાગર યાત્રાની જરૂર જ નહોતી, જલયુક્તનું પ્રયોજન પણ નહોતું. તેથી કાંઈ પણ શિક્ષણ માટે તજવીજ થઈ જ નહોતી. યુરોપને તો જલયુક્ત રોજ સવારે કરવું પડતું. એક બીજી પ્રજાનું સંઘર્ષન જલમાર્ગે વધારે હિંમવતું. તેથી તે નીપજ્ઞતા તેમણે પરાપૂર્વથી જ મેળવી હતી. યુરોપવાસીઓ સ્થલમાર્ગ કરતાં જળમાર્ગે જ શૌર્ય બતાવી શકતા હતા. આટલું છતાં પોતાના ખાડોશના મહાસાગર સબંધે વિશેષ કાંઈ જ્ઞાન તેઓએ મોડે સૂધી સંપાદન કર્યું ન હતું. જ્યારે જલમાર્ગોની શોધ માટે યુરોપને જરૂર પડી, દરેક દીશાએ પોતાના હાથ હેઠા પડ્યા, ચારે તરફથી હાંકી કઢાયા, ત્યારે પણ મહાસાગર રસ્તે ભારતવર્ષ જવાય તેવો વિશ્વાસ કોઈને પડતો નહોતો.

પ્રકરણ ૪ ચોથું

જુનો જલ વાણિજ્ય પંથ.

Certain men have supposed, following a foolish tradition, that the Atlantic is united on the South with the Indian Ocean—Foannes Philoponus.

.વિદ્યાર્થીઓ જ ઇતિહાસ શીખે છે, તે પ્રમાણે તેઓ તો એમજ સમજ્યા છે કે “વાસ્કોડા ગામાએ જ ભારત વર્ષ આવવાનો જલ માર્ગ શોધી કાઢી યુરોપવાસીઓ માટે જલ માર્ગે નવો વાણિજ્ય વહેવાર પ્રદાન કર્યો છે. આ માર્ગ અતી પુરાતન કાળમાં સંપૂર્ણ

અજાણ્યો જ હતો તેમ કહી શકાતું નથી. મિસર દેશના પંડિતો અને શોધકોને આ જનશ્રુતી સુપરિચિત હતી. આ દૃષ્ટના યુરોપને પણ કેટલેક અંશે હતી ખરી, પરંતુ યુરોપની અજ્ઞાન પ્રજાને આ લોક-વાયકા તરફ આસ્થા કે વિશ્વાસ નહોતો. તેઓને આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો થોડા અંતર સુધી જ પરિચિત હતો. (માછલાં મારવા જવાના ઉપયોગ પુરતો). તે મહાસાગરમાં દક્ષિણ દિશાએ ક્યાં સુધી કિનારો છે, પશ્ચિમ સમુદ્રથી પૂર્વ સમુદ્રનો સંયોગ હશે કે કેમ તે કહી શકતા નહોતા. દક્ષિણે માત્ર અત્યુત્તમ મરુભૂમિ જ્યાં મનુષ્ય માત્રનું નામનિશાન નહતું તેવા કઠોર આફ્રિકાને કિનારે કિનારે કોઈ આગળ વધવા હિંમત કરી શકતું નહિ. જે જે કોઈ દૃષ્ટના લાવતું લોકવાયકા લાવતું તે ઉલટું હાસ્યને પાત્ર થતું. આ પ્રમાણે સેંકડો વર્ષો સુધી તે માર્ગની તપાસ જ થઈ નહિ. આ જાંદગી સાટેની વાત હતી, પ્રગટ સમુદ્રે જેના કાંડે જતાં તપતા રેતીના ઢગ જ્યાં મનુષ્યની વસ્તી કે વિશ્રામ ન મળે, ત્યાં નિરાધાર અવસ્થામાં જવું તે મરવા માટે જ નહિ તો ખીજું શું ?

રથલ વાણિજ્ય માટેની આશા યુરોપ માટે ખોટી જ હતી. યુરોપને હવે જલ માર્ગ માટે તપાસની પ્રવૃત્તિની ઉત્કંઠા દિવસો દિવસ વધવા માંડી. એ સમયના જલવાણિજ્ય માર્ગનું જીવંત સાહિત્ય સંગ્રહ થવા માડ્યું. મિસર થઈને રાતા સમુદ્ર માર્ગે જતો રસ્તો અને વાણિજ્ય વ્યવહાર યુરોપથી અજાણ્યો નહોતો. આ માર્ગે ભારત વર્ષના વ્યાપારીઓ સાગર પાર મિસર રાજ્યમાં આવળ કરતા. આ રસ્તે કોઈ કોઈ ભારતવર્ષના રાજદુતો રામન સામ્રાજ્યની રાજ-ધાની સુધી પણ આવ્યા હતા એશિયા અને યુરોપના મધ્યસ્થ

આવેલ મિસર દેશ ભારતિય વ્યાપારનું મધ્ય રથળ થઇ પડ્યું હતું. ભુમધ્ય સમુદ્રમાં થઇ આટલાન્ટિક મહાસાગરનો રસ્તો જગજાહેર હતો, તે માર્ગે રોમન રાજ્યથી ઇગ્લેન્ડને ચાલુ વ્યવહાર હતો. પણ આટલાન્ટિક મહાસાગરની પશ્ચિમે કે દક્ષિણે અનન્ન જલનિધિ માર્ગે અધિક દુર અગ્રેસર થવા કોઇને હિંમત કે લોભ થતો નહિ. તે પણ એક જમાનો હતો. આજે બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓ તે દિવસના યુરોપના સુરજનોની અજ્ઞાનતા વાંચનાં કે સાંભળનાં હાસ્ય રોકી શકતા નથી. નથાપિ પાંચસો વર્ષ પહેલાં યુરોપની અવસ્થા આ પ્રમાણે શોચનીય જ હતી, જેની યુરોપનો ઇતિહાસ જ સાક્ષી પુરે છે.

ખ્રિસ્તી ચુત્તર શ સતાબ્દીના પર્યટકરાજ મીંડ હેવનનું નામ હિંદ સાહિત્યમાં જાણીતું છે. તેણે લાંબો કાળ એશિયા અને આફ્રિકાના અનેકાનેક રથળોએ પર્યટન કરવામાં ગાળ્યો હતો. તેનો સવિસ્તર હેવાલ દરેક ભાષામાં અનુદિત અને પ્રચારિત થયો છે. તે હેવાલમાં આ જુના માર્ગ માટે વિશેષ વિવરણ છે. મુખ્યત્વે પૃથ્વીનાં મોટાં પાંચ બંદરો માટે વધુ લખાયું છે. તે એક કાળા સમુદ્રનું એક મિસર દેશનું એક ચીન સામ્રાજ્યનું અને બે ભારતવર્ષનાં બંદરો છે. ભારતવર્ષના બંદરોમાં “કલિકટ” બંદર ઇતિહાસમાં ભારે પ્રખ્યાત થયું હતું. ત્યાંથી ચડતા કાપડનું નામ “કેલીકો” નામે ઓળખવામાં આવતું હતું. આજે યુરોપથી આવના કાપડમાં હજી તે નામનું કાપડ તૈયાર થઇ આવે છે. આ બંદરોએ ભારત વાણિજ્યથી ભારતભૂમિનું નામ જગ વિખ્યાત કર્યું હતું. તે જમાનામાં વાણિજ્ય ભારતવર્ષનું જ હતું. ભારતવર્ષની અનેક વસ્તુઓ પૂર્વમાં ચીન, જાપાન અને

મહાસાગરના અસંખ્ય દ્વીપો સુધી જતી, અને કેટલીક પશ્ચિમ તરફ મોકલવામાં આવતી. જે વસ્તુઓ પૂર્વ તરફ વહેંચાવા મોકલાતી તેને બદલે ત્યાંથી વળતાં અનેક વસ્તુઓ લાવવામાં આવતી જે ફરી પશ્ચિમ તરફ મોકલવામાં આવતી. ભારતવર્ષ કાંઈ પાસેથી કાંઈ વસ્તુ લેવા ગરજ નહોતું. પૂર્વથી આવતી વસ્તુઓ મોંભાગ્યે દામે વેચી પશ્ચિમ અને પૂર્વ પાસેથી અસંખ્ય ધન સંપાદન કરતું. સ્થલમાર્ગ કરતાં દિંદને જળમાર્ગે વ્યાપાર વધુ થતો હતો. અને તે પ્રમાણે મિસરદેશની માફક સિંદલદ્વિપ પણ પૂર્વ પશ્ચિમનું મધ્ય સ્થળ બન્યું હતું. ઇરઝામ આ અંશભાગ માટે જ સમુદ્ર પંથે પ્રાધાન્ય લાભે કૃતકાર્ય થયું હતું. પ્રશાન્ત મહાસાગરના જે દ્વીપપુંજો એક વખત સૈવ અને બુદ્ધ ધર્મના શંખ અને ઘંટોના નાદોથી ગાજી રહ્યા હતા, ધુપ અને કેસર ચંદનથી મધમધતા, શિક્ષા, દિક્ષા, ભાષા સાહિત્ય આચાર વ્યવહારે, ભારતીય સભ્યતાથી સમૃદ્ધ તે સંસ્કારને પામ્યા હતા, જેમા જનસમાજે ભારતવર્ષ બહાર ભારત સૃષ્ટિ રચી હતી, તે જગ્યાએ કમેકમે ઇસ્લામનું આધિપત્ય વિસ્તાર પામ્યું. આચાર વ્યવહાર અને ભાષા સાહિત્ય બદલાઈ ગયાં. તેઓ આજે પણ મુસલમાનની અને ઇરઝામની વિજયધ્વજોળા કરે છે.

જુના જગ્નમાર્ગે મુસલમાન આધિપત્ય પ્રબળ થતાં, મુસલમાનાધિકૃત મિસર વાણિજ્ય સમૃદ્ધ થઈ પડ્યું. આ માર્ગે ખ્રિસ્તીને આગળ વધવાનું રહ્યું નહિ. લુમ્બ્યસાગર અને રાતા સમુદ્ર માર્ગે તો કાંઈ ક્ષુદ્ર વ્યાપાર ચાલતો હતો તે પણ મુસલમાનના અધિકારમાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે મુખ્ય જુના માર્ગો યુરોપને માટે સહાન બંધ થઈ ગયા. લુમ્બ્ય સાગરમાં ઇસ્લામશક્તિ પ્રબળ થવા માંડી

જળ અને સ્થલ માર્ગે યુરોપનો પગ ખસવા માંડ્યો, એશિયાના ગૌરવે યુરોપને ભીખ માગતું જ કરી મુક્યું.

આ મહા સંકટનો વખત ઇતિહાસમાં મુખ્ય પરીક્ષાનો જ સમય હતો. આ સમયે આપદસ્થ થતાં, યુરોપ નિરૂદ્ધોગી અવસ્થામાં આવી પડ્યું અને આમને આમ જે સ્થિતિ રહેત તો આજે ઇતિહાસ કોઈ અન્ય રૂપે જ હોત. ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ પણ કોઈ બીજો જ હોત. યુરોપ દક્ષિણ પરીક્ષામાં પતિત થતાં લક્ષ્યચ્યૂત થયું નહિ અને તેજ આધુનિક અભ્યુદયનું કાંઈક કારણ છે.

એ વખતે યુરોપની અવસ્થા કેવી હતી તેનું કાંઈક વર્ણન આપવું જરૂરી છે. ગ્રીસનું જ્ઞાન ગૌરવ અને રોમ રાજ્ય શક્તિ એક વખતે યુરોપને સમુન્નત કરવા મથતી હતી, જે પ્રયત્નો પણ સફલ થયા નહિ. મુખ્ય મહાનગરો બિન્ન સમગ્ર દેશ તે જુની સભ્યતા અને વિદ્યાનો લાભ લઈ શકી નહિ * જે મહાનગરોમાં રહેતા તેઓ કાંઈક સંસ્કાર પામ્યા પણ તેઓએ તે સભ્યતામાં તથાઈ દુર ઉપયોગ કરી મોજશોખ અને ભોગવિલાસમાં ઉતરી ગયા. જ્ઞાનના સંભોગના ઉપાયો યોજવામાં વ્યય થયો, ધર્મને નામે આડંબર જ વધ્યો, લોકાચારે માનવસમાજને પણ સ્વભાવિક બનાવ્યાં. આ પડતી-એ યુરોપના સૌભાગ્યને વિચ્યુત કર્યું. અજ્ઞાનતાના અંધકારે પૂર્વ શિક્ષા લોપને પામી. એશિયાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મ યુરોપમાં પ્રચાર પામ્યો. જગોજગ તે સુંદર સ્વભાવ સન્યાસીની સૌમ્ય મુર્તિઓ ફરી વળી.

---

* *What we call Greeks and Romans are chiefly the citizens of Athens and Rome--Max Muller's India-what can it teach us P. 121.*

યુરોપ ધર્માન્ધ થઇ ઉઠ્યું. હમેશા સંઘર્ષતાની જ વાત અને તેનોજ પ્રચાર થવા માંડ્યો હતો. જે કાંઈ નવું દેખાતું તે સપતાનનું કુટિલ કૌશલ ગણાતું. જન સમાજ તેનાથી દુરજ રહેતી, અને આત્મની સદ્ગતિ માટે વ્યાકુલ થઈ ગઈ. ધર્મચાર્યોએ પોતાનો પગપેસારો અને સત્તા જમાવવા વહેમી બનાવી, જનસમાજની દ્રષ્ટિ આક્રમ કરી નાખી. ઇસ્લામ સાથે હવે ધર્મયુધ્ધ જાગ્યું અને ખ્રિસ્તિ ધર્માન્ધતા અધિકાધિક દોર અવસ્થાએ પહોંચી.

દુર્દશાના દિવસોમાં દુર્મોતિ આવી માનવસમાજનાં જ્ઞાન-ચક્રને આવરણ ચડાવે છે. યુરોપની અવસ્થા આવી થઈ ગઈ હતી. ભુમધ્ય સમુદ્ર સ્થલ માર્ગ જેવો યુરોપને સુપરિચિત હતો, જળમાર્ગે નૌકા માત્ર ભુમધ્ય સમુદ્રમાં દલાંસાંથી જ ચલાવવામાં આવતી હતી. ભારત મહાસાગરમાં વાણિજ્ય વહાણો વાયુ પ્રવાહે ચાલતાં જ્યારે ભુમધ્ય સમુદ્રમાં પ્રયોજન અભાવે શક્ય નહોતો. ઉપયોગ શરૂ થયો નહોતો. હોદાયત્ર તે વખતે હતું પણ ધર્માધ યુરોપના નાવિકો “સપતાનનું વંત્ર” ગણી તેનો ઉપયોગ કરતા નહિ. જે કોઈ હોદાયત્ર કે શક્ય ઉપયોગ કરતું તે તે અસદ્ગતિના સંકટમાં આવી પડતું. આ પ્રમાણે જુનું મુકી નવું મલણ કરવામાં યુરોપની ધર્માધતા અને વહેમી પ્રજા ચરચરતી.

ઇસ્લામ અબ્દુલ્લે પહેલાં પુરાતન મિસરે ભુમધ્યસાગરમાં આધિપત્ય મેળવ્યું અને સમસ્ત યુરોપ સાથેનું વાણિજ્ય તેના હાથમાં હતું. મિસરનાં હાથમાંથી કાલક્રમે તે જુનો જલવાણિજ્ય પંથ અધિકાર વિચ્યુત થતાં, તેણે નવા જલમાર્ગની તપાસ માટે નાના પ્રકારના

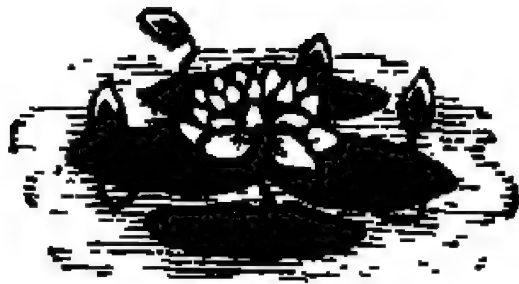
પ્રયત્નો કર્યા હતા. એક તરફ ભુમધ્ય સમુદ્ર, બીજી બાજુ રાતા સમુદ્ર-
આ બેઉ દરીયાઓથી સુપરિચિત છતાં મિસરવાસીઓએ ભારત મહા-
સાગરના પરિચયનો સુયોગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શિલ્પ, વિજ્ઞાન, ગણિત
અને દર્શનવિદ્યામાં મિસરદેશ પુરાકાળથી પ્રખ્યાત છે. ત્યારે કોઈ
પ્રકારનો અંધવિશ્વાસ અગર કુસંસ્કારોએ મિસરવાસીઓને તત્વા-
સોચનથી વિમુખ કર્યા નહોતા. તેઓ આફ્રિકાના એક ભાગમાં વાસ
દરી બીજી બાજુના ભૌગોલિક જ્ઞાનથી પણ જાણીતા હતા.
તેઓ જાણતા હતા કે આફ્રિકાની ચાર બાજુ સમુદ્ર છે અને પૂર્વ
સાગર રસ્તે પશ્ચિમ સાગર પંથે ભુમધ્ય સમુદ્ર સુધી આવી શકાય
છે તેમાં તેમને શંકા જ નહોતી.

અસ્તિ સંવત પૂર્વે મિસરાધિપતિ ઇતિહાસ વિખ્યાત ફયારાઓ-
નીકાએ રાતા સમુદ્રમાંથી એક નાવિક સંઘ મોકલ્યો હતો. તે સંઘ
રાતા સમુદ્રમાંથી નીકળી ભારત મહાસાગર અને ત્યાંથી આટલાન્ટિક
મહાસાગર પસાર કરી, ભુમધ્ય સમુદ્રમાં થઈ મિસરદેશે પાછો ફર્યો હતો.
આ મુસાફરી ત્રણ વર્ષે પુરી થઈ હતી. તે વખતનાં જુના સાધનોથી
આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા માટે આટલો લાંબો વખત લાગવો સ્વાભાવિક
હતો. નવો માર્ગ શોધ્યા છતાં મિસર રાજ તે દ્વારા કાંઈ ઉપકાર કે
લાભ કરી શક્યો નહિ. નાવિકો સ્વદેશ આવી પોતાની મુસાફરીનું
અલૌકિક વર્ણન કિર્તન કરના માંડ્યા. તેઓની સુદીર્ઘ
સમુદ્રયાત્રાના પ્રથમ ભાગે સૂર્ય ડાબી તરફ ઉદય પામતો. અને
ત્યારપછી જમણી બાજુ ઉદય થતો. આ નાવિક જનોએ
પોતાની નજરે જ જોયું હતું, પરંતુ જન સાવારણને તે વાત ઉપર
ભરોસો બેઠો નહિ. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે સમુદ્રપંથે મિસરથી દક્ષિણ

બાળુ જતાં સૂર્યનું ડાબી બાજુ ઉગવું અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારે ઉત્તર દીશામાં આવતાં સૂર્યના જમણી બાજુ આવવાની વસ્તુ તે વખતે એક અલૌકિક કહાણી જેવી થઈ પડી. તે વખતે શિક્ષિત સમાજે પણ આ વાત માન્ય કરી નહીં. આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ નીકળવાની આ વાત યુરોપે પણ માન્ય કરી નહિ.

પૃથ્વીની મધ્ય રેખાએ ઉત્તર દક્ષિણ બેટ જુદા કરી મુક્યા છે તે જગતને જાણપ્રદાર નહોતું. પરંતુ ત્યાં સ્વાભાવિક તાપાધિક્ય સમંધે નાના રૂપે અતિશયોક્તિ પ્રચલિત હતી. આ ઉત્તાપશક્તિ કે જે માનવશક્તિને બાળી ભસ્મ કરી નાખે, તેના કરતાં મધ્યરેખા નજીક એટલી ગરમી હોય છે કે તેના ઉત્તાપાધિક્યની અવધિ નથી. આ માન્યતાથીજ સર્વ જ્ઞાનાન્ધ, બ્રાન્ત સંસ્કારી યુરોપે લાંબા કાળ સુધી આફ્રિકાની દક્ષિણ દિશા તરફ જવાની કક્ષના છોડી દીધી હતી. યુરોપનું જુનું સાહિત્ય આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા માટે અજાણ્ય હતું. આટલાન્ટિક મહાસાગર જાણે એક અભેદ અલંધ્ય અને અંધકારમય સાગર ગણાતો હતો. આ માન્યતા યુરોપ માટે હાસ્યાસ્પદ હતી એટલું જ નહિ પણ ઇસ્લામે પણ એ જ નહું પકડી રાખ્યું હતું. ઇસ્લામ રાજ્ય એક વખત યુરોપને જ્ઞાન વિસ્તારી, સંસ્કાર નવાજવા તૈયાર થયું હતું તે પણ ઘણા વિષયમાં હજી અજ્ઞાન હતું. મુસલમાન સભ્યો પણ કહેતા કે આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં અધિક દુર અગ્રેસર યવા માર્ગ જ નથી. જો ઇસ્લામે આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી આટલાન્ટિક સાગર પથે યુરોપ આવવાનો માર્ગ હસ્તગત કર્યો હોત, તો મુસલમાન યુરોપમાં વધુ મજબુત થઈ શકત અને યુરોપમાંથી તેમને કોઈ

હાંકી દહાડી શકત જ નહિ. પણ તેઓ તો એમજ ગણતા કે મધ્ય
 ઈન્દુની આસપાસ પાણી જ છે. યુરોપ પણ આ માન્યતાને રળગ
 જ રહ્યું અને તેથી જ તેને લાંબો કાળ આવી ખરાબ દશામાં સંડોવું
 પડ્યું, તે યુરોપનો ઇતિહાસ સારી પેઠે બાણ છે. યુરોપે પોતાના
 અદ્ભુત ઉત્સાહ અને મગ્ન્યુત મનોમથે અપરાજિત આત્મત્યાગના
 પૂર્વ સંસ્કારોની બેઠીઓ તોડી નાખી, આટલાન્ટિક મહાસાગર પ
 પામવા જે પ્રયત્નો કર્યા તેજ યુરોપના નવજીવનદાતા બધા. તે કથા
 યુરોપના ઇતિહાસમાં સુવર્ણના અક્ષરોથી લખાય છે. તેની જીવન
 કહાણીઓ યુરોપના દેસેદેસમાં પ્રચારને પામી છે, તેઓની સમાધિસ્થેત્રે
 યુરોપનાં પુણ્યતીર્થ નિર્માયાં છે, તેનું નામ રાજકુમાર "હુનરી" તે
 નાવિક સમ્રાટ નાવિક દેવ તરીકે જ પુજાય છે.

પ્રકરણ પાંચમું.

મરણીયાના પ્રયત્નો.

The Mystery, which since creation had hung over the Atlantic, and hidden from man's knowledge one-half of the globe, had reserved a task of noble enterprise for Prince Henry the navigator—R. E. Major's Prince Henry the navigator.

આટલાંટિક મહાસાગર કાંઠે પોર્ટુગાલ નામનું જે નાનું સ્થાન અધાપિં માનચિત્રે એક સ્વતંત્ર યુરોપીરાજ્ય રૂપ અંકિત થતું આવ્યું છે તે તે વખત રૉમ રાજ્યનું નામગોત્ર હીલ્થ એક સુલક ઉપ વિભાગ તરીકે ઓળખાતું હતું, જેની વસ્તી પણ જુજ હતી. જે હતી તે ધણી-ખરી કેવલ દીન, દરિદ્ર નિરક્ષર નર નારીજ હતાં. તેઓ પોતાની જાન રોમન સામ્રાજ્યની પાદુકા વહન કરી ગુજરતાં. આ પ્રભ એક દિવસ શિક્ષાથી સમુજત થાય, રણ કૌશલે જગવિખ્યાત થાય, ત્યાં નૌબિદ્યા વિચારક પ્રધાન પુરુષો જાગે અને જગવિખ્યાત થઈ સમસ્ત

યુરોપના નવજીવન પ્રભાતમાં ઉત્કર્ષનો પંથ નિર્માણ કરી ઇતિહાસમાં, ચિરસ્મરણીય કિર્તિ સંપાદન કરશે, આ વાત ભવિષ્યના અંધકારમાં આજીવ હતી. આ ભાવિની અકળાત ગતિ કોણ જાણે ! તે વખતે તો ઇસ્લામ શક્તિ દિગ્વિજયે બહાર પડી, આ દેશને ઘુળવતી હતી અને કચરતી હતી. સ્પેન અને પોર્ટુગાલ ઇસ્લામ ગૌરવથી જગજગહેર થયાં હતાં. દેશજનો આ ગૌરવથી શોભતાં હતાં. તે ગૌરવને ઇસ્લામે ઉપભોગ પણ કર્યો. ત્યાંની પ્રજા વિસ્મિત નેત્રે ઇસ્લામની રાજ્યપ્રશંસા કરી ઇસ્લામના કીર્તદાસ રહીને માનવજીવન ગાળત, પણ સમય સમયનું કામ કરે છે.

ખ્રિસ્તિ દ્વાદશ શતાબ્દમાં આ અવનત માનવ સમાજે સદસા પોતાનું માથું ઉંચું કર્યું અને ઉન્નતિનો માર્ગ શોધવા માંડ્યો.

ઇસ્લામ આનું પરોક્ષ દારણ હતું. ઇસ્લામે વિવિધ વિદ્યાલયો સ્થાપી જ્ઞાન વિસ્તારનું કાર્ય હાથમાં લીધું. ખ્રિસ્તિયુરોપને મુસલમાન ધર્માવલંબી કરવાની ચેષ્ટા કરવા જતાં, સમગ્ર યુરોપમાં એક અજ્ઞાત પુણ્ય ધર્મોંધ સમર પિપાસા પ્રબળ વેગે જાગી ઉઠી. ખ્રિસ્તિ યુરોપ જેટલું નિરક્ષર હતું તેટલું નરશોણિત લોભુપ ફૂર બની ગયું. અશાન્ત હૃદયે મુસલમાનના કંઠછેદન કરવાની ઉન્મત્તતા જાગી ઉઠી અને પ્રચંડ જવાળા રૂપમાં ભજુકી ઉઠી. ખ્રિસ્તિ ધર્મના વિમલ શાન્તિ પાઠ કોઈએ ગ્રાહ્ય કર્યા નહિ. અત્યારે જન સમાજ અંધ અને ફૂર બની ગયો. કોઈને રાજ્ય જોઈતું નહોતું, વાણિજ્યની ઇચ્છા નહોતી, સંભોગ સાક્ષસા નહોતી, ઐશ્વર્ય તેમને લલચાવી શકી નહિ, તેમને અત્યારે જોઈતું હતું માત્ર ક્ષમશૂન્ય, સીમાશૂન્ય, દયાશૂન્ય, મહા ધર્મયુક્ત. આ યુધ્ધોન્માદ જળે અને સ્થળે પ્રખર જવાળામાં પ્રકટી ઉઠ્યો, આ

ઉંમદ અને યુદ્ધના ખળભળાટમાં પાર્દુગાલે મુસલમાન શાસનની ધૂંસરી ફેંકી દીધી અને પોતાના બાહુબળે સ્વાધિન થઇ બેઠું.

સ્વાધીન શક્તિએ બેઠે હાથે સન્મુખનો અંધકાર દુર કર્યો. તે દેશ દ્રઢ પગલે ઉન્નતિ માટે આગળ વધવા માંડ્યો. ત્રયોદશ શતાબ્ધિના મધ્ય ભાગે પોર્દુગાલે સંપૂર્ણ બાવે મુસલમાન શાસનની બેડી તોડી નાખી, આલફોન્સો નામનો ત્રીજો નરપતિ સિંહાસને આવી બેઠો અને રાજ્ય સ્થાપી શાન્તિ પ્રસરાવી. સમૃદ્ધિ અને સત્તા હાથમાં આવતાં રોમન સામ્રાજ્યમાં જે એક ક્ષુલ્લક પ્રદેશ હતો, તે યુરોપમાં એક સ્વતંત્ર મહા રાજ્યની પંક્તિમાં આવી ગયો. પાર્દુગાલના આ ઉત્કર્ષની ગાથા જગતમાં દરેક ઢેકાણે ગવાય છે.

જેઓએ બાહુબળથી મુસલમાન શક્તિને હટારી પોર્દુગાલને સ્વાધિન કર્યું તેઓ ધર્મ વિશે નામથી પ્રખ્યાત થયા. ખ્રિસ્તિ સમાજપતિ ધર્મચાર્ય પોપે ખ્રિસ્તિ ધર્મના રક્ષણાર્થે ઇસ્લામશક્તિ સામે ધર્મયુદ્ધ માટે આજ્ઞા બહાર પાડી. ધર્મનિષ્ઠ ખ્રિસ્તિ વીરોને ઉત્તેજિત કરવામાં આવ્યા, અને આ આજ્ઞા અનુસરી આ ધર્મના ફર્માનને સકલ યુરોપના અસંખ્ય ધર્મ વિરો મુસલમાન વિરુદ્ધ ધર્મ-યુદ્ધમાં જોડાવા માંડ્યા. તેઓના પ્રદેશોમાંથી પ્રથક પ્રથક માર્ગેથી ખ્રિસ્તિ જન્મભૂમિના ઉદ્ધાર માટે સમરક્ષેત્રે આવી મળતા. જ્યારે એકત્રિતબળે યુદ્ધયાત્રા કરી પાછા ફરતા ત્યારે યુરોપનો જનસમાજ તે વીરોની ધર્મ વિરો યુક્ત પૂજા કરતી, ઉત્સાહ અને અભિનંદન આપતી, વાજતે ગાજતે તેઓને દુર સુધી સામેજ ઉલટી પડતાં. આ ધર્મયુદ્ધમાં પોર્દુગાલના ધર્મ વીરોએ વિશેષ સમરનૈપુણ્ય દાખવ્યું અને સમસ્ત યુરોપમાં પ્રખ્યાત થયું. આ વિગ્રહ અને દ્વેષ દીનપ્રતિ-

દીન પ્રખળ થતો આવ્યો. કારણ કે આ ધર્માધતામાં સ્વદેશપ્રેમ જડા-
એલો હતો, જાતિ અભિમાન અને દેશાભિમાન પણ સાર્યેજ હતું.
જ્યાં જ્યાં મુસલમાનો હતા ત્યાં ત્યાં પોર્ટુગાલના ધર્મવીરો ચડી
ગયા, મુસલમાનોનો ઉચ્છેદ તે આ ધર્મયુદ્ધનું ધ્યેય હતું, આજે તે
ધર્મની લડાઈઓ કવિતરૂપમાં ગવાય છે. તે લડાઈઓના ઇતિહાસ
અને વિગતો આજે ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખિત છે.*

પોર્ટુગાલના સ્વદેશવત્સલ સુવિખ્યાત ઇતિહાસ લેખક પોર્ટુગા-
લનું રાજ્ય સ્થાપન અને રાજ્ય વિસ્તારનું મૂળ કારણ વિસ્તારથી
વર્ણવતાં સ્પષ્ટાક્ષરે લખી ગયા છે કે:—‘જેણે ધર્મને માટે આત્મ-
સમર્પણ કર્યું છે તેના પતિત શોણીતથીજ રાજ્ય સ્થાપન અને રાજ્ય
વિસ્તાર સુસંપન્ન થયો છે.’x

**In the stern school of Adversity the latent
energies of the race had been gradually developed.
Religion or rather religious fanaticism was the in-
spiring principle. The very main-spring of every
movement of every heroic exploit. Their wars were
rather Crusades than patriotic struggles. They fou-
ght the moor rather as an enemy to the faith, than
as the invader of their Country-Portuguese
Discoveries by Ra-Alex. F. D. D' Orsey B. D.*

*x The kingdom was founded in the blood
of Martyrs and by Martyrs was spread over the
globe-De Barros.*

મુસલમાન ઉપર વિજય મળ્યો. તોપણ આ ધર્મોપતા કશી નહિ. નજીકના મુસલમાનો જતાયા, એટલે દુરના મુસલમાનોને જતા તથા મુસલમાનના અનાધિકારી રાજ્યમાં ખ્રિસ્તિધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે બહુ કાળ પર્યંત ઉત્સાહ ચાલુ રહ્યો. રાજા પ્રજા સર્વે તે માટે અર્થદાન કરતા હતા. વીરપુરુષો આહુત થવા ધર્મયુધ્ધે જીવન વિસર્જન કરવા સમર્થ હોડતા આવતા. આ વખતે તુર્ક કારણુવસાત હથીયાર ઉપાડાતાં અને જીવનમુક્તિના લાભ માટે સહજ પંથે વિચરવા યુરોપનો એકે એક જણ ભોગ આપવા તૈયાર હતો.

આ વખતે સ્પેન પોર્ટુગાલને સામે આફ્રિકાને કાંઠે મુસલમાન રાજ્ય હતું. જુમધ્ય સમુદ્રમાં મુસલમાન વહાણો વેપાર કરતાં હતાં. મુસલમાન વિદ્વેષે જેમ સ્થલમાર્ગે ધર્મયુદ્ધમાં યુરોપને ઉત્તેજિત કર્યો હતો તે પ્રમાણે જલમાર્ગે રણતરણીઓ તૈયાર કરવા ઉત્તેજિત કર્યો. પોર્ટુગાલ અલ્પ સમયમાં જલમાર્ગે પ્રયત્ન થવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યું. ખ્રિસ્ત ત્રયોદશ શતાબ્ધિના અંતમાં પોર્ટુગાલનું પહેલું લડાયક વહાણ તૈયાર થયું. યુરોપની વસ્તીની ગણતરીમાં પોર્ટુગાલ બહુ અલ્પ હતું છતાં આ પ્રમાણે બૃહદ્ વિજયમાં સૌથી શ્રેષ્ઠતા મેળવી કિર્તિ પામ્યું.

ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ લેખકો પોર્ટુગાલના આ અસાધારણ વિજયનું મુખ્ય કારણ ઇંગ્લંડનો પ્રભાવ વ્યક્ત કરે છે. નાના ઐતિહાસિક દુરણો પરસ્પર હિત્તેષે છે. ઇંગ્લંડના ધર્મવીરો ક્યારે-ક્યારે રસ્તામાં વિશ્રામ લેવા ઉતરતા અને ધનુર્માણ હસ્તે પોર્ટુગાલની પ્રજાનો પક્ષ લઈ મુસલમાન સાથે યુદ્ધ કરતા. રાજકુમાર હેન્રીની માતા ઇંગ્લંડના રાજ્યવંશમાં જન્મી હતી; આ પ્રમાણે પોર્ટુગાલના

અબ્યુદયમાં ઇંગ્લંડે મૂળ ભાગ ભજવ્યો હતો તે ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ-કારોએજ લખ્યું છે. આ બાબતમાં તેઓનું સ્વદેશાભિમાન અભિવ્યક્ત થાય છે, તેમાં ઇતિહાસને કોઈપણ જાતની અડચણ આવતી નથી. તેમ કાંઈ મહત્તા પણ ધટતી નથી.x

પોર્ટુગાલ નાનું છે; પરંતુ તેની ક્ષુદ્રતામાં પ્રબળ શક્તિઓજ શુભભાવે વર્તમાન હતું. અન્ય દેશોના હૃદયમાં ધર્મોન્મદ સાથે સ્વદેશ પ્રીતિ મળેલી હતી. પોર્ટુગાલના ઇતિહાસિક લેખક પ્રમાણે ધર્મવીરો અને દેશભક્તોનો આત્મોત્સર્ગજ ઇતિહાસમાં પ્રાધાન્ય ગણાયો છે. અપરાજિત વિજયવાર્તા અને પોર્ટુગાલનો અબ્યુદય જે સંક્ષેપમાં અને સરલભાવે વર્ણવામાં આવ્યો છે, તેટલો તે સાધિત સમયે સહેલો નહોતો. તેનું યોગ્ય વર્ણન કદપનામાં પણ આવી શકે નહિ.

xThe English alliance formed the key-stone of the Policy of John the great. The friendship of Portugal and England had, indeed, been of slow and solid growth. Towards the close of the twelfth century a body of London crusaders halted on their way to the Holy Land to help the Portugues against the Moors. The end of the fourteenth century found King Dine: "The Labourer" in close correspondence with our Edward I. and II. &c. --Sir W. Hunter's History of British India Vol, I, 58.

તેને માટે આલ્ફોન્ઝી નામના ત્રણ નરપતિએ દીર્ઘ કાલ સુધી પ્રબળ પ્રયત્નોમાંજ સમસ્ત જીવન વિસર્જન કર્યો હતો.

સાન્ક્રો અને ડિનિઝ નામના નરપતિ દ્વયના શાસને કૃષિ અને શિલ્પવાણિજ્યના સમુન્નતિ સાધન એટલા ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. એવા આલ્ફોન્ઝો નામના નરપાલને રપેન અને પોર્ટુગાલના મહા કલેશમાં જીવન ક્ષય કરવો પડ્યો હતો. આટઆટલી અડચણો દુર થયા છતાં અબ્યુદયને માર્ગે અનેક વિધેશ વર્તમાન હતાં. ધર્માચાર્યો ધર્મ યુદ્ધ માટે ઉત્સાહદાન કરતા, સામન્તો ઉત્સાહ ઉદ્દીપને ધર્માર્થે જીવન સમર્પતા. આ એક શક્તિના આધારે રાજા સિંહાસને બેસતો હતો. પોર્ટુગાલની રાજ્યશક્તિને અમાન્ય કરી પોર્ટુગાલમાં મહા કલેશ જગાડનારાનો પણ ટોટો નહતો. ક્યારે ક્યારે રાજસત્તા આકાશ કુસુમ જેવી થઈ જતી, પતિત જાતિના અબ્યુદયને પંથે જે જે વિધેશ સંભરે તે તે વિધેશનો અભાવ નહોતો. કોઈ કોઈનું માનવું નહિ. મુસલમાન વિઠેપ એ ધર્મયુદ્ધ સર્વ પક્ષના ઉદ્દેશ સિદ્ધિ માટે એક સુત્ર હતું. તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયા પછી સૌ પોતાને રસ્તે પડી રાજ્યસત્તાની દરકાર કરતું નહિ. ખ્રિસ્તી ૧૩૮૬ ની સાલમાં રાજ્યશક્તિનો જય થયો. આલબુજારેટાની લડાઈમાં જે રાજ્યસત્તાને મથુકારતા નહિ, તેને વશ કરવામાં આવ્યા. મુખ્ય દોરનાર વગર ગમે તેવી શુરવીર પ્રજા કે લડાયક જનો સરળતાને પહોંચી શકે જ નહિ. રાજા કે રાજસત્તા જ ચડતી કે પડતીનું મુખ્ય સુઠાન છે. પોર્ટુગાલના અબ્યુદયની શોભા અને લાભ હવે એક સુત્રે એક હાથે સોંપાયાં. પોર્ટુગાલના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ જોન-ધિ-એઇટે આ પ્રમાણે સિંહાસનની મર્યાદા સ્થાપી નહોત, તે પોર્ટુગાલનો ઇતિહાસ જમ

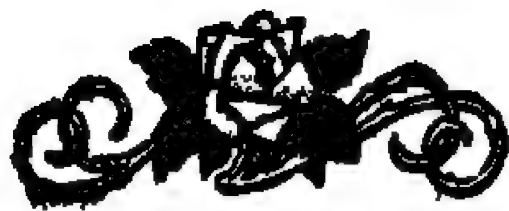

વિખ્યાત થવાનો સુયોગ તે દેશને પ્રાપ્ત ન થાત. જોન-ધિ-ગ્રેટ એક પ્રાતઃસ્મરણીય મહાપુરુષ થઇ ગયો છે. તેના સુદ્રઢશાસને અર્ધ સતાબ્ધી કાળ પોર્ટુગાલને સઠળ દેશમાં પરિમિત કર્યો.*

આ નરપતિએ પોર્ટુગાલનું સિંહાસન ધરીસન ૧૩૮૫ થી ૧૪૩૩ સુધી શોભાવ્યું. તે જ્યારે ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે તે ભર યુવાનીમાં હતો. તે વખતે ઇંગ્લેન્ડના રીચર્ડ એડર્ડનો સુપુત્ર “જોન એડ્ થ્રેન્ટ” એક ઇંગ્લેન્ડનો મુખ્ય કરતા હતાં સુપરિચિત હતો. તે સ્પેનના રાજાની કંવરીને પરણ્યો હતો, છતાં પણ સ્પેન પોર્ટુગાલના ગ્રહ કક્ષેશમાં તેણે પોર્ટુગાલનો પક્ષ લીધો હતો. તે કલહ શમ્યા પછી “જોન ધિ ગ્રેટ” પોર્ટુગાલની ગાદી ઉપર આવતાં “જોન એડ્ થ્રેન્ટ”ની પુત્રીના પ્રેમમાં પડ્યો. ઇંગ્લેન્ડનો રાજકુમાર ૧૩૮૬ માં પોતાની કન્યા દેરા પોર્ટુગાલ આવ્યો, પોતે સ્પેનથી પરણ્યો હતો અને પોતાની દીકરી પોર્ટુગાલના રાજાને આપતાં, આ વિવાહ સૂત્રથી સ્પેન અને પોર્ટુગાલનો ગ્રહ કક્ષેશ છૂટી ગયો, અને તેઓ ગાઢ સખંધ અને મિત્રાચારીથી જોડાયા. જે બિટન રાજકુમારી પોર્ટુગાલની રાજમહિષી થઇ તેનું નામ ફિલિયા. તે રૂપે ગુણે રાજ્યલક્ષ્મી તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિને પામી છે. તેનું ધર્મ જીવન આડંબર

* Yet all the efforts of the Kings though occasionally successful, failed to curb the turbulence of the feudatories till the battle of Aljubarrota in 1385 gained by John I over the rebels effectually crushed insubordination and restored the dignity of the crown-Dialogos-de-roira-Historia.

શૂન્ય અને આત્મત્યાગી હતું. તે રાજમહિષી ઐશ્વર્યવાન હોવા છતાં બહુ સાદી, અને ધર્મપરાયણ બ્રહ્મચારીણી જેવી હતી. દત્તિદાસ વિખ્યાત રાજકુમાર હેનરી આજ રાજમહિષીને પેટ પાંચમે પુત્ર અવતર્યો હતો. તેનામાં સર્વાંશે માતાના ધર્મ જીવનના તેમ આત્મત્યાગ-વૃત્તિના સંસ્કારો ઉત્તરાધિકારે આવી મળ્યા હતા. તરૂણ જીવનને જોણે ચિરકુમારવૃત્ત બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કરી, સ્વદેશ અને સ્વધર્મ સેવામાં સંપુર્ણ આત્મોત્સર્ગ કર્યો હતો, તે આધુનિક યુરોપના નવજીવન દાતાના જન્મ અને બાલ્યાવસ્થાના સમયનો સંક્ષિપ્ત દત્તિદાસ છે.

પ્રકરણ છઠું.

અસાધારણ આત્મત્યાગ.

The institution of chivalry, one which has so much elevated human nature,—that love of glory instead of mere country,—that spirit purified from contamination of surrounding barbarism,—appeared upon the banks of the Tagus, with all the splendour which had characterised its origin in France and England—Portuguese Discoveries.

અસાધારણ આત્મત્યાગેજ દરેક પ્રજાને મુક્તિ અને અબ્યુદય આપ્યાં છે. તેના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસમાં મોજુદ છે. સ્વાર્થ પરાયણતા કે મતભેદ પ્રજાની પ્રગતિના શત્રુ રૂપ છે તે અબ્યુદયના માર્ગને સાંકડો કરી મૂકે છે. સ્વાર્થ ગળે વળગનાં સંસ્કારી કે અસંસ્કારી જનો ને મુખ્ય પુરૂષો, સ્વદેશ દ્રોહ કરી અબ્યુદયમાં આડે આવે છે. વળી સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્ર પ્રજા નો આત્મત્યાગ ગ્રહણ કરે તો તેનો અબ્યુદય કેટલા સમયમાં જ થાય, તેનો પ્રસન્ન દાખલો પોર્ટુગાલ ઇતિહાસમાં પુરો પાડે છે.

જે વખતે મુસલમાન શાસનને ફેંકી દીધું, પોર્ટુગાલે સ્વાધીન અને પ્રતંત્ર થવા જે પ્રવૃત્તિ કરી, તેજ સમય સમસ્ત યુરોપના યુગાન્તરનો અને નવજીવન પ્રભાતનો સમય હતો. તે વખતે મધ્ય-યુગની અજ્ઞાનતાનો અંધકાર હજી સંપૂર્ણ રૂપે દુર થયો નહતો. જનસમાજને સ્વાર્થ ત્યાગ કરી પરાર્થે જીવન સમર્પણ કરવાના કે સ્વાભિમાન અને સ્વદેશાભિમાનના સંસ્કાર પડ્યા નહોતા, તોપણ આશાનાં બાળ ફીરણો કુટતાં જતાં હતાં. સ્વદેશ કરતાં સ્વકિર્તિ માટે માનવ સમાજ કર્તવ્ય નિષ્ઠાના નવા પાઠો શીખતી હતી. જ્યાં અત્યાચાર જણાતો કે પ્રવર્તતો ત્યાં જનસામાન્ય તેની સામે અડગ ખડી થતી હતી. તેને દટાવવા તે અત્યારેને તોડી પાડવા પ્રયોજન વસાત એકત્ર થઈ, પતંગવત અનલશિખામાં જીવન વિસર્જન અને આત્મોત્સર્ગ કરવા એક પગે તૈયાર હતી.

એક તરફ નિર્ભયતા અને બીજી તરફ અકૃત્રિમ ગૌરવ લાઝ-સાથી યુરોપની પ્રજા અસાધારણ આત્મત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ ગઈ. રાજકુમાર હેન્રી આ યુગમાં જ અવતાર લઈ આત્મત્યાગી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ વીર બાલક કહેવાયો હતો. તે વખતના ધર્મોન્મદે તેને પણ ઉન્નમત્ત કર્યો હતો. મુસલમાન વિદ્વેષે તે તરફ હૃદયમાં જન્મી ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચાર કરવાની પ્રબળ ઉત્તેજના જગાવી હતી.

તે વખતે ભોક્તરિત્રની ઉન્નવલતા જેવી બહારથી દેખાતી તેવી અંદરબાને નહોતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મને નામે ધર્મોન્મદ થઈ સૌ દોડી આવતું. ભૂં ધર્મસૂત્રોનું પાલન માત્ર ઉદ્દેશ સર્વા પછી અથવા સુયોગ મળતાં પારંકુ ઉપાડી જવામાં કે અમાન્ય ન કરવામાં કોઈ પાછું હટતું નહિ. વિચાર કરવો તે સમયનો વ્યય જ હતો. સર્વ

બાબત આજે બાહુબળ ઉપરજ આધાર રાખતી. અને ખ્રિસ્તિ સમાજનો ભય ગમે તે રીતે દુર કરવા ગમે તે રીતે બાહુબળનો ઉપયોગ થતો. આ ધર્મનીતિ એશિયાની શાન્તશીતલ ધર્મનીતિથી જુદા પ્રકારની બની રહી હતી.

હેનરી જ્યારે ધાત્રિના ખોળામાં રમતો હતો, ત્યારે હેનરીની જન્મભૂમિ મુસલમાન વિજયે નુતન પંથે ઉભી હતી. મુસલમાનેને પોર્ટુગાલમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા અને તેઓ આફ્રિકાના ઉત્તર પશ્ચિમ દિનારે જઈ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ગાંડા થઈ ગયેલા રજોન્માદ પોર્ટુગાલને ત્યાં જઈને પણ મુસલમાન રાજ્યનો ખ્વંસ કરવા લાલચ થઈ. આ કાર્ય ધર્મ સંમત હોઈ ખૂટ્ટાન યુરોપ, જયધ્વનિ કરતા પોર્ટુગાલને હિંસાદ આપવા માંડ્યા. ઇંગ્લંડના ધનુર્ધરો ઇંગ્લંડના જમાતાના સમર વિજયે સહયર થવા સમર્થ આવી પહોંચ્યા.

સાધનો અને બળ અખૂટ હતું. જીવન વિસર્જન અતૃપ્ત હતું. આત્મત્યાગ અને પુણ્ય કીર્તિ માટે યુરોપનો ખ્રિસ્તિ સમાજ ધર્મોન્માદે ગાંડો બન્યો હતો. પરંતુ મુસલમાન શક્તિ પિપીલિકા ન્યાય પદે વિદલિત થાય તેમ નહોતી. મુસલમાનો અભેદ દુર્ગના આશ્રયે અસિંહસ્તે આત્મરક્ષા માટે વીરતાથી ઝુંઝવા માંડ્યા.

તેમના ઉપર સમુદ્રતરંગ ન્યાય શત્રુદ્ધેઓએ પ્રબલ મર્જનાથી પુનઃ પુનઃ આક્રમણ પૂર્વક આધાત કર્યા, તોપણ મુસલમાનો ડગ્યા નહિ. પંચદશ શતાબ્ધિ પ્રારંભે આ સર્વશક્તિ અજમાવવા પોર્ટુગાલે વિજય મેળવવા ઉત્તરો ઉત્તર પ્રયત્ન ચલાઈ કરી.

રાજકુમાર હેનરી અઢાર વર્ષની વયે પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો, તેટલામાં સૈન્યતંત્ર નાયકપદ સંભાળ્યું. મુસલમાન ઉપર જમ મેળવવા

આફ્રિકાં સમુદ્ર કિનારે જાતે ગયો. યજ્ઞનામી હેનરીએ વિજય કર્યો. જે દુર્ગો મુસલમાનના અભેદ દુર્ગો ગણાતા તે પોર્ટુગાલના શુરવીર નર હેનરીએ ભેદા. મુસલમાનનું શેષ આશ્ચર્યનાં ભેદવા અસાધ્ય સાધને કૃત સંકલ્પ કર્યો હતો. તેના આ વિજયે તેનું ચારિત્ર્ય અને રથ વર્ણન ઘેરઘેર ગવાવા માંડ્યું, હેનરીની અસાધારણ આત્મત્યાગ વૃત્તિએ યુરોપી સમાજનાં હૃદયો છતી લીધાં. તે દિવસે મુસલમાન સેનાએ પ્રાર્થાપણે આત્મરક્ષા માટે પ્રયત્નો કર્યા. વારંવાર ખ્રિસ્તિ સેનાને દુર્ગમુળ પાસેથી હાંકી કાઢી. ખ્રિસ્તિ સેના ભારે ભાર આજ પાછી હતી ગઈ, દુર્ગો જે અજીત હતા અભેદ હતા તે જીતવા માટે સૈન્ય હતાશ થયું. માત્ર એક જ જથ્થો એક જ ખ્રિસ્તિ સેના નાયક દ્રઢ પગે ઉભો રહ્યો હતો, ટકી રહ્યો હતો. અભય મુર્તિ આ સેના-નાયક તે હેનરી હતો.

દુર્ગજય સુસંપન્ન થતાં આ વધોમણી યુરોપમાં ઘેરઘેર પહોંચી. પોપ, જર્મન સમ્રાટ, રોમન રાજ્ય, ઇંગ્લંડાધિપતિ સર્વે પોતપોતાના સૈન્યનું આધિપત્ય આપવા વારંવાર આમંત્રણ આપવા માંડ્યા. હેનરી પોર્ટુગાલનાં અધિશરનો પાંચમો દીકરો હોય રાજસિંહાસને આરોહણ કરવા સંભાવના નહોતી, તોપણ સેનાપતિ થઈ અતુલ ઐશ્વર્ય અને અલોકિત કીર્તિ સંપાદન કરવાની સંભાવના ઉતરો ઉતર પ્રમંગ હતી.

કિરંતીઓ નસીન સેનાપતિને અભિવંદન આપવા, વરમાણા હસ્તે હેનરીના પ્રતિ આગમન માર્ગે સામે ગઈ. તેઓએ જોયું તો હેનરીએ અસાધારણ ત્યાગ કર્યો હતો. તે સદિશ આવી ચિરકુમાર-વૃત્ત મહણ કરી સંભારી થયો.

કિરંતીઓ - કિં જાણે તેમનાં મનને જે જે આજીવન સુધી રહે

રાજકુમાર હેનરીનો આ આત્મત્યાગ પુરોપના ઇતિહાસમાં ઉજ્જવલ અક્ષરે લખાયેલો છે. આ અસાધારણ સન્યાસ કહેવાયો. તેનો મૂલ મંત્ર સ્વદેશની અબ્યુદય ઠામનાનો જ હતો. કેવી રીતે સ્વદેશનું મુખ વધારે ઉજ્જવલ થાય કેમ સ્વદેશની પદમર્યાદા વિશ્વવ્યાપ્ત થાય, દેશ કયે રસ્તે અંધર્ધવાન થાય, તેના જ વિચારે માત્ર તે કરતો હતો. ઉત્પત્તિના ઉપાયો માટે મચી રહેલા દુનિયાની સર્વ જંગળોથી દુર રહેવા તેણે સન્યસન લીધું હતું, ઇતિહાસ આ અકૃતિમ આત્મત્યાગ ઉપર ચિરદિન પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે.

આફ્રિકાના ઉત્તર પશ્ચિમ કિનારાનું મુસલમાન રાજ્ય દક્ષિણાંચના નાના સ્થળેથી વાણિજ્ય વ્યાપારનું ધનહરણ કરવા માંડ્યું. હેનરીએ સન્યાસ ગ્રહણ કરી તે સર્વ સ્થાને આવજ્ઞ કરી જલપંચની હરકતો દુર કરી. તેની બાલશિક્ષામાં ગણીત અને વિજ્ઞાન શિખવવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યોમાં આ સંસ્કારોથી તેનામાં સામર્થ્ય આવ્યું હતું, સન્યાસીએ તે સામર્થ્ય સ્વદેશ સેવામાં ઉત્સર્ગ કર્યું. તેને રાજકોષમાંથી જે વેતન મળતું તે કાર્યસાધન સહાયતામાં જ દેશ માટે ખર્ચતો.

ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રસાર થયા પહેલાં યુરોપમાં “ડુમ્મડ” પુરોહિતજનો જન સાધારણની શ્રદ્ધા આકર્ષવા નાના પ્રકારની અલૌકિક શક્તિઓ બતાવતા હતા. અશિક્ષિત જનસમાજ પુરોહિતવર્ગની કોઇ વાતને અશ્રદ્ધા કરતા નહિ. “સેઇન્ટ વિનસેન્ટ” નામનો પોર્ટુગાલનો એક પુરોહિત જગતમાં વિખ્યાત થયો હતો. તેમ તે પવિત્ર ગણાતો હતો, તે એક પવિત્ર સાધક હતો અને જનમંડળમાં તેણે ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા અને વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો.

તેના મંદિરે રાત્રે દેવતાઓનું સંમેલન થતું છે. આવી વાતો હિંદી અને જનસાધારણ તે ઉપર વિશ્વાસ પણ લાવતી. આ સેઇન્ટે

સમાજનો વિશ્વાસ અને પુર્ણ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી પુજ્યતા મેળવી હતી. તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મપ્રચાર થયા પછી પણ તે પુણ્ય ક્ષેત્ર અલૌકિક શક્તિના સાધારણ શ્રેત્ર તરીકે જાળવાઈ રહ્યું. સન્યાસ ગ્રંથો કર્યા પછી રાજકુમાર હેનરીએ આ પુરાતન પુણ્ય ક્ષેત્રે જ પોતાનો આશ્રમ સંસ્થાપિત કર્યો. કયા ઉદ્દેશે હેનરીએ આ સ્થાન મનોનીત કર્યું તે સહજ સમજાય તેવું છે.*

આટલાન્ટિકમાં આવેલ આ પુણ્યાશ્રમે નૌવિદ્યાલોચનાની મુખ્ય પાઠશાળા સ્થાપવામાં આવી. યુરોપના જુદા જુદા વિભાગોમાંથી પ્રવિણ નાવિકો ત્યાં આવી, જ્ઞાન સંપાદન કરી સુશિક્ષિત થવા માંડ્યા. હેનરી ધર્મવીર-હેનરી સન્યાસી હેનરી સુપરિચિત સ્વદેશ પ્રેમી ! તેવા ગુરુના ચર્ણો માટે, દીક્ષા અને શિક્ષા માટે કોણ ન લલચાય. પોર્ટુગલ આટલા દુર્લભ વખતમાં દુર સમુદ્ર પાર અજ્ઞાત

* *In days long past, there stood upon the sister head-land of St. Vincent, at about a league's distance, a circular Druidical temple, where, as Strabo tells us, the old Iberians believed that the Gods assembled at night, and from the ancient name of Sacrum Promontorium hence given to the entire promontary, the Romans Cape Sagres received its modern appellation. As may be imagined the motive for the Prince's choice could not have been an ordinary one-Major's "Prince Henry, the Navigator."*
P. 2.

રાજ્યનું ધન ઘટી કરી સમૃદ્ધ બનશે, ચિરંજીવ મુસલમાનો પરાભવ કરી તેના અધિકારના દેશો હાથમાં લઇ ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચાર કરવાનો શુભ અવસર મેળવશે—આ આશાઓના આલોકમાં પોર્ટુગાલની રાજ્ય પ્રજા સમભાવે પ્રેમમાં લિપ્ત થઇ રહી હતી.

રાજ્યપ્રજાની ભાવના એકત્ર થાય અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું બળ તે સમસ્ત જગતનો વિજય કરી શકે તે નિર્વિવાદ છે.*

તે વખત સુધી પોર્ટુગાલ સિવાય કોઇ બીજા ખ્રિસ્તિ રાજ્યને આવો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. પોર્તુગાલનું, નાનું રાજ્ય હતું છતાં પોર્ટુગાલે આ દુષ્કર કાર્યમાં વિજય મેળવ્યો, તે કાંઇ જેવું તેવું સૌભાગ્ય નહોતું! અદ્ભુત ઉત્સાહ, અજીત પરાક્રમ, અસાધારણ આત્મ-ત્યાગ સિવાય હેનરીને બીજી કોઇ વસ્તુ તરફ દૃષ્ટિ નહોતી. જે જલ માર્ગનાં તે વખતે સાધનો હતાં, તે નાની હોડીયો જ હતી, જે માત્ર હલેસાંથી જ ચાલતી. જે સર્વ બહુદર્શ અને ખાંનાવિક તરીકે અહં-કાર કરતા હતા, તેઓ માત્ર કિનારે કિનારે નાના ચઢાથી આવળ કરી શકતા. આ સિવાય હેનરી પાસે વિશેષ સાધન નહોતું. અવિચ્છાત

---

* *The warlike character of the population, the long range of coast bordered by the unknown Atlantic, and the desire to avenge the thralldom under which their native land had groaned, inspired the Portuguese with a desire to carry the war into the enemy's country, and to subdue the territory of the infidel to the faith of the cross.—Portuguese Discoveries by Lev. Alex J. D, D'Orsey B. D. P. 7-8.*

નવા દેશની તપાસ માટે દુર દુર સમુદ્રમાં જવા માટે, લાંબો વખત ચાલે તેટલું અનાજ જોઈએ અને તે સંચય તે વખતે વપરાતી નાની હોડીઓમાં સમાય પણ ક્યાંથી ? જો તે મોટાં બનાવવામાં આવે તો હાલેસાંથી પણ ન ચાલી શકે. આ મહા મુશ્કેલી હેનરી આગળ જેવી તેવી તો નહોતી જ, પણ તેથી તેણે હારી ન જતાં વાયુથી ચાલી શકે તેવાં શઢવાળાં મોટા વહાણો તૈયાર કરવા પ્રવૃત્તિ કરી.

સુદૂર સમુદ્રપંથે આગળ વધવામાં જે કાંઠો દેખાય તે સિવાય દિશા નિર્ણય કરવાનું તે વખતે કાંઈ સાધન નહોતું; કદાચ ભરહરીયે નીકળી જવાય તો નિરાધાર થઈ દિગ્બાન્ત થઈ જવાય ! આ સર્વે અગવડો દુર કરવા હેનરીએ યંત્ર નિર્માણ કર્યું. આજના જમાનાની પુલનામાં તે અપુર્ણ અને અકિંચિત હતાં, પણ તે વખતે તો નાવિકોને તે એક માત્રજ સહાય હતી. આ સર્વે સાધનોની રચનામાં કેટલો સમય, કેટલો અર્થ, અને કેટલા શ્રમનો ક્ષય પ્રાપ્ત થાય, તે ન જોતાં હેનરી ધૈર્ય ધારી કેટલા સમય સુધી તે પાછળ મંડ્યો રહ્યો. તેનું વર્ણન લખતાં સમયે કોઈ એમ લખી ગયું છે કે હેનરીના જીવનનો આધક ભાગ આવા કામમાંજ ગયો હતો. તે માટે માન મંદિરો નિર્મિત થયાં હતાં. નૌવિદ્યાલય ખુલ્લું હતું અને ત્યાં ગણિત વિજ્ઞાન વગેરે શિક્ષણથી સુદક્ષ નાવિકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા.*

* *On that barren spur of rocks and shifting sands, and stunted juniper, with the roar of the Ocean for ever in his ears, and the wide Atlantic before him inviting discovery from Sunrise to Sunset, he spent his remaining forty-two years; a man*

સામાન્ય માણસની ધીરજ આટલો લાંબો સમય ટકેજ નહિ, અને સિદ્ધિ લાભ મેળવી શકે નહિ. બીજા વાવતાં જ તુરત ફલ જોખ્યે ! એવી સાધારણ જન પ્રકૃતિ છે. હેનરીના પ્રયાસની વિવિધ દુર્દશા અને વ્યર્થ મહેનતના સમાચારે, જનસમાજ તેના આ ફેાકટના વ્યય માટે તેને ગાંડો મણી એક વખત નિન્દા પણ કરતી હતી, પરંતુ આ દ્રઢ સંન્યાસી પોતાના ધ્યેયથી ચુક્યો નહિજ. તે વખતે આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો થોડે દુર સુધી માત્ર યુરોપને જાણવામાં હતો. હેનરીએ તે બાજુ વહાણો આગળ પ્રેરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ત્યારે જીઆસ્ટરથી દક્ષિણે અધિક દુર જવા માર્ગ નથી તેમ નાવિકો કહેતા હતા. તેઓની જાણ પ્રમાણે જીઆસ્ટરની દક્ષિણે ૯ ડિગ્રી સુધી “બોજાડર અન્તરીપ” સુધી જ જવાય છે અને તેજ શેશ-સીમા કહેવાતી.

---

of one of high aim, without wife or child. Amid its solitude he built the first observatory in Portugal, established a naval arsenal, and founded a school for navigation, marine mathematics and Chart-making. Thither he invited the most skillful pilots and scientific sailors of Christendom, from Bruges near the North Sea to Genoa and Venice on the Medeterranean. Thence, too, he sent forth at brief intervals exploring expeditions into the unknown South:—expeditions often unfruitful, some times calamitous even denounced as folly and waste—Sir W. Hunter, History of British India, Vol. I. pp. 62-63.

આ શેઠસીમા ઓળંગી જવ્વમાર્ગે ભારતવર્ષ જવાની આશાએ, ૧૨૯૨ ની સાલમાં એક જેનોવા નિવાસી સાહસિક નાવિક નીકળ્યો હતો પણ તે પાછો જ ફર્યો નહોતો. તેનું આ સાહસ તે વખતે નિન્દાને પાત્ર થયું હતું. હેનરીએ તે જનશ્રુતિને ન જોતાં તે માર્ગે વહાણો મોકલવા પ્રયત્ન કર્યા. આખરે પંચદશ શતાબ્ધના મધ્યમાં હેનરીના સુશિક્ષિત નાવિકો બોળડર અન્તરીપથી પણ દુર ફરી પાછા આવ્યા અને ખ્રિસ્તિ સમાજની બ્રાન્તિને દુર કરી.

વિપ્રવૃત્તની નજીક જવાથી બળા ભસ્મ થવાની શંકા ખોટી છે, તે સનસમાજને સમજતાં, હેનરીની દીર્ઘ સાધનામાં સમાજની શ્રદ્ધા આવી. તેનાથી આગળ વધુ દક્ષિણે જવાય તો, ભારતવર્ષ માટે તે દીશામાં માર્ગ થશે તે માટે કોઈને હવે સંશય રહ્યો નહિ. પરંતુ આ કાર્ય સિદ્ધ થવા જેટલો સમય અપેક્ષા કરવી જોઈએ તેટલો સમય સન્યાસીનો નશ્વર દેહ ધરાધામમાં રહ્યો નહિ. તેના ચાલ્યા જવાથી સમય યુરોપ હાહાકાર કરી ઉઠ્યું. પુણ્યાશ્રમના સાગર, હેનરીના અસાધારણ આત્મત્યાગના રમૃતિચિહ્ન સ્વરૂપ એક અત્યુત્તમ જયસ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો. મહાસાગરના સન્માનનું આજે પણ રક્ષણ કરતો તે ઉભો છે.

પ્રકરણ સાતમું.

ઉત્તમ આશા.

So strangely were right and wrong compounded by these pioneers of so-called Christianity, that the fifth part of the proceeds of the sale of human beings was granted to the Grand Master of the Order of Christ-Portuguese Discoveries.

રાજકુમાર હેનરીના વખતનો ગોમેઝ ધ્યાનેઝ ડિ અહેસરા, એક સુનિપુણ ઇતિહાસ લેખક તરીકે જાણીતો થઈ ગયો છે, તે હેનરીના ગુણે મુગ્ધ સ્વદેશભક્ત ખ્રિસ્તિ હતા. તે પોતાના ગ્રંથોમાં તે યુગનો રૂવિસ્તર રહસ્યપુણું વિસ્તાર લેખ લખી ગયો છે. તેમાં ખાસ હેનરી માટે ઘણું લખ્યું છે.

‘ખ્રિસ્તિ ધર્મોચાર્ય’ પોપે હેનરીના આ ધર્મપરાયણ દેશભક્તિ અને મુસલમાનના વિજયે અભિવંદન તરીકે હેનરીને, આફ્રિકા અને તેના પૂર્વ વિભાગના સર્વ દેશોનું આધિપત્ય પ્રદાન કર્યું. મુસલમાન આદેશાહે પોતાના સેનાપતિ અગર અમાત્ય વર્ગ ઉપર પ્રસન્ન થઈ,

તેઓને પૃથ્વીનો કોઇપણ ભાગ દાન કરી દેતા. પછી, જલે તે પોતાના અધિકારમાં હોય કે ન હોય ! તોપણ તે દાનમાં વાંધો ન આવતો. ભારતવર્ષ જય કર્યા પહેલાં કુતમુદ્દિને “ ભારત સમ્રાટ ” ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. બંગાલામાં આવ્યા પહેલાં બખત્યાર ખીલજીને “ સનન્દ ” મળી હતી, અત્યારે ઇંગ્લેન્ડ સેનાપાતને કંદહાર જે હાલ સ્વતંત્ર છે છતાં તેના અધિપતિની ઉપાધિ આપવામાં આવે છે. તેમ તે જમાનામાં હેનરી સમગ્ર પશ્ચિમ રાજ્યનો આધિપતિ થયો હતો. પોર્ટુગાલના અધિવાસીઓ જાણે ખરેખર તે આધિપત્ય પોર્ટુગાલે મેળવ્યું જ હોય, તે પ્રમાણે તેમની ધન માટે લાલસા પ્રબળ થઇ હતી. ધન કોઇપણ ઉપાયે મેળવવા દેશો હુંટવા તેઓ બહાર પડ્યા હતા. તે વખતે ખ્રિસ્તીઓ તેને અધર્મ માનતા નહિ. આ ખ્રિસ્તી સમાજે શું શું કહ્યું હતું ? તે માટે કોઇ ત્રીજી પ્રબળ સાહિત્ય સ્વતંત્ર લખાયું હોત તો તેમાં જરૂર કાંઇક મળી આવત અને તે મુસલમાન વિશ્લેષ માટે લખાયેલાં કાળાં ચિત્રો સાથે મેળવતાં ક્યા વિશ્લેષમાં કઇ પ્રબળ સરસાઇ મેળવત ? તે અત્યારે તો ! સાધન અભાવે અનુભૂતિમાં જ રહી જાય છે.

આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારાની શોધ પછી પોર્ટુગાલના ધર્મોન્મત નાવીકોનો અર્થોન્માદ વધી પડ્યો. તેઓને વ્યાપારવણુજ ન ચતાં, તે દેશના ખેડૂતો અને ખર્ખર લોકોને જ્યાં મળે ત્યાં પકડી ગુલામ તરીકે વેચવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે પ્રથમ ગુલામિ વ્યાપારની શરૂઆત થઇ. આ વ્યાપારના નફાનો ભાગ કહેવાય છે કે હેનરીને મળતો. તે વખતના લેખકોએ હેનરીનો પક્ષ કરતાં લખ્યું છે કે આ કામમાં કોઇ પાપ નહોતું. કારણ કે ગુલામોને ખ્રિસ્તી ધર્મના આશરોમાં લાવવામાં

આવતા અને પવિત્ર બનાવવામાં આવતા. આ પવિત્રતાના લાભની તુલનામાં સ્વાધિનતાની ક્ષતિ કાંઈ વીસાતમાં નથી, એમ તેઓ સમજી શકે છે. આજે પણ આવા તર્કો અવસાન પામ્યા નથી. અપહરણ એ ચોરીની વ્યાખ્યા દાન રૂપે થતી. આ પ્રમાણે લેખક વર્ગે પોર્ટુગાલના તે પાપો ઉપર ઢોળ ચડાવ્યો છે. આગળ જતાં ભારતવર્ષમાં ઉતરી ફિરંગી વ્યાપારીઓએ દાનમાહાત્મ્યની ઉજ્જવલતા ગાવામાં તુટી રાખી નહોતી.

હિન્દુ અને મુસલમાનમાં “ગુલામિવ્યવસાય” જુના વખતમાં પ્રચલીત હતો. પરંતુ તેઓએ તે પાપકર્મને શબ્દોના આડંબરથી ઢોળ ચડાવી ધર્મને બહાને ઢાંકીછોડો કર્યો નથી. ખ્રિસ્તિસમાજ આ ધંધાને ધર્મયુક્ત ગણી, અર્થોપાર્જનમાં મગ્યા રહ્યા હતા. અલ્પ દિવસમાંજ તે ૫૦ ફાલગું શરૂ થયું. ગુલામોના હાથમાં સર્વસ્વ સોંપી પોર્ટુગીઝો દિગ્વિજય કરવા બહાર પડ્યા, અર્થાહરણમાં મગ્યા રહ્યા. ધર્મોન્માદ સાથે અર્થોન્માદ મળી ગયો. આવી રીતે આવા કાર્યને ધર્માનુમોદિત ગણતાં તેઓએ પોતાના ધર્મના પુણ્ય શિખર ઉપરથી અધઃપતન શરૂ કર્યું હતું. સંભોગની લાલસા જનસમાજમાં વધી પડી, અર્ધી સદી પહેલાં જે પ્રજાએ આત્મત્યાગ માટે ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે જોતજોતામાં ભોગવિલાસમાં પડી જલે સ્થલે રાક્ષસ જેવા થઈ શરવા માંડ્યા.

આ સમયે હેનરીના સુશિક્ષિત નાવકો સમસ્ત યુરોપમાં પારંગત બન્યાતા. તેમના એક પ્રધાન પુરુષની કન્યાને પરણી સ્વનામખ્યાત કોલમ્બસે નૌવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરી માનદ પદો મેળવી. તેને પશ્ચિમ સમુદ્ર પંથે ભારતવર્ષ જવા અને જલમાર્ગ નિર્ણય કરવા

ભારે ઉતકંઠા થઈ. તેને લાગ્યું કે પશ્ચિમ સમુદ્રની પેલીપાર ભારત વર્ષ છે, પણ તે જનસમાજ પાસે ગાંડો ગણાયો. કોલમ્બસનો પુત્ર ફાર્ડિનાન્ડ લખી ગયો છે કે—પોર્ટુગાલથી રવાના થતી વખતે તેના પિતાના મનમાં આ સંકલ્પ પેદા થયો હતો.*

માર્કોપોલો સ્થલપથે પુર્વ તરફ ચીન આવી સમુદ્રતીર સુધી જઈ આવ્યો, પોર્ટુગાલ આગળ સ્થળ ભાગનો છેડો અને પૂર્વે ચીન કાંઠો મહાસાગરનો આરંભ લક્ષી, કોલમ્બસે કલ્પ્યું કે, સિધા પશ્ચિમ તરફ જતાં પૂર્વ દેશોનો કીનારો આવવો જોઈયે. તે તેને માટે દ્રઢ સંકલ્પ કરી પોર્ટુગાલનાં અધિશ્વર પાસે ગયો. દ્વિતિય જેમ્સ નામનો નરપતિ તે વખતે પોર્ટુગાલનું સિંહાસન શોભાવતો હતો, તેનો અમાલ્ય વર્ગ દીર્ઘસુત્રી અને લહેરી હતો. તેઓએ કોલમ્બસની કલ્પના વિશ્વાનથી વેગળી કહી તેને ઠાઠી મૂક્યો. સ્વયં રાજા તો કંઈપણ બોલ્યાજ નહિ. તેઓ તો આફ્રિકાના માર્ગે ભારતવર્ષ જઈ ઉતરવાના મોટા વિચારોમાં હતા, એટલે બીજા કોઈ પણ રસ્તા માટેની માથાફાડ માટે તરદી લેવા તૈયાર નહોતા. આમને આમ આ વખતે વિચારમાંજ કાલક્ષેપ થયો. પશ્ચિમ તરફ સિધા આગળ વધવા સંભવ છે કે કેમ તેની તપાસ ખાનગી રીતે ચાલવા માંડી, પણ મોટાં તોણનો સહન ન થવાથી નાવિકો પોર્ટુગાલ પાછા ફર્યા. કોલમ્બસ પોર્ટુગાલના રાજ્યે કંઈ જવાબ ન આપવાથી સ્પેનના રાજ્યમાં ગયો. ૧૪૯૨ ની

---

* *It was in Portugal that the admiral began to surmise that if the Portuguese sailed so far south, one might also sail westwards, and find land in that direction.*

સાલમાં રૂપેન રાજ્યના પ્રતિનિધિ રૂપે કોલંબસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો. તે તે સમયે તો ભારતવર્ષ તરીકેજ ઓળખવામાં આવ્યો. આથી પોર્ટુગાલની પ્રજા ખળભળી ઉઠી અને હવે આફ્રિકા ફરી ભારતવર્ષ ઉતરી પડવા જલ માર્ગ જો તુરતાતુરત શોધવામાં નહિ આવે તો ભારત વાણિજ્ય રૂપેન રાજ્યના હાથમાં જશે, તેવો પ્રજાનો ભય મનખુત થયો.

આફ્રિકાના કોઇએક અજાણ્યા પ્રદેશમાં “પ્રેન્ટોર” નામનો એક પ્રખ્યાત ખ્રિસ્તિ રાજા છે, તેવી વાત યુરોપમાં પ્રચલીત હતી. હેનરીએ તેને શોધી કાઢવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા, અને તે પ્રયત્ન સફળ થયા પહેલાં તે આ દુનીયા છોડી ગયો. પોર્ટુગાલ આ વાત બુલી મયું ન હોતું, પોર્ટુગાલનો રાજા આ તપાસ માટે સહાય કરવા તત્પર હતો. આ પ્રમાણે જળ અને સ્થલ બેઉ માર્ગે, ભારતવર્ષ પહોંચવાની મહત્વાકાંક્ષાનું હેનરી ખીજ રોપણ કરી ગયો હતો. હેનરી પોતાની જન્મભૂમિ માટે કલ્યાણ સાધન કરી ગયો હતો. પોતે તે સર્વ જોઇ શક્યો નહિ પરંતુ જલ-માર્ગનો રસ્તો ભારતવર્ષ માટે તૈયાર કરનાર તો તેજ હતો. ઇ. સન ૧૪૮૬ ના ઑગષ્ટ માસમાં ખાર્યોલુમ ડામા નામન નાવિક વિરતે દક્ષિણસમુદ્ર પથે મોકલવામાં આવ્યો. મિસર દેશને રસ્તે તપાસ કરવા માટે કોમિલહાસ અને પયમા નામના બે જણા સ્થલ પર્થટણ કરવા બહાર પડ્યા.

તેઓ દક્ષિણ તરફ મુસાફરી કરી એડન બંદરે પહોંચ્યા, ત્યાંથી કોમિલહાસ આરબીય વહાણમાં બેસી ભારતવર્ષ તરફ ગયો અને તેનો સાથી રાજા પ્રેન્ટોરને આબિસિરિયા તરફ શોધવા ગયો.

કોમિલહાસ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કિનારાના સર્વ બંદરે ગયો અને ત્યાંથી આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે સોદ્રાયા બંદર ઉતર્યો. સોદ્રાયા થઇ

માહાઆચર ટાપુ ઓળંગી ભારતવર્ષ આવવાનો સુપરિચિત સમુદ્રપંથ આ પ્રમાણે કેબિલહાસે અત્યક્ષ નક્કી કર્યો. તેને લાગ્યું કે આફ્રિકાની દક્ષિણસીમા ફરી સોફાયા આવતાં જે વિલંબ લાગે, તેજ વિલંબ ! બાકીનો ભારતવર્ષનો માર્ગ તો સરળ છે. આ સુસમાચાર સાથે કેબિલહાસ સ્વદેશ પાછો ફરતાં મિસર આવ્યો, ત્યાં તેને તેના સહચરના મૃત્યુસમાચાર મળ્યા. તેથી તેનું મન ખાટું થઈ જતાં, સ્વદેશ ન ફરતાં તેણે સર્વે સમાચાર સવિસ્તિર લખી સ્વદેશ મોકલી આપ્યા અને પોતે આબિસિનિયા તરફ જવા ફરી પૂર્વનો માર્ગ લીધો. કેબિલહાસ આબિસિનિયા જઈ પરણ્યો અને ત્યાંજ તેણે પોતાની જીંદગી પુરી કરી. જે તે યુરોપ આવ્યો હોત તો તેજ આ માર્ગ શોધનાર તરીકે ખ્યાતિ પામત. કેબિલહાસની બ્રમણ કહાણી યુરોપ પહોંચી તે પહેલાંજ નાવિક વિરડાયા સ્વદેશે પાછો ફર્યો હતો. તે હિમત કરી આફ્રિકાની દક્ષિણ સીમા સંલગ્ન સમુદ્ર પંથે ગયો, પણ ત્યાં જઈને તોફાન હતું જેમાં તેના પંવનના સપાટે બહુ દુર નીકળે ગયા. તોફાન સમી જતાં તેઓને લાગ્યું કે આફ્રિકાનો દક્ષિણ દિશાએ વટાવી તેઓ ભારતસાગરમાં આવ્યા છે. તેઓના આનંદની અવધિ ન હોતી. પરંતુ તે આનંદ નિરાનંદમાં ફેરવાઈ ગયો. નાવિકો કંપી ઉઠ્યા. અજાત સમુદ્રમાર્ગે આટલા આગળ વધી તોફાનના ઝપાટા સહન કરતા કરતા તેઓ મોઢ અન્ય દિશામાં ખેંચાવા માંડ્યા છીયે તેમ લાગતાં નાવિકો પોતાના સ્વદેશે પાછા ફરવા વ્યાકુળ બની ગયા. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષ ઉતરવાની આશાને તિલાંજલી આપી ડાયા પાછો ફર્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સીમાએ તોફાન નડવાથી તેણે તેનું નામ તોફાની ટાપુ પાડ્યું હતું. આ સમસ્ત વૃત્તાંત

સાંભળી પોર્ટુગાલના રાજાએ તેને ભારત વાણિજ્ય પંથનું દાર કહી “ઉત્તમ આશા અંતરીપ” નામ આપ્યું જે આજે “કેપ ઓફ ગુડ હોપ” કહેવાય છે.

કોબિલકાસની બ્રમણ કહાણી પ્રચાર પામતાં, જનસમાજ જય ખ્વનિ કરી ઉઠ્યો. ભારતવર્ષ જવા માટેનો માર્ગ હવે ખરેખર સુલભ છે, તે માટે કોઇને રંચમાત્ર સંશય ન રહ્યો. કોબિલકાસનું ટૂંકાંત જે પહેલું બહાર પડ્યું તેમા જણાવવામાં આવ્યું હતું જે-જે સર્વે વહાણો સૂર્ય પ્રદેશે પ્રેરવામાં આવે, તેઓએ આફ્રિકાની દક્ષિણ સીમા અતિક્રમ કરી સોદાયા બંદરે આવવું, અને તે બંદરે પહોંચ્યા એટલે ભારતવર્ષ માટે ધોરીમાર્ગ તૈયારજ છે.

રાજકુમાર હેનરીનો અસાધારણ આત્મત્યાગ આજે સફળ થયો. સાહસિક નાવિકવર્ગની હારેલી બાજી હાથ આવી. એશિયાનું ભાગ્ય-પાંદડું આજે ફર્યું અને આ કારણે મજકુરદિપ યુરોપ અને એશિયાના ઇતિહાસમાં સમભાવે “ઉત્તમ આશા અંતરીપ” નામે ચિરમરણીય થયો છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ભારતયાત્રા અને એશિયાનું સામ્યચક્ર.

The epic of Vasco Da Gama is an allegory of his nation's story in the East—Sir W. Hunter.

ભારત વાણિજ્ય માટેનો જલમાર્ગ નિર્મિત થતામાં પોર્ટુગાલનો અધિપતિ ભારતયાત્રાનું આ યોજન કરવા અવસર મેળવી શક્યો નહિ. તેને બચકર વ્યાપિ લામુ પડ્યો હતો. જેમાં રોગ અને દુઃખમાં સમ્પડતો તે પરસોઠને પામ્યો.

સુભાગી ઇમાન્યુએલ ગાદી ઉપર આવતાંજ ભારતયાત્રા માટે તૈયારીઓમાં પ્રવૃત્ત થયો. પણ આવો સુદીર્ઘમાર્ગ જલમાર્ગે જવા જનસમાજ કેમ પણ રીતે તૈયાર નહોતી. કેમની કિંમત ચાલતી નહોતી. જનસમાજને સમજાવવી તે તો કેમ મહાપુરુષજ કરી શકે. તેમની સન્મુખ અગ્રેસર થઈ હિસાહ આપવો તે. મહા અને પ્રતિભાશુઘ્ન મહાપુરુષથીજ બની શકે. રાજકુમાર હેનરી પોર્ટુગાલને સ્વદેશની ક્ષુદ્ર સીમા જોળંગી વિદેશ ઉપર મૌસ્વ મેળવવા પુનઃ પુનઃ આવાહન કરી મયો હતો. પરંતુ રાજા ઇમાન્યુએલ પ્રજાની

સંમતિ મેળવી શક્યો નહિ. ક્યાં ભારતવર્ષ અને ક્યાં પોર્ટુગાલ ? ભારતયાત્રાજ સમગ્ર પશ્ચાત્ય જાતિનું વિવિધ સમુન્નતિનું પ્રધાન કારણ બન્યાના ઇતિહાસમાં ચિરમરણીય થશે, એમ પોર્ટુગાલની અશિક્ષિત પ્રજાને વિશ્વાસજ નહોતો કે ખ્યાલ પણ નહોતો. તેઓને ઉલ્લી ધમાન્યુએલના આ ગાંડપણાની શીકર પેદા થઇ, ઇમાન્યુએલના રાજત્વનું પહેલું વર્ષ આ પ્રમાણે ચાલ્યું ગયું.

આફ્રિકા એળંગી ભારત વાણિજ્ય માટે જલપથે જવાનો એક માત્ર પોર્ટુગાલનેજ પોષ તરફથી અખત્યાર મળ્યો હતો, તેથી પોષના શાસન બહાર જઇ ભારતવર્ષ તરફ જવાની કોઇ પ્રિસ્તિ સમાજ માટે સંભાવના નહોતી. તેઓ આટલાન્ટિક મહાસાગરની બીજી દીશાએ માર્ગ શોધવા તૈયાર થયા. કોલમ્બસની મુચના મુજબ ઇંગ્લેન્ડે તે માર્ગે ભારતયાત્રા માટે તૈયારી કરી. ૧૪૯૧ ના મે મહિનામાં અહાર નાવિક ઇન્સાંડના ઇતિહાસ વિખ્યાત નાવિક જાન ક્યાવટ એ માર્ગે ભારતવર્ષ જવા રવાના થયો. તે પશ્ચિમ તરફ ગયો ત્યાં તેણે ન્યુશાઉન્ડલેન્ડ નામની ભૂમી શોધી કાઢી પણ ત્યાંથી આગળ ભારતવર્ષ સુધી તે પહોંચી શક્યો નહિ.

આધુનિક ઇતિહાસ લેખકો પોર્ટુગાલની જનસમાજનેજ ભારતયાત્રાના પ્રધાન ઉત્તર-સાધક તરીકે વર્ણવે છે. પોર્ટુગાલનું મહાકાવ્ય “લુસિયાદ” વાંચતાં તેના ઉપર આસ્થા રાખી શકાતી નથી. “લુસિયાદ” કાવ્ય હોવા છતાં તે સમયના જનસમાજની ચિંતાવૃત્તિથી વેગળું જ લાગેલું દેખાય છે. એમ નક્કી થાય છે કે પોર્ટુગાલની પ્રજાએ રાજત્વે દાદ આપીજ નહિ. આટલું છતાં ઇમાન્યુએલ અવિચલિત હોયે તેના સંકલ્પમાં આગળ વધ્યો હતો. તેના હૃદયથી “સાન

અભિમેલ અને “સાન્ રાફેલ” નામનાં બે વહાણો. ભારતયાત્રા માટે તૈયાર થતાં. આજના હિસાબે તેઓ છુદ્ડ હતાં પણ તે વખતે તો તે મોટાં મોટાં અથૂણાં. તેની સાથે દ્રવ્ય અને અંદાર ઉપાડવા ખીમ બે નાનાં વહાણો સાથે મોકલવામાં આવ્યાં.

૧૪૯૧ ૬૦ સ૦ ના શુલાષ તા. ૬ અને શનીવાર યુરોપના ઇતિહાસમાં એક માહમાર દિવસ હતો. આ દિવસે ટેમસ્ નદીના કિનારા ઉપર અપૂર્વ સોબા કરવામાં આવી હતી. જનસમાજના એક મોટા જનસમુહ સન્મુખ રાજઆદા સંબળાવવામાં આવી. સ્વદેશ બ્રહ્મિના કિતારાને ધૂંબન કરી વારકો ડા ગામા ૧૮૦ માણસો લઈ ભારતયાત્રાએ નીકળ્યો.

ધર્મોન્મત્ત અસાન્ત વીરપુરુષના ઉચ્છ્રંખલ હૃદય વેગે અધીર જતાં, વારકો ડા ગામાએ ગદગદ હૃદયે વિશ્વવિખાતાની કૃપા યાચનામાં રાત્રિ વીતાડી. રાજકુમાર હેનરી ટેમસ્ તીરે જે ધર્મ મંદિરો નિર્માણ કરી, નામરીકજનોને અચાત સમુદ્ર યાત્રા માટે ઉત્સાહદાન કરતો, તે અવિત્ર મંદિરના ધંટાનદે જલ સ્વલ આગે આનંદમાં ગુંજી હોયું હતું.

એઓ આ પ્રમાણે ભારતયાત્રા માટે બહાર પડ્યા હતા તેઓને પ્રથમથી તે માર્ગની અગરજ હતી. તેઓ જણતા હતા કે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારે દક્ષિણ ભાગે જતાં સ્વલ ભાગની સીમા આવી જાય છે. અને એ દક્ષિણ સીમાનો છેડો “ટેપ એફ ગુડ હોપ” નામે જાણીતો હતો. આ ટાપુ એળંગી જતાં પૂર્વ દિશામાં ભારત સહસાગર આવે છે, ત્યાંથી આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાના મોઢ પથ

અંદરે પહોંચ્યાથી પૂર્વ વાણીજ્યનો ચિરપરિચિત વ્યવહાર માર્ગ મળી આવે છે. કૌલમ્બસ સન્મુખ આ પ્રમાણે માર્ગ નિર્ણય તૈયારજ હતો. ચોટુંગાલમાં તેની આ જલયાત્રા ચિરયાત્રાજ માની લધ અશિક્ષિત જનસમાજનું હૃદય કંપીજ ઉડ્યું હતું. આટલો મહાસાગર ઓળંગી જધ તે રસ્તે ભારતવર્ષ વાસ્કો-ડા-ગામા સલામત પહોંચે કે તે રસ્તે ભારતવર્ષ જવાશે તેમ કોઇને શરેંસોજ નહતો.

મોટાં વાણીજ્ય સાધનોના અભાવે આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો શુરોપને વધારે પરિચીત નહોતો. પૂર્વ તટે અધિકાંશ ઉત્તર કિનારાના માર્ગે ભારતવર્ષ જવાનો માર્ગ પરિચિત હતો. જાણવા પ્રમાણે જુના વખતથી તેજ માર્ગે મલબાર વગેરે ભારતવર્ષના સ્થળો સાથેના વહેવાર થતો હતો. પૂર્વ ભારતવર્ષની ઉત્તરે પરસ્પન રાજ્ય, પશ્ચિમે અરબસ્તાન, મિસર અને આફ્રિકાનો પૂર્વ કીનારો આ સ્થળોને ખરસખર વહેવાર જુનો અને જાણીતો હતો.

જેઓ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કિનારે વેપાર કરતા તેમાંના કેટલાક ત્યાં સ્થાયી થઇને પણ રહેતા હતા. ખ્રિસ્તિ સત્તાની પૂર્વેજ કેટલાક બાહુદીઓ મલબાર જધ વસ્યા હતા, સૂર્યપુજક પારસીઓ પણ અઘાપિ ભારતવર્ષમાં વસે છે. આરબ અને મિસરના વ્યાપારીઓ પણ મલબાર સ્થાયી થયા હતા. આવી રીતે જુદા જુદા દેશની વસ્તી વ્યાપારાર્થે આવતી જતી સદાને માટે પોતાનું ઘર વસાતી ત્યાં લાંબા વખતથી વસવાટ કરી રહી હતી.

“ વાસ્કો ડા ગામા ” જ્યારે આફ્રિકા થઇ ભારતવર્ષ તરફ આગળ વધતો હતો ત્યારે એશિયાની અવસ્થા કેવી હતી તે તરફ જોઇએ:—આં વખતે એશિયા તૈમુરલંગના પ્રબળ અભ્યાયારે દુઃખમાં

આંધળી થઇ ગઇ હતી. આર્યવર્તમાં પઠાણ રાજ્ય હજારો થઇ ગયું હતું. દિલ્લીશર નામે સર્વે સમ્રાટ બની દિલ્લી આસપાસ કુદ્ર જન પદનાજ અધિશર માત્ર બની રહ્યા હતા. બંગાળના સ્વતંત્ર પઠાણો દિલ્લીની આવીનતા નાકબુલ કરતા હતા. દક્ષિણમાં હિન્દુ મુસલમાનના ઢેલાહલમાં બુની રાજ્યશક્તિ શિથિલ થઇ જતાં, બુદ્ધાં બુદ્ધાં નવાં રાજ્યો સ્વતંત્ર થઇ બેઠાં હતાં.

આ સર્વે રાષ્ટ્ર વિપ્લવથી ભારત વાણિજ્ય કાંઇ પણ હરકતને પામ્યો નહોતો. સ્થળ માર્ગના ફેરફારથી જલમાર્ગનો વ્યાપાર વધ્યો હતો. આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ પંચદશ સતાબ્દમાં સ્થલ માર્ગ કરતાં તે વધુ ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચ્યો હતો. પરસ્પર અફ઼ અને રાતો સમુદ્ર ઝોળંગી, મિસર અને આરબ દેશના વ્યાપારીઓ ટેન્ગે-ટોળાં મલબાર કિનારે વ્યાપારાર્થે આવતાં હતાં. સમુદ્ર પંથે હુન્દશાહની બીક નહોતી. એશિયાની પ્રજા ધર્મપરાયણપણે જ વેપાર કરતી હતી, અને ભારતવર્ષમાં પણ નિતિથી જ પોતાનો વેપાર કરતી હતી. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષનો મલબાર કાંઠો બુદ્ધાબુદ્ધ દેસાના વ્યાપારીઓને આશ્રય રૂપે પ્રખ્યાત થયો હતો. ત્યાંના રાજા હિંદુ હોવા છતાં દરેક ધર્માવલંબી તરફ સમભાવથી અને સાદરથી વર્તતા. જનસમાજ અને પરદેશીઓ પણ નીતિવાન રાજાની હાથમાં નિરુ-છેદે દાળ મગન કરતા હતા.* હુન્ગરોની હાર દિલ્લા રૂપે બની

* *Dr. Hunter states that at the times the Malabar Chiefs were tolerant of the religions of the many nations who traded at their ports.--Rias-us-Salatan, Notes.*

મધ્ય દેશના સમર કલહથી મહાબાર કિનારાનું રક્ષણ કરતી હતી.

વારકોડા ગ્રામા શાન્ત સુશીલ યુરોપીય વેપારી પ્રમાણે ભારત-વર્ષ આવ્યે નહોતો.+ તેની ધર્મનીતિ એશિયાની ધર્મનીતિ કરતાં જુદી હતી. સમગ્ર ભારત વર્ષ તેનું રાજ્ય—તે તે દેશના રાજાને પશુ સજા નીમાયો હતો. તે અજ્ઞાનાન્ધે નરનારીનો દુર મુક્તિમંત્ર દાતા બન્યો હતો. એક સામ્રાટ આદલા અધિકારો મેળવી આ ફિરંગી વણિક ભારતવર્ષ જવા નીકળ્યો હતો.

મુસલમાનને બાહુમળે પરાજિત કરવા તે તો તે સમયે ખ્રિસ્તી વીર પુરુષનું પ્રધાન કાર્ય બન્યાનું હતું. સુયોગ મળતાં તરવારના બળથી ધર્મ પ્રચાર કરવો તે જ માત્ર તેઓનું પ્રધાન લક્ષ્ય હતું. જે દેશમાં જે સીતિ હોય જે સંસ્કાર હોય, તેને જળમુળથી ઉખેડી નાખી, નવો ધર્મ અને નવી નીતિ સ્થાપવી, તે તેઓનું પુષ્પવૃત્ત તરીકે પ્રતિષ્ઠાક્ષિત થયું હતું.

જેઓ આ પ્રમાણે તરવારના બળથી ધર્મ પ્રચારમાં મશગુલ હતા, તેઓ ભુતકાળમાં મુસલમાનના રક્ષક કલંક ચડાવી પોતાને સાધુ પુરુષ તરીકે ઓળખાવવા નીકળ્યા હતા. પરંતુ નિરપેક્ષ સત્ય-નિષ્ઠ ઇતિહાસ લેખકો ખ્રિસ્તી ધર્મનો, ભેદી તરસ્યા વશ્વોનો ઇતિહાસ ક્યાંય પણ લખી ગયા નથી. મુસલમાન અભ્યુદયનો ઇતિહાસ લખનારા સર્વ યુરોપના લેખકો છે. જેણે મુસલમાન વિશ્વવધણો અતિશયોક્તિ ભર્યો અને પક્ષપાતની નજરે લખ્યો છે. જે

+ The Riaz account would however shew that the provocation came from the side of Portuguese, who came with a crusading spirit-Ibid.

અતાં વાંચકને એકતરફી વિચારો અને દલીલોથી ધૂણાજ પેદા થાય. પરંતુ આ સફેદ સાધુઓનો કોઇ તટસ્થ લેખકે ઇતિહાસ બનાવેો હોત, તો આજની સખ સમાજને ઉક્ત કાર્યોની કાંઈકે તુલ્યનો સુયોગ પ્રાપ્ત થાત.

વાસ્કોડા ગામા સાથે કઇ ગ્રેશીના માણસો આ વખતે ભારત-ર્ષ આવતા હતા, તેનું કાંઈકે પ્રમાણ મળી આવે છે. તેમાંનાં માણસો, રાજ્ય દંડથી ડામીય થયેલા, જનસમાજમાં લાંછિત, કર્મ પરાયણ કહેવાઇ, સ્વદેશમાં સર્વત્ર ધિક્કારને પાત્ર થયા હતા, ચિત્ર હીનતાથી પશુ જેવી જીંદગી ગુજારતા હતા. આવા નામ ત્રહીન નરરાક્ષસોની જ આ દલમાં ભરતી થઇ હતી.* જેને દુનિયા યે કાંઈ લેવાદેવાજ નહતું, ધર્મને નામે અધર્માચરણ કરતાં જેના દયમાં કાંઈ જ થતું નહતું, એક માત્ર જેને લાલ લોહી જ રક્ત ત્રે ભાવતું હતું, આવા ચરિત્રહીન રાક્ષસો સિવાય તે વખતે અનન જલ રાશીમાં હોમાવા કોણ આવે ? આવા માણસોને સર્વ કામ હેલું જ હતું. આ પણ એક મજકુર સરળતાનું કારણ હતું.

---

* At the time of embarkation at Lisbon selection was impossible; every one was enrolled who wished to go, Vagrants, Jail birds, debtors, criminals of every description, wretches, incapable by immorality and loss of character of obtaining employment at home,—whom Portugal was glad to banish to save the honor of their families—Portuguese Discoveries by

આવા નરાધમોથી ફિરંગિ વણિક જે દિવસે વાણિજ્ય યાત્રા માટે બહાર નીકળ્યો, ત્યારે યુરોપે તેની સાથે વાણિજ્યાર્થે કાંઈ વસ્તુઓ મોકલી નહિ. ભલે તે વખતે ભારતવર્ષ જઈ વેચવા જેવું યુરોપ કાંઈ ઉત્પન્ન કરતું ન હોતું તોપણ જનસમાજનો ભાવ અને આસ્થા આ સંઘ સંપાદન કરે તેવો સુલક્ષણો નહોતો. તે દિવસે યુરોપ ભારતવર્ષનો માલ ખરીદનાર જ હતો, અને સુયોગ મળે તો હુંટારા પણ બની જાય તેમ હતા. તે વખતે તો મારે તેની જ તલવાર હતી.

વાસ્કોડા ગામાએ જેઓની સાથે સમુદ્ર યાત્રા કરી, તેઓ ખલાસી સૈનિક, કર્મચારી, વેપારી સર્વ કોઈ સાથેજ હતા. તેનો બાઈ પણ એક વહાણ લઈ તેની સાથેજ આવ્યો હતો. તેઓ જ્યારે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારાને નાકે “ કેપ ઓફ ગુડ હોપ ” આવ્યા, તે દિવસે તેઓએ પોર્ટુગલ વાવટો ચડાવી, જયઘ્વનિ કરી, રણવાદોની જયધોષણા કરી.

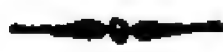
ત્યારપછી ભારતવર્ષનો વાણિજ્ય પંથ પકડતાં વાર લાગી નહિ. આફ્રિકાના પૂર્વ કાંઠે થોભી ઉત્તર તરફ થોડે દુર જતાં કાંઈક વસતી દેખાણી. તારીખ ૨૬ મી એપ્રિલે ગામા આફ્રિકાનો કિનારો છોડી ભારતવર્ષ તરફ રવાના થયો. આફ્રિકાના કિનારેથી જે બોંયો (પાઇલટ) સાથે લીધો હતો તેની મુચના મુજબ પૂર્વ તરફ વહાણને હંકાર્યું. તે વખતે વાણિજ્યના વહાણોને દોરવા, •સમુદ્ર કાંઠે ધીવરો બોંયાનો ધધો કરતા અને તેઓને રસ્તો બતાવવા ઠરાવેલા વેતનથી વહાણને દોરી જતા.

વાસ્કોડા ગામા ને ભોંયે સાથે ન રાખે તો મલબાર તરફ જઈ શકે નહિ. તેઓ પ્રથમ હોંશિયાર ભોંયા રીકે વાણિજ્ય વર્ગમાં જાણીતા હતા. તેઓના ધાર્યા પ્રમાણે ૨૩ દિવસ ચાલતાં, વાસ્કોડા ગામાએ પૂર્વ દીશામાં એક અપૂર્વ મેઘ માળા જોઈ. ભોંયે કહ્યું કે મેઘમાલા રૂપે દેખાતો તે ભારત ભૂમીનો ધાટગીરીનો, પશ્ચિમ ધાટ, ડુંગર છે.

૧૪૮૧ ખ્રિષ્ટાબ્દે તા. ૨૦ મી મે ના શાદમર દિવસે ગામાનું વહાણ કલિકટ સન્મુખ આવી પહોંચ્યું. શિરંગી વાણિકની યાત્રા આ પ્રમાણે સફળ થઈ. પૂર્વ સમાજથી આજે પશ્ચિમ સમાજનો પહેલો પરિચય પડ્યો. સમગ્ર યુરોપ માટે આજે અબ્યુદયના સુવર્ણદાર ખુદ્યાં, અને પૂર્વ રાજ્યના ઇતિહાસનો આજે નવો પડો ઉપડ્યો.

પ્રકરણ નવમું.

કલિકટ.

*"Great is the country, rich in every style,
Of goods from China sent by sea to Nile"~Luciad.*

ભારતવર્ષના અલૌકિક ઐશ્વર્યની વાતો તે વખતે યુરોપને કવિ કંપનાયુક્ત કવિતાથી મુગ્ધ કરી રહી હતી જેમાં રંગ માત્ર પણ અતીશયોક્તિ હોવી સંભવે છે, પણ તે એવી તો રસનાયુક્ત કહેવામાં આવતી કે જનસમાજને ભારતવર્ષ સ્વર્ગથી પણ અધિક

ભાસતું હતું. તે વખતે ભારતવર્ષ માટે જનશ્રુતીઓ પણ અનેક રીતે પ્રચલીત હતી, જનસંવારણ કથારૂપે તે સાંભળતી અને સોચતી. તે વખતનો ભારતવર્ષની પ્રતિભાનો જનસમાજને કેવો ભાસ પડતો હતો તેની યોગ્ય પ્રતિત્તી આ કવિતો આપે છે.

તે જમાનામાં યુરોપની તુલનામાં ભારતવર્ષ ખરેખર સમૃદ્ધિ સમ્પન્ન રાજ્ય તો હતું જ. તે વખતે વિશ્વવિખ્યાત વાણિજ્ય શક્તિ પરિસ્ફુટ થઇ યુરોપને પરાક્રાન્ત થવા અવસર હતો પ્રાપ્ત થયો નહોતો. તે વખતે હુનર ઉદ્યોગ કૌશલ્યે યુરોપને હતો પ્રભાવશાલી બનાવ્યું નહોતું. તેમ જલ્દે રથલે બાહુ પ્રસારી યુરોપ એશિયાના અંતરાત્માને કંપાવવા શક્તિવાન નહોતો બન્યો. આ યુરોપનું હતું જીવન પ્રભાત હતું. જે વખતે યુરોપના નરનારી વિસ્મિત નેત્રે ભારતવર્ષ તરફ દૃષ્ટિ કરી બેઠાં હતાં, અને ભારતવર્ષ પ્રમાણે જ હુનર ઉદ્યોગમાં આગળ વધવા વ્યાકુળ થયું હતું.

સુદુર મહાચીન સામ્રાજ્યમાંથી બહુ મુલ્યે ચીજો લાવી તે વેચી, યુરોપનો કટ્ટસંચીત ધન ભંડાર ખાલી કરી લઇ, ભારતવર્ષ અશ્ચર્યવાન બન્યું છે, તે યુરોપના જનસમાજને જાણવામાં હતું. ભારતવર્ષ વિસ્મય પમાડે તેવી અપુર્વ લીલાભૂમિ યુરોપને લાગતી, અને તે ખરું જ હતું.

યુરોપના મુસાફરો જાતે ધરી ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ જોઈ ગયા છે. ભારતવર્ષનું જીવન સાહિત્ય અને શિલ્પનું હતું પશ્ચિમના અધ્યાપકો અધ્યયન કરે છે અને વિસ્મય પામે છે* તે અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવ

* If I were to look over the whole world to find out the country most richly endowed with all

હજી કેટલું નવું નવું શિખવે છે તે વાત આજે સમાજથી અજાણી નથી.

ભારતવર્ષના સમુદ્ર કીનારાની જુની જનસમાજ જુના વખતથી જ સમુદ્ર માર્ગે આમજ જમ નાના દિગ્દેશથી વ્યાપાર કરતી, તે જુનાં સાહિત્યમાં હજીપણ પ્રમાણસહ જળવાઈ રહ્યું છે. સાહસિક નાવિકવર્ગની કુશળતાથી જ ધણાખરા પરદેશે ભારત વાણિજ્યે પ્રબલ પ્રભાવ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. ખીજી કોઇ પણ સમાજ હિંદના વ્યાપાર વણજમાં બરોબરી કરવા હિંમત કરી શક્યું નહોતું. ઇસ્લામ માત્ર વેપારના લાભ અર્થે જ ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા, તેના વાણિજ્યમાં પરસ્પરાપહરણની પ્રવૃત્તિ કે ગંધ પણ નહોતી. જાતિ ધર્મનો દ્વેષ હજી ઉત્પન્ન થયો નહતો કે શાન્તિભંગ થઇ હોય. જેટલો બની શકે તેટલો વ્યાપાર કરવામાં સૌ કોઇ નિરૂદ્ધે અર્થોપાર્જન કરતું હતું. કોઇ પણ વિદેશીએ ધર્મ સંબંધે કાંઇપણ ગડગડાટ મચાવ્યો જ

the wealth, power and beauty that nature can bestow—in some parts, a very paradise on earth—I should point out to India.

If I were asked under what sky the human mind has most fully developed some of its choicest gifts, has most deeply pondered on the greatest problems of life, and has found solutions of some of them which will deserve the attention of even those who have studied Plato and Kant, I should point out to India—Max Muller.

નહોતો. ધર્મ એ પોતાની ખાનગી બાબત અને જાતમાન્યતા તરીકે જ ગણાતો હતો.

યુરોપના આ પ્રથમ પ્રયાસમાં આ સહભાવ વર્તમાન હતો. ભારત વાણિજ્યના અભિનવ જલપંથના પ્રયાસમાં પોર્ટુગાલથી નીકળતાં જ ગામાના હૃદયમાં આ આકાંક્ષા જાગતી હોવી જ જોઈએ. પરંતુ આ સહવિચારો આ સાધુ સંકલ્પ ભારત ભૂમિમાં પગ દેતાં જ હડી મચા હતા. દુખમાં સારા સંકલ્પો ઉદ્ભવે છે. મનુષ્ય હૃદય અનેક સદાચારોના દ્રઢ સંકલ્પો કરી જગતપતિની પાસે પોતાની કલ્યાણ કામનાની પ્રાર્થના કરે છે. પણ પગભર થતાં તે પરમાત્માને ભૂલી જઈ, પોતાની શક્તિ ઉપર જ મદાર રાખી, સર્વ સંકલ્પોને છાપરે ચડાવી મૂકે છે. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે ઉતરતાં જ તે દેશમાં ઇસ્લામ આધિપત્ય જોઈ, ગામાનો ધર્માનુરાગ જળહણી ઉઠ્યો. જે જાતિના પ્રબળ બાહુબળે સ્થલવાણિજ્યથી યુરોપને હાથ ધોવા પડ્યા હતા, તેનું જલમાર્ગે પણ આટલો પ્રબળ પ્રતાપ જોઈ, તે ચુર્ચુ કરવાના ઉપાયની ચિન્તા કરતો કરતો જ ભારતવર્ષ તરફ જતો હતો. કલિકટ ખંડે જઈ થોડા સમયમાં જ તેણે પોતાનો ગુપ્ત સંકલ્પ ખુલી રીતે વર્તનમાં મૂક્યો હતો.

જુના વખતમાં ભારતવર્ષની દક્ષિણ ભૂમિમાં કેરલ નામનું એક સુસંપન્ન રાજ્ય હતું. જુના ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ રામરાજ્ય પર્યંતથી મળી આવે છે. તે રાજ્ય ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. અને તેના ચોથા ભાગ જેટલું આ પ્રદેશનું નામ મલબાર હતું, જે ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું હતું. જેની પશ્ચિમે અરેબીયન સાગર, પૂર્વે પશ્ચિમે ઘાટની હારમાળા, અને વચ્ચે તે આ મલબારની સંકીર્ણ

ભૂમિ આવી રહી હતી. કોઇ કોઇ જમીન બહુ નીચી હતી, અને કોઈ જગ્યાએ સમતલ હતી. આ સાંકડો પ્રદેશ દુરથી જાણે હુંગરની હાર સમુદ્ર કિનારે જ હોય અને મલબાર જાણે હુંગરે આવી દરિયામાં ફેંકીજ દીધો હોય તેવો જ દેખાય છે.

આ સાંકડા કાંઠા પર સમુદ્ર કિનારે કેટલાં બંદર હતાં તેનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન મળી આવતું નથી. માત્ર કલીકોટ તે વખતે જગત આખામાં પ્રખ્યાત હતું.

જે સર્વ વહાણો પસંબા, અરબસ્તાન અને મિસર દેશે આવ-જાવ કરતાં હતાં તેઓ માર્ગમાં મલબાર યોજતાં, અને મલબાર કાંઠે-પશુ થોડો વ્યાપાર કરતાં જતાં. જે જે વહાણો દુર પૂર્વ દેશ અને દ્વિપો તરફથી વ્યાપારનો સીધો વહેવાર કરતાં તેઓ પશુ મલબારને કાંઠે કાંઠે ઘસે જ નીકળતાં. આ પ્રમાણે મલબાર માત્ર વાણિજ્ય-વર્ગથી જાણીતો હતો.

વાણિજ્ય વિનયલક્ષ્મી મલબારમાં સર્વ પ્રકારની વ્યાધિઓ રહીત આશય, સર્વ જાતિ અને બીન્ન બીન્ન ધર્માવલંબીઓને સમ-ભાવે આપી રહી હતી. * જે યાહુદી, પસંબની અગર મીસર દેશના

---

* Be it not hidden from the bright hearts of the bankers of the treasure of History and the appraisers of the Jewel of Chronicles, that the Jewish and Christian communities, before the advent of Islam, used to come to many ports of the Dakhin, like Malbar, for trading purpose by the sea-route, and after acquiring familiarity with the people of,

બહુ સંતાનો મલબારમાં આવી વસ્યા હતા તેઓ ભારતવાસી પ્રમાણે દરેક હક પામી રાજકાર્યમાં ભાગ લઈ શકતા. આ પ્રમાણે આ કારણે મલબારનો ઇતિહાસ વાણિજ્ય પરામણ્ય યુરોપના બંદરેથી જુદા પ્રકારનો જ છે.

એ વખતે યુરોપ લડાઈની વાતો જ કરતું હતું. યુરોપનો શિક્ષ વાણિજ્યનો ઇતિહાસ તે હિંસાના વ્યવસાયમાં સમાઈ જતો હતો. નરહત્યાની વાત, પરસ્વાપહરણની કથા, આ સર્વે કેમ જાણે એક સયતાનની વાત રક્તના અક્ષરે અક્ષરે લખાણી હોય તેવી ભાંતી રિથતી અને વાતાવરણ હતું. જે દેશનાં ધર્માધ નરનારીએ ધર્મને નામે અધર્મનો સંચય કર્યો છે, પુણ્યને નામે કેટલા અપવિત્ર આચારનાં અતુષ્ઠાનો કર્યો છે, નિરંતર વિદેષ વિષે લુબ્ધ રહી માનવ લલાટે કેવી દુર્જીપમેય કલંકરેખા આંકી ગયા છે, તે ઇતિહાસ વાંચકથી અજાણ્યો નથી. જ્યારે ભારત વાણિજ્ય ઇતિહાસ તેનાથી સંપૂર્ણ ઉલટો જ હતો. ભારતમાં સત્ય નિષ્ઠાથી જ વ્યાપાર પ્રતિષ્ઠિત હતો. શાન્તિ અને પ્રીતિ જ ભારત વાણિજ્યમાં જળહળતી હતી. નિખાલસ ભારત વાણિજ્ય શ્રી વૃદ્ધિ પામતો હતો. આ નમ્રતા અને આ ગુણે દુર્ભાગ્યક્રમે ભારત વાણિજ્ય શ્રી બ્રષ્ટ થઈ ગયું. ફિરંગી વણિક જ તેનું એક માત્ર મૂળ કારણ ભુત-પ્રત્યેક ઇતિહાસ આ ઘટનાનું મૂળ કારણ તરીકે ઓળખાવે છે.

---

that country, they settled down in some of the towns, created houses with gardens, and in this manner dwelt there several years.—Rai:—us—Salateen.

ફ્રેન્ચ રાજ્ય ભારત વર્ષના બીજા રાજ્યોથી બહુ પડતાં, તે માત્ર વાણિજ્ય વ્યાપારમાં જ પરિવર્તિ મેળવતું હતું. તેના દુર્બેદી હંમરની હાર ઝાળંગી ભારતીય રાષ્ટ્ર વિપ્લવ સમુદ્ર કાંઠા સુધી આવતો નહોતો. દિલ્હીની ચડતી પડતી સાથે મલબારને કાંઈ સંપર્ક નહોતો. કલિકટમાં સદા વાણિજ્ય પ્રવૃત્તિ જ હતી. ત્યાં બીજી વાત કે બીજી ચિંતાનો સમાજને વિચાર કરવા વખત જ નહોતો. આવક સાધારણ હતી છતાં કલિકટ બંદર બૃહદ વિજય મોરવ સામ્રાજ્ય અધિકારી બન્યું હતું.

જેટલા સુધી એક કુટુંબનો અવાજ સંભળાય તેટલી કલિકટની સ્વાભાવિક પૌર-સીમા હતી.

કલિકટના રાજાને સમુદ્ર ઉપરથી મુસલમાન રાજ્યો “સામરી” કહેતા. આ નામ સમુદ્રનું આધિપત્ય સુચવે છે, અને ત્યાર પછી ફિરંગિ વ્યાપારી ઉચ્ચારની વિકૃત્તિમાં એટલે અપભ્રંષ “જમોરીન” નામે સંબોધતા. આ નામે ત્યાંના રાજા તે વખતે પ્રખ્યાત થયા હતા.

ફિરંગિ વણિકનું વહાણ જ્યારે કલિકટ આવ્યું ત્યારે તે દેશમાં એનેક નાની નાની જાતિઓ, અને નાના પ્રકારના ધર્મજનો વસતા હતા. તેઓ મૈથુ, ક્યારે આવ્યા, ક્યો ધર્મ કેમ પ્રચાર પામ્યો ક્યારે પામ્યો તેને ચાલુ વ્યવસાય સાથે કાંઈ સંબંધ જ નહોતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પણ લાંબા સમયથી મલબાર કાંઠે પ્રગતી પામ્યો હતો. રામન સામ્રાજ્યના રાજાને પશુ આંહિની વસતી થઈ ગયા હતા. તેવાં પ્રમાણે મૈથુ મળી આવે છે.

કલિકટમાં બાહ્યોત્તી સંખ્યા કાંઈ વિશેષ નહોતી. બાહ્યોત્તી પશુ ખસ મંત્રી કાર્યમાં નિયુક્ત હતા. કાનિઓ પણ કાંઈ વધારે

નહોતા. તેમ ક્ષત્રિઓ વળી પોતાની સમર શિક્ષા ભૂલી જઇ વ્યાપારમાં જોડાઇ વાણીયા બની ગયા હતા. સર્વે વ્યાપાર કરતા, સર્વે વ્યાપારીઓ જ હતા, ધંધે સર્વે એક હતા.

યાહુદીઓની વસતી કાંધક દીક પ્રમાણમાં હતી અને જે હતા તેઓ યુરોપના ચાલુ વ્યવહારી સારા વ્યાપારીઓ હતા. આને પણ સર્વે દેશમાં યાહુદી વ્યાપારીઓ સારો ભાગ લે છે. જુના વખતમાં તેઓ પૈસાદાર પ્રજા હતી. ખ્રિસ્તિઓને યાહુદીઓ સાથે મેળ નહોતો. સાહુકારી અને શરાશી તેમના બાપની જ હતી અને પૈસા માટે કે હિવાર માટે ખ્રિસ્તિઓને તેના આંગણે તેમની પાસે જ ભીખ માગવા જવું પડતું. યુરોપની વાણિજ્ય ઉન્નતિ યાહુદીઓના જ પ્રભાવે થઇ હતી, કારણ કે મુઠીદાર તેઓ જ હતા. તેમ એક વખતે પારસીઓ-સાગર કાંઠે ભારત વાણિજ્ય ભાગ તેમના હાથમાં હતો, તે વખતથી યાહુદીઓ મોટા પ્રમાણમાં ભારતવર્ષમાં વ્યાપારાર્થે આવી વસ્યા હતા.

પરસીઓ પણ આ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં ઠરી ઠામ થઇ રહેવા માંડ્યા અને આજ સુધી દક્ષિણમાં વિવિધ વાણિજ્ય ઠરી રહ્યા છે.

ઇરાન, આરબ, મિસર વગેરે પશ્ચિમ દેશોમાં જે જે નવા ધર્મોનો અભ્યુદય થયો તે બીજા દેશોમાં પ્રચાર થયા પહેલાં, ભારતવર્ષના કિનારે તેમનો પ્રચાર શરૂ થઇ ગયો હતો. એ રીતે ખ્રિસ્તિ અને ઇસ્લામ ધર્મ પણ અદ્ય સમયમાં જ પ્રચાર પામ્યા હતા.*

* તે વખતે ખ્રિસ્તિ સમાજને ભારતવર્ષમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચલિત હોવાનું જાણવામાં હતુંજ, તેનો એક ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે

“In the Malbar country also where pepper grows

મધ્યપ્રાંતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ થવાનું મૂળ કારણ શું અને તે કેમ બંધબેસતો થયો તે માટે વાદાનુવાદનો અભાવ નથી. એ બાબતમાં દક્ષિણમાં જે જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે, તેનો જ ઇતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વિકાર કરવો પડે છે. પ્રખ્યાત બિશપ હિરંબ અને સર વિલિયમ હંટર તેની જુદી જુદી હકીકતો આપે છે અને તેઓ પશુ દક્ષિણના સમાજની જનશ્રુતિને જ સ્વિકારે છે. જો આ ખરું જ હોય તો ભારતીય તત્વથી ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જુના સંપર્કનું મુળ રહસ્ય કામકામે બહાર આવશે.

ઇસુખ્રિસ્તે જર્દન નદી કિનારે દીક્ષા મહત્વ કરી હતી. દીક્ષા ગુરુજન જરૂર ખ્રિસ્તિ તો નહોતો જ. તેના વેશના વર્ણન ઉપરથી તે “સ્વસ્તિકધારી” એટલે કાશાંગ વસ્ત્રધારી કેમ સાધુ જ હોવો જોઈએ.

ઇસુખ્રિસ્તિના જન્મ દિવસે પૂર્વના સાધુપુરુષો સુતિકામહામાં તેના દર્શને ગયા હતા. આ હકીકત ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. તે સમયે એશિયાખંડમાં જલેસ્થલે બૌદ્ધ સન્યાસીનું પર્યટન અને ધર્મ પ્રચારની સતંત પ્રવૃત્તિ જોતાં, ઇસુખ્રિસ્તિનો દીક્ષાગુરુ ભારતવર્ષ

---

there is a Bishop.” નવમી સદીમાં એક પાદરી ભારતવર્ષ આવ્યાનું પ્રમાણુ પણ મળી આવે છે. *In the ninth century, an interesting episode connects England with India; for in 883 Alfred the Great sent Sighalm Bishop of Sherborne on a mission to the Shrine of St. Thomas near Madras,—Portuguese Discoveries.*

બૌદ્ધ પર્યટક હોવાનું સ્વિકારવા હચ્છા ચામ છે. આ માટે જે પ્રમાણે મળી આવે છે તે ઐતિહાસિક હકીકતને બંદ બેસતાં નથી. તેપણુ એમ ધારી શકાય છે કે, જે હજાર વર્ષ પૂર્વે ભારતીય બૌદ્ધ બ્રમ્મણ સિવાય “સ્વસ્તિકધારી” સન્યાસી “શ્રીગ્રંથોષ સંસ્કૃતો” આ દેશમાં હતાજ નહિ. મમેતેમ હોય પણ ખ્રિસ્ત ધર્મ એશિયામાંથી ભારતવર્ષમાં પ્રથમ ઉતરી આવ્યો હતો જેતું પ્રમાણુ દિરંમિ વચ્ચિકના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

ખ્રિસ્ત જનો જેને સમગ્ર માનવજાતિનો મુક્તિમંત્ર કહી ચારે દિશામાં ધર્મ પ્રચારે બહાર પડ્યા હતા, ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રવર્તક ઇશુ ખ્રિસ્તિ તેને સ્વજાતિમાં પ્રથમ પ્રચાર કરવા વ્યસ્ત થયા હતા. આ તેમની સ્વજાતિ પ્રીતિ ગણાય નહિ. તેમણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે પહેલાં યાહુદીઓને અને ત્યાર પછી અન્ય નામરિકખનોને નવા ધર્મ સુત્રો પદાવવાં. યાહુદીઓ ધર્મામૃતથી વંચિત, બાલાડંબરમાં ક્રિયાકાન્ડમાં ઉન્મત્ત હતા. અને તેઓનેજ પહેલાં ખ્રિસ્તિ ધર્મતાં સુત્રો સમજાવી ધર્મપરાયણ બનાવી, ઇશ્વરને ઓળખતા બનાવી દેવા ઇશુખ્રિસ્તનું સર્વ પ્રથમ લક્ષ્ય હતું. અને તે કારણજ અકાળે દેહવિસર્જન કરવા તૈયાર થઇ ગયા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચારકો અને કાષ્ટરૂપા શિષ્યોમાં આ પ્રવૃત્તિ પ્રખળ વેગમાં હતી. આ પ્રમાણે કાષ્ટરૂપું જીવન જોતાં, તેમને જગત માત્રને ધર્મોપદેશ આપવો એ ધ્યેય હતું. પણ કોઇ પણ પ્રકારે ધર્મ પ્રવર્તાવવો મુઠ્ઠી બંધે બાહુબળને દિપયોગ કરવો પડે, તેવા ભાવ કે વિચાર માત્રને તેમનાં હૃદયમાં સ્થાન જ નહોતું. જગતને પુણ્યપથે દોરી જવા, પાપ કર્મોથી દુર રાખવા, તેમનો પ્રયાસ એવો. દેશરહીત હતો કે બીજાને મારવા

કરતો પોતે જ પોતાનો ભોગ આપ્યો હતો. આ શું બતાવે છે. આ રહસ્યનો ઉઘેલ સહેલો છે પણ તેને વર્તનમાં લાવવું બહુ જ કઠણ છે. આ સૌમ્ય વિચારો ચક્રીજ તેઓ જગતમાં હંધર દુલ્લ મનાયા છે. તેમના શિષ્યો મહાત્મા કાઠરટની આજ્ઞા અનુસારજ પ્રજ્ઞિતિમાં મશગુલ હતા. *

કાઠરટના શિષ્ય થોમસ નામના સન્યાસી ભારત પ્રવાસી યાહુ-દીઓમાં ધર્મપ્રચાર કરવાના હિદ્દેશો ભારતવર્ષ આપ્યા હતા. સેં થોમસે અનેક રચણાઓ ધર્મપ્રચાર કરી મુદ્રાસ દેશના માલિયાપુર નામક રથાને પોતાનો દેહ હોડ્યો છે. * અને તેની સ્મૃતિ રક્ષણાર્થે અઘાપિ દર વર્ષે માલિયાપુરે મોટો મેળો ભરાય છે અને તે દક્ષિણ

---

* સેઇન્ટ થોમસે કેવી રીતે ભારતવર્ષમાં ધર્મપ્રચાર કર્યો, તે સંબંધે પાદરીઓના લખેલા ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે—*Love for his nation inflamed his zeal and faithful to the command of Jesus Christ, who had enjoined his apostles to proclaim the faith to the Jews before turning to the Gentiles, he (St. Thomas) repaired to the country which his compatriots had chosen for their system—Portuguese Discoveries.*

* *These numerous conversions excited the jealousy and hatred of the brahmins, to whom urged the populace to stone the holy Apostle,—Portuguese Discoveries.*

દેશમાં “ સેકન્ટ યોમસનો મેનો ” એ નામથી પ્રખ્યાત છે. ફિરંગી વણિક મલબાર કાંઠે ઉતર્યો ત્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મનું માન અને પ્રતિભા પ્રબળ હતી. તેમણે રાજ્ય કાર્યમાં નિયોગ પ્રાપ્ત થતાં સેના વિભાગે પણ પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. ÷

આ ઐશ્વીના ભારતવર્ષીય ખ્રિસ્તિઓ ક્યારે ક્યારે મંત્રીપદને પણ પામ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૪૪૨ માં વિજયનગરનો હિન્દુ રાજાનો મંત્રી ખ્રિસ્તિ હતો. ખ્રિસ્તિઓ ભારતવર્ષમાં પોતાના ધર્મના આચાર વ્યવહારના પ્રતિપાલનમાં સ્વતંત્ર હતા. મુસલમાનો માટે પણ કોઈ જાતની ધર્મની બાબતમાં હરકત નહોતી. ધર્મ, આચાર અને વ્યવહારો જુદા હોવા છતાં, રાજ્યતંત્રે અને વાણિજ્ય જાપારે આ ભારત પ્રવાસીઓ સર્વે ભારતવાસી તરીકે જ ગણાતા હતા. સ્વદેશીઓ કે પરદેશીઓ, રાજ્યવર્ણ કે પ્રજાવર્ણ સ્વધર્મ કે પરધર્મ કેાઈ પણ હક કે સ્વતંત્રતાથી વિમુખ કે જુદો ગણવામાં આવતો જ નહોતો. ભારતવર્ષમાં રાજા પ્રજા સમભાવિ અને વાતસલ્યપુર્ણ હતાં. જન્મતના પ્રત્યેક મનુષ્યને દરેક જગ્યાએ મનુષ્ય તરીકે જ, પોતાના સ્વજન તરીકે જ ભારતવર્ષ ગણતું. જુદાઈ કે સ્વાર્થપરાયણતા ભારતવર્ષ શીખ્યું જ નહોતું, કે તેવા વિચારો ભારતવર્ષના શબ્દકોષમાં, વિચાર તરંગમાં નહોતા. આવા સમભાવ અને આદર્શ હૃદયે જ ભારતવર્ષ જન્મતના સર્વે જનોને સંગ્રહતું અને માન આપતું.

જે સર્વે મુસલમાન જુના વખતથી મલબારમાં વસના હતા તેઓ અરબસ્તાનથી આવેલા હતા, અને તેઓનું સાધારણ નામ

÷ *The Portuguese of their first expedition into India, found there 200000 Christians—Ibid.*

માપલા પડ્યું છે. તેઓ ધર્મીય નહોતા. જેઓ મિસર અને પરશ્યાથી આવેલ હતા તેઓ ખ્રિસ્તિ વિદેષી હોવા છતાં, હિન્દુ વિદેષી તો નહોતા જ. મલબારમાં હિન્દુ મુસલમાને સમભાવે વાણિજ્ય વ્યાપારે પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. મલબારના હિન્દુ રહેવાસીઓ સમાદર વર્તીને લાભના લોભે તેમની સાથે ચિરપરિચિત આફ્રમીય જન પ્રભાણે વર્તતા. મહકના પગની રજ માથે ચડાવવી એ ધર્મ મુત્રે ભારતવર્ષના વ્યાપારી પોતાના મહાકોને પુજે, આવું હૃદય મલબાર જનસમાજનું હતું. *

હિરાંગ વણિકને મલબાર કરતાં ભારતવર્ષમાં અન્ય કોઇ સ્થલ અધિક અનુકૂળ થાત જ નહિ. અન્ય પ્રદેસથી સંપૂર્ણ રૂપે જુદા થઇ, મલબાર કાંઠે જુદાં જુદાં અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યો વર્તમાન હતાં. એક ક્ષુદ્ર બંદર માત્ર એક રાજ્યનું સમસ્ત રાજ્ય થતું. તેઓ વાણિજ્યની આવક ઉપર જ રહેતા હતા. કોઇ તેની રાજ્ય આજ્ઞા અસ્વીકાર કરશે, કે કોઇ અચાનક બ્રાહ્મ બને તેના ઉપર ચડી આવશે, અમર વૈરભાવ પ્રજ્વલિત થઇ મલબારની શાન્તિ ભંગ થાય આવી શંકા કોઇ દિવસ રાજમસ્તિકે પેદા થઇ જ નહોતી. જુના વખતથી કેટલા દેશોથી વિદેશી વ્યાપારીઓ આવી વ્યાપાર કરતા અને કરી જતા, કોઇ વખતે પણ કોઇ સાથે રાજ્યને કલેશ ઉભો થવા પામ્યો જ નહોતો. આ કારણે રાજ્ય રક્ષા માટે વધારે સૈન્ય રાખવામાં આવતું

---

* *They welcome foreign merchants, as the greater part of their revenues consisted of dues on Sea-trade.*—Sir W. Hunter.

નહિ. * આ પરિસ્થિતિમાં પાર્દુગાલને માટે આવા અરક્ષિત હુદ્દરા-
જ્યના હુદ્દરપતિને બાહુબળે પરાજિત કરવા સંભાવના હતી.

વાસ્કો-ડા-ગામા જ્યારે ભારતવર્ષ ઉત્તરો ત્યારે ભારતવાણિ-
જ્યની આ પ્રમાણેની અસહાય સ્થિતિ જોઈ પેતાના વિચારોને અનુ-
કુળતા જોઈ, રાજ્યજય વાણિજ્ય અધિકાર, અને ધર્મ પ્રચાર માટે
એકત્ર સુસંપન્ન કરવા આ યોગ્ય ક્ષેત્ર જોઈ ફિરંગિ વણિકે તરકરની
મારક ભારતવર્ષની પુણ્ય ભૂમિ ઉપર પ્રથમ પદ્ધતિ કર્યો. *

જે દેશમાં સર્વ જાતિ અને ધર્મ સમભાવે આદર પામતાં હતાં
તે દેશનો તેવો સદ્ગુણ તેઓના દોષરૂપ નીવડ્યો. જે નહતું, ફિરંગિ
વણિક આવતાં તે પ્રજવલિત થઈ ઉઠ્યું. તે નિવારવા શક્તિ નહોવાથી
રાજા અને રાજ્ય દગ્ધ થઈ ગયાં. આ દુષ્કર્મનો સ્મૃતિ સ્થંભ જે
તે જગ્યાએ સમુદ્ર કિનારે ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો તે આજે
સબ્ય સમાજ સ્પષ્ટાક્ષરે જોઈ અને વાંચી શક્ત, -ફિરંગિ વણિકે
ભારતવર્ષમાં આવી કેટલા અત્યાચાર અવિચારીપણે આચર્યા હતા.

---

* *They themselves never wished for conquest. They simply wished to be left alone and to be allowed to work out their view of Life—Max Muller.*

+ *The Love of conquest, the thirst for gold flattering hope of personal or political aggrandis-
ment influenced the early Portuguese adventurers to such an extent that all restraint on their pas-
sions and conduct was abandoned—Portuguese Discoveries.*

ભારતવર્ષની તુલનામાં પોર્ટુગાલ એક ક્ષુદ્ર રાજ્ય, મથુાય, પરંતુ કલિકોટ તો નાનું જ હતું. કલિકોટ જેવાં અરક્ષિત ક્ષુદ્ર બંદર માત્રને આ પોર્ટુગાલનો વિશ્વવિખ્યાત જન જીતી ગયો. એટલે તેને ભારતવર્ષમાં રાજ્ય સ્થાપન કરવાનું સાહસ પેદા થયું. તેણે કલિકોટ બંદરે અચાનક વિશ્વ જમાવી કલિકોટના રાજાને તથા પ્રજાને પાથમાલ કરી મૂક્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પ્રથમ પરિચય.

When Vasco Da Gama landed in 1498 the old order of things alike in Northern and in Southern India was passing away, the new order had not yet emerged—Sir W. Hunter.

એક સમયે સમગ્ર ડેરલ રાજ્ય હિન્દુ નરપતિને આધિન હતું. તે જુનાં રાજ્યનો કેવી રીતે ખસ ગયો, તેનો કમપૂર્વકનો ઇતિહાસ ક્યાંમ મળી આવતો નથી. અત્યારે જે જન શ્રુતિ પ્રચલિત છે, તે કાંઈક વિચિત્ર મઠારની છે. લોકો કહે છે કે ખ્રિસ્તિ નવમી સદીના પ્રારંભમાં ડેરલ રાજ્ય જે રાજાને આધીન હતું, તેણે મુસલમાન ધર્મ ગૃહણ કર્યો હતો. તેના સુહૃદ્યે વિષયાનુરાગ

શિથિલ થતાં તે મદિના ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંજ તેણે પોતાની બાકીની જીંદગી ગુજારી, આરબદેશમાંજ તેણે દેહ છોડ્યો* આ પ્રમાણે રાજા જતાં તેનું રાજ્ય બહુ વિભાગે વિભક્ત થઇ ગયું. તે રાજ્યનો અધિકાંશ ભાગ તો વિજયનગરના હિન્દુ સામ્રાજ્યે પોતામાં ભેળવી લીધો હતો. કોઇ કોઇ મુલક કાળે કરીને મુસલમાનોને આધિન થયો હતો. તેમાંનું એક આઘણી રાજ્ય નામે મુસલમાની નવું રાજ્ય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. x

પરંતુ આ સર્વ રાષ્ટ્ર વિપ્લવથી મલબારમાં સ્વતંત્ર રહી, હિન્દુ રાજાના અધિકારમાં જ રહ્યો હતો. આ સર્વે બંદરો જુદા જુદા અને રાજ્યોના અધિકારમાં હોવા છતાં એકબીજા સાથે કાંઇપણ ક્ષેત્ર ઉપસ્થિત થતો નહોતો. સર્વે પોતપોતાના બંદરે બની શકે તેટલું વ્યાપારને ઉત્તેજન આપી તેની આવકથી જ સંતોષ માનતા. કલિ-કાટનું રાજ્ય બાહુબળે કાંઇ જ નહોતું, પરંતુ વાણિજ્ય ગૌરવે જગ-વિખ્યાત હતું. જેનું નામ સર્વ દેશવિદેશે પ્રખ્યાત હતું. વાસ્કોડા ગામાએ ભારતવર્ષ તરફ પ્રયાણ કરતી વખતે પાદુગાલના રાજા

* આ જનશ્રુતિ “રિયાજ-ઉસ-સલાતિને” પણ લિખિત કરી છે જે, *Many of the King and rulers of those parts embraced the Islamic Religions.*

x *The first mussalman conquests in the Dakin were made in the reign of Jalal-u-din, Emperor of Delhi through the military genius of his nephew Alauddin Khilji-Tarikh-i-Tirozshahi P. 170.*

પાસેથી કલિકેટના “ સામરી ” ને નામે ખરીતો લઇને જ નીકળ્યો હતો.

ગામા જ્યારે કલિકેટ ઉતર્યો, ત્યારે ભારતવર્ષની આંતરસ્થિતિ અસ્તવ્યસ્ત અને અરાજકતાથી પડતી દશામાં હતી. આ વખતે મોઝમ્ સામ્રાજ્યનું શાસન પ્રતિષ્ઠિત થયું નહોતું. તેમ હજી દિલ્લીની આસપાસ દક્ષિણમાં પ્રવર્તી નહોતી. પઠાણ રાજ્ય ક્રમેક્રમે જનબંધ થતું જતું હતું.* કલિકેટના સામુરી સાથે પઠાણ-સામ્રાજ્યને કાંઈ સંપર્ક નહોતો તે સ્વતંત્ર ભાવે જ રાજ્ય કરતા હતા. ફિરંગિ વણિકના આમમન સમાચાર સાંભળી, કલિકેટના રાજાએ વારકોડા ગામાનો સમુચિત સમાદર કર્યો. ગામાએ જે દિવસ ભારતવર્ષના પુણ્યતટે પહેલો પગ દીધે ત્યારે, તેના આનંદનો પાર નહોતો. એક વખત જો માત્ર કલિકેટનાઓ જ લાગી હતી, પોર્ટુગીઝ જનસમાજને જે બંનવું કે પ્રાપ્ત થઈ સ્વખવત જ લાગતું હતું તે આજે પ્રત્યક્ષ થયું હતું. ભારતવર્ષમાં કલિકેટ રાજ્યમાં ઉતરતાં પોર્ટુગીઝના રાજ્ય પ્રતિનિધિએ પોતાને સંપૂર્ણ પ્રભાવ પાડ્યો હતો. વારકોડી ગામા યોગ્ય રીતે બહુ મુલ્ય રાજ્ય ચિન્હો અને પોષાકમાં રાજાને મળવા ગયો હતો. તેને જોવ કલિકેટના રાજ્યમાર્ગે અનેક માણસો મળ્યાં હતાં.

ગામાના દ્રઢોત્ત વીર ક્ષેત્રે જનસમાજ ઉપર પુર્ણ પતિભ પાડી. પ્રજાવર્ગે ફિરંગિ વણિકને મથાયોગ્ય સન્માન આપ્યું હતું.

---

* *At the time (1498 when Vasco de gama landed in India) 'the Afghan Sovereignty in Northern India was dwindling to a vanishing point—Sir W. W. Hunter.*

સામરીઓ ગામાને જોતાં આદર આપી સમુચિત આનંદ વ્યક્ત કર્યો. વાણિજ્ય વિસ્તારનો આ પ્રમાણે અણુધાર્યો નવો પ્રસંગ આવતાં કલિકટના રાજ્યનો હિસાહ અનેકગણો વધ્યો. તે સરલ વ્યવહારથી ખર્ચ પરિત્રિ પામી ફિરંગિ વણિક બજારમાં ગયો. વ્યાપારીઓ નવું ગરક આવવાથી બહુ પ્રફુલ્લ થયા હતા. પરંતુ આરબ દેશના જે વિચિક્ષણુ વેપારીઓ રાજસભામાં હાજર હતા, તેઓ ફિરંગિ વણિકને સર્વાન્તઃકરણે અભ્યર્થના કરી શક્યા નહિ. આ નવા માર્ગના શોધ સમાચારથી, તેઓના હૃદયમાં એક ઓર્ચીતિ આશંકા ઉદ્ભવી. તેઓને સંપૂર્ણ ભય લાગ્યો કે, કલહપ્રિય ખ્રિસ્ત ભુમધ્ય સમુદ્ર છોડી આરબ સાગરમાં ધાંધલ મચાવવાજ આટલી મહેનત કરી દુર દેશે આવ્યો છે. વાણિજ્યનું તો બાનું માત્ર જ છે. ફિરંગિ વણિકના વ્યાપારી વહાણે તેમને જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું, જ્યાં તેઓએ તે વહાણોને યુદ્ધોપયોગી અસ્ત્ર શસ્ત્રથી સજ્જ થયેલાં જોયાં. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર તેમની શંકા મજબૂત થઈ. સુસલમાન ઇતિહાસમાં આનું ચેચેઈ વર્ણન મળી આવે છે.*

તે વખતે જે જે દેશ સાથે જલપંથે કે સ્થલપંથે વાણિજ્ય વ્યહેવાર ચાલુ હતો, તેઓ સર્વે પરસ્પર જગત માટે અને વ્યાપાર વધારવા, વ્યાપાર વાણિજ્યનું રક્ષણ કરતા હતા.

---

* ભારતવર્ષના સમુદ્ર કીનારે આરબોને વાણિજ્યમાં પોતાના હરીફ ગણી ચાહુદી, અને ખ્રિસ્તીઓ બળી મરતા હતા. ગુલામહુસેન લખી એકે છે કે—*In consequence, the Jews and the Christians burnt in the fire of envy and malice.*

કોઇ દેશમાં લડાઇ ચાલતી હોય તો પણ બેઠે રાજ્યો વાણિજ્યની પ્રથમ રક્ષા કરતા હતા. હુંટારા સિવાય વ્યાપારિ વહાણોને બીજો કાંઇપણ ભય નહોતો અને આ કારણે મધ્ય એશિયાના વિવિધ વિસ્તારોમાં પણ, ભારત વાણિજ્ય વ્યાપાર વગર અડચણે પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ચાલુ જ હતો. વણિકવર્મને આ પ્રમાણે અસહ્ય સ્થિતિ સંજ્ઞા થઇને એક દેશથી બીજો દેશ આવવાનું કારણ નહોતું. આ પ્રમાણે આવા શાન્તિપ્રિય સ્થાનમાં ફિરંગી વણિકને સંજ્ઞ થયેલો જોઇ, આરબ વ્યાપારીઓમાં ખળભળાટ પેદા થયો. ક્રમેક્રમે આ સમાચાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા.

વેપારી સિવાય કલિકોટ કોઇપણ આવતું નહિ. તેથી કલિકોટના રાજાને ફિરંગી વેપારી એક વ્યાપારાર્થી જ લાભો હતા. પરંતુ મુસલમાનો તેનો ભરોસો આવ્યોજ નહિ. તેઓ ફિરંગી વ્યાપારીઓની પ્રકૃતિથી અજાણ્યા નહોતા. તેઓ ભુમધ્ય સમુદ્રમાં ધર્મઠક્ક સાથે વાણિજ્ય ઠક્ક પણ સાથે જ લઇ બેઠા હતા. મુસલમાનો સાથે વિમલ ચાલુજ હતો. તે સર્વે બાજુથી ભારતવર્ષના મુસલમાનો યાત્રા હતા. કલિકોટના રાજાએ તેમની તે શંકા નિર્મૂળ જાણી. મુસલમાનો રાજામાં ચિત્ત વિકાર ન ઉપજવી શક્યા. એટલે ફિરંગી વણિકનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ પ્રકાશવા એક યુક્તિ રચી. એક દીખળ કર્યું.

મુસલમાનની ઉશ્કેરણીથી કલિકોટના વેપારીઓએ મેટી કિંમત લઇ બીલકુલ નકામી વસ્તુઓ ફિરંગી વણિકના ગળામાં પહેરાવી. બીન અનુભવી ફિરંગી વણિકે હસતેવહને તે સર્વ ખરીદી. મુસલમાનોએ રાજાને સમજાવ્યું કે ફિરંગી વણિકને કાંઇ વ્યાપારની ગમ નથી, તે આંહિ વ્યાપારાર્થી આવ્યો નથી પણ હુંટારા કરવા જ.

આવ્યો છે. વ્યાપારી છે તેને ગમ્યું તે લીધું, ગમે તે મુલ્ય ખર્ચ્યું, તેમાં કલિકેટના વ્યાપારીઓને તો લાભ જ થયો છે. તે લાભે કલિકેટના રાજ્યે મુસલમાનના ખજાનજારને દાદ આપ્યો નહિ. પરંતુ મુસલમાનો મુંગા બેસી શક્યા નહિ અને કલહની આગ સળગાવી, આ કલહમાં ઉભયપક્ષનું લોહી રેડાયું.

રાજા જે વયમાં ન પડ્યો હોત તો પ્રથમ સન્દર્શનેજ અનર્થ ઉત્પન્ન થાત.* મુસલમાનોને ચોકખું એમજ લાગ્યું કે ફિરંગી વેપારીઓને જે નસાડી નહી મૂકીયે તો, ભારતવાણિજ્ય ઉપરનું મુસલમાન આધિપત્ય લોપાઇ જશે. અને બીજી બાજુ ફિરંગી વણિકને પણ એમજ લાગ્યું કે મુસલમાનને પરાભુત કર્યા વગર ભારતવાણિજ્યે ફિરંગી વ્યાપારીઓનું જોર નહિ જામે. અહીં હિંસા કેાઇ જાણતું જ નહોતું ત્યાં આજે હિંસા અને દ્વેષે પોતાનાં મુળ નાખવા માંડ્યાં, જ્યાં વાણિજ્યમાં બાહુબળને સંબંધ નહોતો ત્યાં બાહુબળે જ પ્રાધાન્ય મેળવવા વખત આવ્યો, જે માટે રાજ-પ્રજ તૈયાર નહોતી, માત્ર ફિરંગી વણિકજ તેને માટે તૈયાર થઇને જ આવ્યો હતો.

થોડા દિવસમાં ફિરંગી વણિકનાં વહાણોએ જોઇતો માલ ખરીદી લીધો હતો. રવાના થતી વખતે સ્વદેશ પાછાં ફરવા સમયે કલિકેટ રાજ્ય પાસેથી થોડા બેઠ સોગાત મલી મઇ હતી. મોઢાના

---

*સર વિશ્વમ હન્ટર આનો ઉલ્લેખ કરી ગયો નથી. ગોલામ-હુસૈન લખી ગયો છે કે તેમના મતે ફિરંગીએજ કચ્છવાનો આદર કર્યો હતો, અને તે વાસ્કોડા ગામા પાછો ફર્યા પછી પાછળથી ખર્ચું હતું પરંતુ આ જગ્યાએ ગુલામહુસૈનના લખાણ ઉપર આધાર રાખવો ઉચિત લાગતો નથી.

શિષ્ટાચારમાં બેઠે પક્ષે યોગ્ય કશું, પોર્ટુગીઝને નામે કલિકેટના રાજાએ મુવર્ણ પત્રે જે પ્રીતિ સંભાષણ લિપિબદ્ધ કરી આપ્યું તે વારકોડાગામાએ સર્વ સમક્ષ મસ્તક ઉપર ચડાવ્યું અને ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયો. પરંતુ એક ઝાંખી આશંકા શિવાય ભારતવર્ષને તે વખતે કંઈ લાગ્યું નહિ. ક્યાં પોર્ટુગીઝ ક્યાં તેની રાજધાની જનસમાજ તે કંઈ જાણી શકી નહિ. સમુદ્ર ઉપર યોગ્ય વખતમાં પોર્ટુગીઝ વહાણો અંતર્ધ્વાન થઈ ગયાં.

બેખબર ભારતવાસિજનોનાં નાના પ્રકારની દૃષ્ટના કરતા જ બેસી રહ્યા. પરંતુ અલ્પ સમયમાં અપુર્ણ પરીચય છતાં, શિરંગી વણિક ભારતવર્ષ સખધે વિવિધ હકીકતો મેળવી શક્યો હતો. આ દેશમાં જે સર્વે સેધન્ટ યોમસના ખ્રિસ્તિ શિષ્યો હતા, તેઓએ આ હિંદુ રાજાની ઉદાર શાસન નીતિના છાંયામાં વિધર્મી છતાં સમભાવે ઉન્નતિ મેળવી હતી.

પણ તે વાતને જુલો જઈ ભારત પ્રવાસી ખ્રિસ્તિ જનો પ્રથમ આગમને જ શિરંગી વણિકનો જુદોજ પક્ષ બનાવ્યો હતો. જ્યાં વ્યાપારિઓને વ્યાપારિથી અને રાજ્યથી એક દીલ હતું ત્યાં જુદા-ધનાં ખીજ રોપાયાં.*

---

*The Christians of St. Thomas were the first to be ensnared by these spacious appearances. These people, ignorant and credulous, persuaded themselves that Christians who had travelled 1200 leagues, braving the perils of a painfull navigation, to extend the Empire of their religion, could

આમાંએ બીજી દષ્ટિથી ભારતવાણિજ્ય માટે નવો માર્ગ ખોલ્યો હતો. x ભારતવર્ષે સેધન્ટ થોમસના સંપ્રદાયની અસ્તિ વસ્તિ ન હોત તો આ ફિરંગી વણિકને રાજ્ય અને આપારનાં મહાછિદ્રો કાઢપણુ રીતે જાણવામાં આવત જ નહિ. મહાપારના વિવિધ બંદરોનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો, સ્વતંત્ર અને વાણિજ્ય ઉપર જ હતાં. આ નાના રાજ્યોમાં પરસ્પર ક્ષેષ કરાવી બીજાને પરાભૂત કરવાની સંભાવના હતી. પહેલી નજરે વારકોડામાં ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કિનારાની શક્તિ અને મહા છિદ્રો જાણી ગયો હતો.

પ્રયત્ન અને હિંમતથી સમસ્ત વિશ્વ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પૃથ્વીનો ઇતિહાસ માત્ર પ્રયત્ન અને હિંમતનો જ ઉલ્લેખ છે. ફિરંગી વણિકે પણ પોતાના ઇતિહાસના દરેક પાનામાં તે પુનઃ પુનઃ લખાવ્યું છે. પ્રયત્ન અને હિંમત એજ માત્ર હેનરીમાં હતા, તે પ્રયત્ન અને નિર્ભયતાથી પોતાની અતૃપ્ત આકાંક્ષા ફળીભૂત થવા અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો. તેની તે આકાંક્ષાઓ, તે શુભેચ્છાઓ પોર્ટુગાલે પોષી, અને તેને પરિણામે સમય જતાં પણ તેનો સ્વદેશી નાવિક ભારતવર્ષ પહોંચ્યો હતો. આ નવો જમ્મમાર્ગ સુસંપન્ન થતાં, પશ્ચિમ સમુદ્રે એકાધિપત્ય વિસ્તારી ભારત વાણિજ્યનો અનન્ય લાભ

---

not but be just and benevolent men—Portuguese Discoveries.

x *They presented to Vasco-Da-Gama a sceptre or baton of vermilion wood the ends of which were tipped with silver, and surmounted by three little bells—Ibid.*

મેળવવા પોર્ટુગાલ એક પગે થયું. વારકોડાગામાં મલબારનાં બીજા બંદરે ન જતાં જેમ બને તેમ તુરત સ્વદેશ પાછો ફરવા સંમત થયો નહિ.

વારકોડાગામનાં વહાણો કલિકટથી પશ્ચિમ તરફ આફ્રિકા માર્ગે ન હંકારતાં દક્ષિણ તરફ ગયાં અને મલબારનાં બુદાં બુદાં નાનાં બંદરોની પાસે થઈ કોચીન બંદરે ગયાં હતાં. ત્યાંપણ શિરગી વેપારીને યોગ્ય આદર અને હિતસાહ પ્રાપ્ત થયો હતો. શિરગી વેપારીના વહાણોને અનેક તોફાનો લાગ્યાં, પરિશ્રાન્ત નાવિકજનો એક પછી એક મૃત્યુ મુખે પડતા જેમ, મામાનું વીર હૃદય કંપી ઉઠ્યું હતું. તેનો ભાઈ પણ કાળનો કાળીયો થઈ ગયો. ચાર માસ આફ્રિકાને કિનારે પહોંચતાં લાગ્યા. આ વખતે વહાણોમાં અનાજ-પાણી ખૂટી મથું હતું, એટલે તેમને કિનારાનો આશ્રય લેવો પડ્યો. સમસ્ત કિનારે મુસલમાનના જ અધિકારમાં હતો અને તેથી કિનારે જવાનું સાહસ તે કરી શકતો નહોતો. આખરે નીરપાયે અનેક આશંકાઓથી ગામાએ “મેલિન્દા” નામના બંદરે લંગર કર્યું. ત્યાંથી પુષ્કળ અન્ન-જળ લઈ કેપ ઓફ ગુડ હોપ પહોંચવા દક્ષિણ તરફ વળ્યો. આ પ્રભાણે મુખેદુખે લાંબી મુંસાફરી કરી, ૪૦ સં ૧૪૯૯ ની ૨૪ મી આગષ્ટે શિરગી વણિકનાં વહાણો પોર્ટુગલ જઈ પહોંચ્યાં. જેઓએ આ વહાણો રવાના થતી વખતે બે હાથે પોર્ટુગાલ રાજને અકથ્ય ભાષામાં ફિટકાર આપ્યા હતા તેઓએ આજે સવિરમયે આંખો ખોલી જોયું તો,—ગામાની વિજય તરણી સમર્વે ટેમસ નદીના જલપ્રવાહ ઉપર ઝુલતી ઝુલતી બંદર તરફ આગળ વધે છે. દેશના લોકો દોડતાં આવવા લાગ્યાં, અને વ્યાપારનો મોટો મહબડાટ પોર્ટુગાલને બંદરે

રથુકાર કરવા માંડ્યો; ભારતવાણિજ્ય વ્યાપાર પોર્ટુગાલના હાથમાં આવેલો. જોઇ રાજપ્રજા સર્વે હર્ષધેલીજ થઇ ગઇ હતી. ભારત યાત્રાનો જે કાંઇ ખર્ચ અને પડતર થઇ હતી તેની સાહગર્ય પેદાશ થઇ. આટલો લાભ કેાઇ સ્વપ્નામાં પણ કબૂલ કરે નહિ તેટલો હતો. સમસ્ત યુરોપનું મુખમંડળ સહસા પ્રસુદ્ધિત થઇ ઉઠ્યું. ભારતભૂમિ તે ખરેખર રત્ન પ્રસવિની જ છે તે માટે કેાઇને સંદેહ રહ્યો નહતો, વાસ્કોડાગામા રાજ્ય તરફથી અનેક નવાજેશો અને ખિતાબો એટલે સન્માન સુચક ઉપાધિઓ પામ્યો. રાજા અને પ્રજા એકત્ર મળી ફરી ભારતવર્ષની યાત્રા માટે મોટા પાયા ઉપર તૈયારી કરવા માંડી.

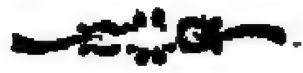
કોચીનનો રાજા શક્તિ સામર્થ્યે કલિકટ રાજની ખરોખર નહોતો, પરંતુ વાણિજ્ય માટે પોતે તેની ખરોખર જ માનતો. તેણે આ અબળપ્પા ફિરંગિ વણિકને ઉત્તેજન આપવા, તેના રાજ્ય સાથે સન્ધિ કરી, પોર્ટુગાલ વાણિજ્યની હિતિ સાધવાનો ભાર પોતાને માથે લીધો. આ બંદરેથી વિધવિધ ચીજો ફિરંગિ વણિકના વહાણમાં ચડી, જેનાથી ફિરંગિ વણિકનો હિતસાહ ધણો વધ્યો. વ્યાપાર વધારવાના લેાભે મલબારના વાણિજ્ય બંદરના રાજ્યનો આ પ્રમાણે સંપુર્ણ ટેકો, અને આગ્રહ જો વાસ્કોડાગામા ન પામ્યો હોત તો, આ પહેલી સફરમાં ધાર્યો લાભ મેળવી શકત નહિ. આફ્રિકા ઓળંગી ભારતવર્ષ જતાં રસ્તામાં મુશ્કેલીઓનો પાર નહોતો. બરસમુદ્રના તોફાનોમાં આ કુદ્ર વહાણો ઘુટી જતાં વારજ ના લાગે તેમ અબળપ્પા પૂર્વ સાગરમાં ઉદ્ધત સ્વભાવી મુસલમાનના અત્યાચારે ફિરંગિનો સર્વનાશ થવાની શંકા પણ કાંઇ ઓછી નહોતી. મોટા મહાસાગરમાં સંભાળીને ચાલવા પણ બંદર હતી, નહિતર અબળપ્પે માર્ગે અકાળે

આખડી પડાય તેવું પણ હતું. આટલી મુશ્કેલીઓ ભોગવીને, પણ જો ફિરંગિ વણિક કાંઈ માલ ન લઈ જાય તો ભારતવર્ષ શરીથી આવવા પોતાને માટે તો સંભવ નરહે પણ અશિક્ષિત કુસંસ્કારાંધ જનસમાજ વર્ષ વાણિજ્યયાત્રા માટે જુદી જુદી પ્રકારની કસ્ટનાઓ કરતા હતા. ધનકુખેરો ફિરંગી વણિકની આ સફરની નુકસાનીની મથુત્રી કરવા માંડ્યા હતા. પરંતુ બીજે દિવસે આ પહેલી યાત્રા સફળ થતાં પોર્ટુગાલને વાણિજ્ય વિસ્તારની મોહનદ્રક્ષણ ઉભી થઈ.

પ્રથમ પરિચયે ફિરંગિ વેપારી લાભના લોભે અંધ થઈ, જાહેર રીતે બાહુબળ અજમાવવા સાહસ કરી શક્યો નહિ. મુસલમાનો દ્વેષ જેમ જેમ વધતો ગયો, તેમ બાહુબળ બતાવવાની જરૂર વધારે જણાઈ. પરંતુ ફિરંગિ વણિક માટે બાહુબળે સહસા વિજય મેળવવા સંભવ નહોતો. કારણકે ભારતવર્ષથી આફ્રિકાના કીનારા સુધી સમગ્ર પંથે મુસલમાનોનું જ પ્રબળ આધિપત્ય હતું અને તે આધિપત્યને ચૂર્ણ કરવા શક્ત ન હોવાથી જે મળ્યું તે લઈ ફિરંગિ વેપારી સ્વદેશ પાછો ફર્યો હતો.

પોપના શાસનપત્રમાં ભારત વાણિજ્યના નવ માર્ગને શોધનાર પોર્ટુગાલને જ તે માર્ગનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. હવે જુદા જુદા દેશોના વ્યાપારીઓ ભારતવર્ષનો માલ લેવા પોર્ટુગાલ આવવા માંડ્યા, અને પોર્ટુગાલને યુરોપનું વ્યાપારનું કેન્દ્ર સ્થાપ્યું. ક્યાં ભારતવર્ષ અને હવે કેવો છે તે હવે કોઈથી અજાણ્યું રહ્યું નહિ. સમસ્ત યુરોપમાં ધ્રેર ધ્રેર ભરતભૂમિની જ વાત થતી હતી. સ્પર્શ મણિના સ્પર્શ લાભથી લાખાંડનો ગાંઠો સુવર્ણનો ટુકડો બની જાય છે. ભારતવર્ષનો સ્પર્શ કરીને પોર્ટુગાલનું એક નાનું સરખું રાજ્ય યુરોપમાં

શિશુન બન્યું હતું. વાણિજ્ય લેખી નાવિકોને નવી રત્નની ખાણ સાંપડી હતી. ધર્માન્ધ ખ્રિસ્તિ મુસલમાન દગને નવા ક્ષેત્રે સામા દેખી, ધર્મ પ્રચાર માટે અને યુદ્ધ માટે તરવારો સજાવવા માંડ્યા.*

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ધર્મ યુદ્ધ યાત્રા.

The Eyes of the Malabar Princes were at length opened. Upto this time they had seen in their visitors only men urged by the desire of wealth, and anxious to gratify it in trading with India. Experience tore away the veil, and exposed the secret machinery of Portuguese Policy—Portuguese conquest in India.

યુરોપમાં આજે પોર્ટુગલના અધ્યુદયનાં ગાન ગવાતાં હતાં. ભારતવર્ષ જે કલ્પ વૃક્ષ ગણાતું હતું, જે સ્વર્ગ ગણાતું હતું, તેનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર આજે પોર્ટુગલને થયો છે. પોર્ટુગલ પોતે યુરોપનું કલ્પવૃક્ષ બની જશે અને યુરોપને પણ સમૃદ્ધ બનાવશે. હજી આ

---

* Here indeed was the East of Man's dreams a land of gold and silver, of spices and silks, pearls and diamonds.—To Arms Portugal! This was a prize worth fighting for!

વખત સુધી દરેક વેપાર વણજ ભાંગી પડ્યા હતા, પોર્ટુગલે આસ-પાસના મુસલમાનો સુધી પોતાનો બાહુ બતાવ્યો હતો. પણ વાલ્લિન્યના મૂળ જુના માર્ગે સુધી તે પહોંચી જાય મેળવે તે કાંઈ સહેલી વાત ન હોતી. અત્યાર સુધીના વિજયે માત્ર સ્વદેશને સ્વતંત્ર બનાવી દુર સુધીનો પ્રદેશ અને જલ માર્ગ નિર્માય બનાવ્યો હતો. પોતે ફરી વળેલ અને જીતેલ દેશમાં હુટફાટ કરી આવવા શિવાય હજી તેમને કંઈ ધંધોજ ન હતો. સમય સમયનું કામ કરે છે. એક વખત યુરોપની સ્થિતિ મુસલમાનના કીતદાસની સ્થિતિ એ હતી. આજે સ્વતંત્ર થાય છે અને ભવિષ્યમાં સમસ્ત જગતમાં યુરોપ અગ્રમણ્ય મંડળ થશે તે તો આજે ભાવિના અચિંતિત પડદા પછવાડે હતું.

કેવ એક મુઠહોપની પહેલી પાર જઈ, યુરોપથી ભારતવર્ષનો નવો માર્ગ જલમાર્ગે નિર્માણ થતાં, પોપે પોર્ટુગલને શુભ આશાઓ અને આશીર્વાદો મોકલ્યા. અત્યારે દેશદેશનું રાજ્ય જુદુંજ હતું પણ સમસ્ત યુરોપ સમસ્ત ખ્રિસ્તિ ધર્માનુયાયીઓ અને દેશો, એક સુત્રે પોપના અધિકારમાં હતા. મોઝ્યરીતે સંબોધતાં પોપ તેજ ખરો યુરોપનો સમ્રાટ હતો.

ખિતાબોની નવાજેશ અને પદવીના સમપર્ણનો વ્યવહાર, જુના જમાનાથી યુરોપમાં પ્રચલીત હતો. પણ તે વખતમાં ચોગ્ય અને લાયકને જ નવાજેશ થતી. યુરોપ માટે નવો જલ-માર્ગ પોર્ટુગલના અધિશરના પ્રયાસ થકી જ પ્રાપ્ત થયો હતો તેથી પોર્ટુગલના રાજાને +⁺ હથિઓપિયા, અરેબિયા, પરસ્યા અને

+ *Lord of the Conquest, Navigation and com-*

ભારતવર્ષના 'વિજય વિધાતા' ની ઝોરવ ભરી ઉપાધિ આપવામાં આવી. પોપ તરફથી આ ખિતાબ મળતાં પોર્ટુગલના રાજાને ભારત વિજયનો નવો અદ્વિતીય અધિકાર સર્વમાન્ય થયો. પોર્ટુગાલનો રાજા આ પ્રમાણે અધિકાર મેળવી, ભારત વિજય માટે મોટે પાયે તૈયારી કરવા માંડ્યો. ૧૫૦૦ ખ્રિષ્ટાબ્દે વહાણો સંબંધ કરવામાં આવ્યાં. તેમાં દારૂગોળા અને તોપો ચડાવવામાં આવી. જે સુવિખ્યાત નાવિકો હતા, જે જે સુશિક્ષિત યુદ્ધ કુશળ સૈનિકો હતા, તેઓ જ ભારતવર્ષ માટે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચાર કરવા માટે સતર ધર્મ પ્રચારકો પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યા. પિદુ આલ્લવારેઝ કેપરલ આ કાફલાનો અધિપતિ બની ભારત યાત્રા માટે રવાના થયો. ૮ મી માર્ચે ૧૨૦૦ માણસો લઈ ૧૩ વહાણો જ્યારે વિજય યાત્રા માટે તૈયાર થયાં, ત્યારે પોર્ટુગાલના અધિશ્વરે સ્વહસ્તે નૌસેનાપતિના હાથમાં એક અર્થસુચક વિજય પતાકા સમર્પણ કરી કહ્યું, " ધર્મપ્રચારક ગણુ જે ધર્મ આજ્ઞા પ્રચાર કરે તેને જે ગ્રહણ ન કરે, તે વિધર્મિ જનને જમીન દોસ્ત કરવો. " x

---

*merce of Ethiopia, Arabia, Persia and India—
Daurer Portuguese in India. Vol. 1-94.*

x On the 8th of March, the King having heard Mass, in the convent of Belun, placed a consecrated banner in the hand of Cabral, who accompanied by eight Franciscan Missionaries was instructed to destroy all infidels, refusing to listen to the Christianity which the Friars preached—Portuguese Discoveries; P. 23-24.

આ વખતે સમસ્ત દેશનાં માણસો, અન્ય દેશજનો, સંભા-
વિત શહેરીઓ, વ્યાપારીઓ, અને અમાત્ય વર્ગ નદી કીનારે એકઠા
મળ્યા હતા. બંદર ઉપર આ ભારતવિજય માટે જતા કાફલોને
અભિવંદન આપવા મોટો મેળો ભરાયો હતો. પહેલી વખતે જન
સમાજનો ભાવ જે પ્રકારનો હતો, તે કરતાં આ વખતે બુદ્ધા પ્રકા-
રનો જ હતો. આજે આશ્વા ભર્યા, ઉત્સાહ ભર્યા, અભિવંદનોથી
એ જગ્યા કુલો વર્ષેલી સુગંધમય-અને આનંદ ભરી થઇ ગઇ હતી.
યથારીતી સર્વ વિધિ થઇ રહેતાં તોપોના બહાર કરતો તે કાફલો,
ટેમસ નદીના બંદરેથી રવાના થયો. તેમના મોટા શહે ખોલવામાં
આવ્યા અને શુભ મુહુર્તે જતાં વિજયી વહાણોની હાર જ્યાં સુધી
દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં દેખાઇ ત્યાં સુધી, સેંકડો માણસો આનંદ પૂર્વક
શમાલ હલાવતા ઉજનવલ ભવિષ્યની વાતો કરતા ઉભા રહ્યા.

ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચારના જેઓએ આ પ્રમાણે અમોઘ ઉપાય
અવલંબી તેઓ ઇતિહાસ ચિરકલંકિત કરી ગયા છે, તેઓએ ઢેવી
નિષ્ઠુર પ્રકૃતિનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેના દાખલાઓનો ભારત-
વર્ષના ઇતિહાસમાં અભાવ જ નથી.

સર વિલ્યમ હન્ટરે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ લખવામાં પાર્ટુગાલના
રામની આ નિષ્ઠુર રાજ આગ્રાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ પોર્ટુ-
ગાલના લેખકો સમર્વ આ ઉલ્લેખ કરી ગયા છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના
પ્રચારકો પણ આ ઉલ્લેખ કરવાનું બૂલ્યા નથી.

આફ્રિકાના પશ્ચિમ કીનારા નજીક થઇ દક્ષિણ તરફ વળતાં
વહાણ લેનાં તોફાનથી સર્વ વહાણો માર્ગ મુકી બીજે માર્ગે જ
ખેંચાવા માંડ્યાં. આ આકસ્મિક ઘટના જ પાર્ટુગાલ માટે એક

નવીન સૌભાગ્યનું કારણ બની હતી. એપ્રિલ માસની આખરે નૌ સેનાપતિએ જોયું તો—સામે એક નિખિડવન, તપાસતાં તે ભારતવર્ષનું તાલવન નહોતું, પણ એક અજાણ્યા નુતન રાજ્યની સમુદ્ર સીમા હતી. પોર્ટુગાલને આ પ્રમાણે એક નવો દેશ મળી આવ્યો જે આ સમયે બ્રાઝીલ દેશ નામથી જગત્પ્રસિદ્ધ છે.

નશીબ ત્રુઠું છે ત્યારે તેની નવાજેશો મનુષ્ય બે હાથથી દિપાડી કેમ શકે. ખરાબ પવનમાં તથાતાં વહાણો જલ સમાધિ જ પ્રાપ્ત કરે પણ તે વાયુ પ્રવાહે અવળી ગતીએ આ પ્રમાણે અંકરમાન પોર્ટુગાલનું સૌભાગ્ય વધાર્યું. *

વિજય યાત્રાના પ્રથમ પ્રયત્ને, ધર્મ પ્રચારના પ્રથમ ઉપક્રમે, નવા રાજ્યમાં નવા પ્રદેશમાં પોર્ટુગાલનો આધિકાર પ્રતિષ્ઠિત કરી આ શુભ સમાચાર પોર્ટુગાલ મોકલ્યા. શુભ શુક્રને પરવરેલા આ નૌ સેનાપતિએ પોતાના દેશને માટે આ નવીન પ્રદેશ અધિકાર કરી પોર્ટુગાલને બળવાન બનાવ્યું, સમૃદ્ધ બનાવ્યું.

બ્રાઝીલ યોગ્ય સમય રહી બહોળસ્ત કરી, આ નૌસેનાપતિ ફરી “ કેપ ઓફ શુડહોપ ” ને માર્ગે પડ્યો. વારકોડા ગામ જે પથે ગયો હતો તે માર્ગ નાવીએને જાણીતો જ હતો. તોફાન રૂપી સહાયક વાયુ અનન્ય લાભ આપી શમી ગયો. સ્પષ્ટ થયેલા આકાશે અને નિર્મળ સમુદ્રે, થોડા દિવસમાં જ માર્ગ શોધી કાઢ્યો. ભારતવર્ષ

* Thus the immense Empire of Brazil, the brightest Jewel in the Portuguese Crown, was won in a single day, Providence requiring merely to invoke the winds.—Portuguese Discoveries. P. 24.

તરફ અનુકુળ પવને વહાણો વેગમાં આવી મયાં માર્ગ ચૂકી માત્ર ચાર વહાણ જલસમાધીને પ્રાપ્ત થયાં પણ આ નુકસાની તેમને કાંઈ જ જણાઈ નહિ. આફીનાં વહાણો ધાર્યા કરતાં જલદી સરેન્ગર માસમાં કલીકેટ પહોંચી ગયાં.

આ વખતે ફિરંગિ વણિક વીરવિક્રમ થઇ આગળ આવ્યો હતો. આ વખતે કલીકેટ નજીક આવતાં જ એક હારે સર્વ તોપોની ભીમ ગર્જનાથી નાગરિક જનોનાં હૃદયો ધ્રુજવી મૂક્યાં. ફિરંગિ વણિકનું આગમન સર્વ કોઈએ જાણ્યું. આ જે પ્રખર હુંદાર જ છે તેને તમે હજી પણ ઓળખ્યા નથી-આવી રીતે મુસલમાનોએ રાજાને ધણુંએ સમજાવ્યું પણ વ્યર્થ. રાજાની પરવાનગીથી કલિકટ બંદરે ફિરંગિ વણિકને એક કોઠી રજાપવા દેવામાં આવી.

મુસલમાનોની સુચનાથી વ્યાપારીઓ સાવધાન થયા હતા. તેઓ ખોતાના જુના મહાકોને માલ આપવા માંડ્યા. કેબરલ આથી બહુ મુરસે થયો અને એક મુસલમાનના વહાણને હુંટ્યું. મુસલમાનોએ રાજા આગળ ફરીયાદ કરી, તેમણે કહ્યું કે આ ફિરંગિ વ્યાપારી વ્યાપારી નથી પણ હુંદારો અને જાતી ઢેષી છે, પણ રાજાએ કાંઈ પણ દાદ ન આપતાં મુસલમાનોને કહ્યું જે “તમારાથી થાય તે તમે પણ કરો.” મુસલમાનોને આ પ્રમાણે છુટી રજા મળતાં નાગરિક જનોને સાથે લઈ, ફિરંગિની કોઠી છુટી લઈ ત્યાંના માણસોને વિના કારણે નિર્દય રીતે મારી નાખ્યાં. *

* આ ઘટનાનું વર્ણન આપતાં ગુલામહુસેન લખી ગયા છે કે,
But the Christians commenced molesting the Mussalmans in mercantile business, so that the Samrā,

હવે શાન્તિને સ્થાન જ નહોતું જ્યાં દેષ ખુલ્લો થયો હતો, ખુલ્લી રીતે સામસામા થયા, ત્યાં એક પક્ષ માટે મરવું કે મારવું તે એક જ અશાન્તિનો છોડો હતો. આ વખતે ફિરંગિને મુસલમાનો સાથે જ દેષ હતો. ફિરંગિ અને મુસલમાનો વચ્ચે જ અગ્નિ પેદા થયો હતો, રાજ સહભાવે મિત્ર હતો પ્રજાજન કે ભારતવાસી સાથે ફિરંગ વાણિકને શું દેષ હતો, તેનો કાંઈ પણ વિચાર કરવાનો વખત ફિરંગિ વણિકને મળ્યો જ નહિ; ધર્માધ કલહપ્રિય સમુહને પોતાનાં હથિયારો જ અજમાવવાં હતાં, લોહી જ રેડવું હતું એટલે વહાણોમાંથી તોપો જ શરૂ કરી દીધી, અને નગર ઉપર આક્રમણ કર્યું બીજી બાજુ મુસલમાનનાં વહાણો લુંટાવા માંડ્યા, સમુદ્રમાં અને જમીન ઉપર ચમકતી તલવારે લોહી જ રેડાવા માંડ્યું.

નગરજનો યુદ્ધ માટે તૈયાર જ નહોતા. જ્યારે ફિરંગિ વણિક ધરાણપૂર્વક યુદ્ધ કરવા જ સજ્જ થઈ, સૈન્ય લઈને જ આવ્યો હતો, તેને સર્વ તૈયાર જ હતું. તે માત્ર યોગ્ય સમયની જ રાહ જોતો હતો અને બાહુ બળનો યોગ્ય પરિચય આપવા હાથ બતાવવા, વખત પ્રાપ્ત થતાં યુદ્ધની શરૂઆત કરી દીધી. વહાણોમાંથી તોપો શરૂ થઈ ગઈ, દારૂગોળો તૈયાર જ હતા; સૈનિકો કેળવાયેલા તેમ જ ચુનંદા હતા, તેમને તો રક્તપીપાસા હતી. આજે માસના

---

becoming enraged, ordered the former's slaughter and massacre. Seventy leading Christians were slain.
 આ મુસલમાન લોકોની જુબાની હોય તેમ લાગે છે. આ જો ખરૂં હોય તો પોર્ટુગલ જરૂર આ પ્રમાણે જ લખવામાં બીજી રાખત નહિ. ગમે તેમ હોય આપણે આંહિ એકના મતનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

માસ થયાં જુખ્યા હતા; તેમની આંખે લોહી જોયું નહોતું. કોઇ પણ જીવને મરતાં કે આત્મનાદ કરતાં જોયો જ નહોતો. તેમને હુકમ મળતાં જ ચંત્રવત્ ચાલી નીકળ્યું.

સામું ઘનાર કોણુ હતું ? રાજ્યમાં લડાઇ માટે સૈન્ય ન હતું; તેમ પરદેશી વહાણો કોઇ હથીયાર રાખતાં જ નહિ. સેંકડો મુખ્યના ખીન હથીયાર ટોળામાં પણ પાંચ સજ્જ થયેલા માણસો સર્વત્રે નમાવે છે. ફિરંગિ વણિક સામે એક કાંકરો પણ આવ્યો નહિ. આ તો પક્ષીનો મેળો હતો, મુસલમાનનાં જે વહાણો હતાં તે હુંટારામાં આવ્યાં. આ જીતવા માટે લડાઇ હતી કે હુંટવા માટે ? પણ આ નીતિ કાંઇ નવી નહોતી. ખીજાં કેટલાંક વહાણોને ફિરંગિએ સળગાવી દીધાં. અસહાય નગરજનો કાઠિયા આ સર્વ નાશ જોઇ રહ્યા. પરંતુ કીનારા તરફ પ્રચંડ મોલા વર્ષણુ તો ચાલુ જ હતું. તેમાં કેટલાંક માણસો મરી ગયાં, કેટલાંક ધામલ થયાં અને કેટલાંક નાસી ગયાં. હવે ફિરંગિ વણિક વખત ન લગાડતાં ત્યાંથી પાલાયન કરી ગયો, અને કલીકોટ છોડી કેમ્પીન બંદરે જઇ પહોંચ્યો. કલિકોટના રાજાને આટલો વખત કાંઇ પણ વિચાર જ ન આવ્યો, પણ હવે બંદરની રક્ષા કરવી જ જોઇએ અને તે પ્રમાણે તૈયારી કરવા માંડ્યો. જલદરચુતું જો દમન કરવામાં નહિ આવે, તો વાણિજ્ય લક્ષ્મી હવે રીસાઇ જશે, આ પ્રમાણે કલિકોટના રાજાએ રણતરણી સજ્જ કરવા માંડી.

નાસી ગયેલા નાગરીકો અને વ્યાપારીઓ ધીમે ધીમે પાછા આવવા માંડ્યા, સૈનિકો જે કાંઇ મળ્યા માંડ્યા હતા તેઓને પણ એકત્ર કરવામાં આવ્યા.

ફિરંગિ વણિકના પ્રયત્ન પ્રતાપનો પરિચય થતાં ક્રાચીનના રાજ્યએ તેની સાથે સુલેહ કરી. ક્રાચીન બંદરે ફિરંગિ વણિકની ઠેકાણી સ્થાપવામાં આવી અને ત્યાં યોગ્ય માણસો રહેવા માંડ્યાં. * ક્રાચીનના રાજાને કલિકોટ જતી આપી તે ગાદી તને અપાવીશ તેમ કેબરલ બડાઇ મારવા લાગ્યો. આ વખતે જ સમાચાર મળ્યા કે કલિકોટની રણતરણી ક્રાચીન ઉપર ચડી આવે છે. આ સાંભળી ફિરંગિ વણિક મુંઝાયો અને કોઠીના માણસોને ત્યાં જ પડતા મૂકી, ક્રાચીનના કેટલાક બ્રાહ્મણોને વહાણમાં ઉપાડી લઇ, સ્વદેશ તરફ પાલાયન કરી ગયો. આંહિ કલિકોટ બંદરે મુસલમાનો હાથ જોડીને બેસી રહ્યા નહોતા, તેમણે પોતાનો બનતો હાથ બતાવ્યો હતો. આગ સળગાવનાર પારકું બાગતો હોય તોપણ પોતાને તે આગની દાઝ તો લાગે

---

* ખ્રિસ્ત લેખકો એક વાતનો ઉલ્લેખ કરતાં ભૂલી ગયા છે. ક્રાચીનમાં કે હી જભી કરતી વખતે તેઓએ શિરજેરીથી એક મસજીદને તોડી પાડી ત્યાં તેઓએ દેવળ બાંધ્યું હતું. ગુલામહુસેન તેનો ઉલ્લેખ કરતાં લખી ગયો છે કે—*“Dismantling a Mosque, which stood on the seashore, they built on its site a church.”* ગુલામહુસેનનો મુસલમાન અનુવાદક તેમાં એક ટીકા સંયુક્ત કરી ગયો છે કે—*The Fanatical Vandalism of the Portuguese Christians in demolishing a Moslem Mosque is in sad contrast to the toleration and scrupulous regards for the sanctity, the Christian church was shown by the early Moslem Arabs under Omer after the conquest of Palestine!*

જ. આ ધમસાણુમાંથી ફિરંગિ વણિકનાં છ વહાણુ બચ્યાં જે પોર્ટુગાલ પહોંચ્યાં. *

ફિરંગિ વણિકને શાન્તિથી વ્યાપાર કરવામાં કોઇ પણ બતની અમલ નહોતી. રાજા તરફથી કાંઇક વીશેષ સમવડ મળવાની સંભાવના પણ હતી. રાજ્યો સાથે પોર્ટુગાલને મૈત્રી બંધાઇ હતી અને તેને અનુસરી સંતોષ અને શાન્તિપૂર્વક વાણિજ્ય વહેવાર ચાલુ રાખત તો તેનું પરિણામ સાફ જ આવત. ફિરંગિ વણિકો તે માર્ગ ગ્રહણ ન કરતાં આ જે મંભીર આચરણ કર્યું તેથી પોર્ટુગાલની જનસમાજ આગળ તે આપત્તિ સ્વરૂપ જ મનાયો. જેઓ ધર્મપ્રચાર માટે ઉન્મત થયા હતા, તેઓને લાગ્યું કે ભારતવર્ષમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મપ્રચાર કરવો તે આકાશ કુસુમવત જ છે. પરંતુ પોર્ટુગાલનો રાજા આમ ભય પામે તેવો નહોતો. તે બાહુબલને જ પ્રકૃત બળ તરીકે જ પ્રતિપાદન કરતો હતો. અને તેથી જ ૪૨૧ વાર બાહુબળે કલિકોટના ધ્વંસ માટે તૈયાર થયો હતો. જલ્દી અને સ્વલ્પે યુદ્ધ કર્યા વગર, હથિયાર અજમાવ્યા સિવાય ભારત વાણિજ્ય પોર્ટુગાલના અધિકારમાં આવશે નહિ તેમ માનવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે બાહુબળના પ્રયોગ માટે તેના બાહુઓ ફરકવા માંડ્યા, તેના હાથ ચળવળતા હતા. ચોખ્ખા મનુષ્યો તો તૈયાર જ હતાં. એટલે પોર્ટુગાલના અધિશ્વરે તેને

---

* *The Admiral "Judging discretion the better part of Valour" and avoiding the conflict, sailed for Lisbon, and left the Raja of Cochin to his fate --Portuguese Discoveries P. 25-26.*

તારકાલીક અમલ કર્યો. પોર્ટુગાલનો રાજા અમાનુષિક બળને જ પુનઃનાર હતો. *

આ તરફ કલિકોટના રાજાની રણતરણીઓ કોચીન નજીક જતાં જ તેઓએ જાણ્યું કે, ફિરંગિ વણિક તો નાસી ગયો છે. એટલે કલિકોટના નૌ સેનાપતિએ કોચીન રાજ્ય પાસે દુત મોકલી, ફિરંગિ કોહીનાં માણસોને પોતાના હવાલામાં લેવાની રજા માંગી. કોચીનનો રાજા ક્યુલ થયો નહિ, અને તે બેડે રાજાને પણ આ રીતે ખટપટ ઉભી થઈ. +

કોચીન અને કલિકોટના રાજાઓને અંદરે અંદર આ પ્રભાણે યુદ્ધનું કારણ ઉપરિચિત થયું. મલબારના કિનારા ઉપર લડાઈ ચર થઈ એટલે વાણિજ્ય લક્ષ્મી ભરમીભૂત થવા વખત આવ્યો. જલ્દે સ્થલે હિંસા દેષ હુટશટ અને પરસ્વાપદરણુ જ ચાલવા માંડ્યું. આ વખતે પોર્ટુગાલથી જે વહાણો આવ્યાં હતાં તેની રક્ષા કરવાના પ્રયત્નમાં કોચીનનો રાજા ગુંથાયો. બીજી બાજુ કલિકોટના રાજાએ કોચીન રાજ્યનો ખ્વંસ કરવા કૃતસંકલ્પ કર્યો. પોર્ટુગાલનાં વહાણો

* *Animated by a crusading spirit, the aim of the Portuguese Government was to destroy the Arab Commerce, and to establish an armed monopoly—Raiz-us-Salateen.*

+ આ કથામાં કલિકોટનો રાજકુંવર માર્યો ગયો હતો તે માટે “રિયાઝ” લખી ગયેલ છે કે *Consequently, the Samri, advancing with his forces, slew the son of the King of Kochine and ravaging that province, returned.*

કોઈ પણ રીતે પોર્ટુગાલ પાછાં પહોંચ્યાં. પોર્ટુગાલના રાજાએ કલિકોટનો ખ્વંસ કરી બીજાં બંદરોથી વ્યાપાર કરવા નક્કી કર્યું.

ઇ. સ. ૧૫૦૨ માં ૨૨ીથી વાસ્કોડા ગામા સસૈન્ય ભારતવર્ષ ગયો. આ વખતે ભારતવર્ષનો નવો માર્ગ જોવાની કામના કે હિસાહ ન હતો. આ વખતે તો વેરનો બદલો લેવાની પ્રબળ ઉત્તેજનાથી પોર્ટુગીઝ સેનાપતિ ધર્મબુદ્ધિ ભૂલી ગયો હતો, તેને ઇશ્વરનો પણ ડર નહોતો. નિર્ભય વાસ્કોડા ગામા ભારતવર્ષ નજીક આવતાં, પહેલાં કલિકોટ ઉપર ઝોર્યોતું આક્રમણ જ કર્યું. નગર ત્રાસાદો ઉપર ગોળાનો દાવાનળ છોડી મૂક્યો. બંદરની મુસલમાન વેપારીઓની વાણિજ્ય તરણીઓ ભસ્મીભુત કરી નાખી અને ત્યાંથી મલબારનાં જુદાં જુદાં બંદરોએ જઈ દરેક જગ્યાએ કોઠીઓ સ્થાપી. એક કોઠીમાં શુભ રીતે ગોળા, દારૂ, અને તોપો જુમળમાં શુભ રીતે રાખી દીધી. કિનારાના રક્ષણ માટે હથિયારબંધ વહાણો રાખી, કલિકોટનાં લડાયક વહાણો ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું. વાસ્કોડા ગામા જલ દેવની માફક સર્વત્ર દોડવા લાગ્યો; કલિકોટનાં લડાયક વહાણો પરાભવ પામ્યાં, અને કલિકોટના રાજાની નૌસેના ગામા પાસે બંદીવાન કરી હાજર કરવામાં આવી. ગામાએ ૫૦૦ બંદીજનોનાં નાક કાન અને બેઉ કાંડાં કાપી, કલિકોટના રાજાને ભેટ મોકલ્યાં. આમ સંસ્કાર પામ્યા છતાં તે બંદીજનોનો છુટકારો તો થયો જ નહિ. કોરડાઓના મારથી તેઓને ઝાડો પેસાળ થયાં. એક રાજદુત કામસર આવતાં તેના બે કાન કાપી તેની જગ્યાએ કુતરાના કાન ચોંટાડી તે બાહ્ય દુતને હિરંમિ વણિકે કલિકોટના રાજા પાસે પાછો મોકલ્યો.

સંભાવિત મુસલમાન વેપારીઓએ સર્વ ધાંધલ અને અત્યા-

આર માટે વાંધો ઉઠાવતાં, ગામાના પ્રધાન કપતાને તેઓને મારી મારી લાંબા કરી મુક્યા; અને છેવટે તેઓના મોઢામાં ફુકરતું માંસ નાખી દીધું. ઇતિહાસમાં આવી ફ્વાડાં ઉભાં કરે તેવી હકીકતો લખાઇ નથી. તે વખતે આ જોતાં અન્ય બીજા કઇ કેડીના અત્યાચારો થયા હશે તેની સહજ કલ્પના થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે અમાનુષિક બળે અને બાહુબળે દિગ્વિજય કરી વાસ્કોડા ગામા ભારત-વર્ષથી રવાના થયો. શિરંગિ વશ્ચિકતું નામ પડતાં મલબારની સમસ્ત પ્રજા કંપી ઉઠતી હતી. અગાધવૃદ્ધ, વ્યાપારી કે સૈનિક, રાજા અને પ્રજાને એવો તો સખત સપાટાનો સ્વાદ ચખાડ્યો હતો કે, નિર્ભય પ્રજાના હૃદયમાં સખત આઘાત થયો હતો. કલિકોટના રાજાને લાગ્યું કે કોચીન રાજ્યની સહાયતાથી જ ગામા આટલી સ્પર્ધા પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. કોચીન બંદર પણ હથીયારમંધ થયું અને કલિકોટ અને કોચીન હાર્દ વૈરી બન્યાં.

વાસ્કોડા ગામાના સ્વદેશી લેખકવર્ગ આ સર્વે પાશવ અત્યાચારતું સમર્થન કરીને ઇતિહાસ લખી ગયા છે. બીજા બાણુ ખ્રિસ્ત ધર્મ પ્રચારકો તેનો પક્ષ સમર્થન ન કરતાં, તેઓ આને કાલધર્મ તરીખે જ ઓળખે છે.*

* It is unnecessary to multiply these frightful recitals, but it was requisite to give some idea of the arrogance and cruelty of the Portuguese conquerors. Of course, every attempt is made by their fellow countrymen to justify and palliate such atrocities as we have described. But though the bad faith

કલિકોટના રાજાનો અપરાધ જ નહોતો. તેણે પ્રથમથી જ સન્મમ અને સહભાવયુક્ત જ વર્તન કર્યું હતું. અત્યારસુધી વ્યાપારિઓ આવતા તેમાં જે સુલેહસંપ રહેતો, તે જોતાં આવેા કાંઈ ખળભળાટ થાય કે કોઈ ખાસ તેવા ઇરાદાથી જ આવે તેવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. મુસલમાનનો પણ કાંઈ ખાસ અપરાધ નહોતો. કલિકોટના રાજાએ ફિરંગિ વલ્લિકથી મિત્રતા સ્થાપન કરી પોતાની પ્રજાનો અને પોતાનો લાભ વધારવાની આશાએ યોગ્ય વર્તન કર્યું હતું. મુસલમાન વ્યાપારિઓ પ્રથમ ફિરંગિ વલ્લિક ઉપર ચડી મયા નહોતા. તેઓનાં વહાણુ હુંટાયાં એટલે તેમણે રીતી મુજબ રાજદરબારે ર્યાદ કરી હતી. રાજાએ તેમને કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ દાદ ર્યાદ સાંભળી નહિ, એટલે તેઓ કોઈ ઉપર ચડી ગયા હતા. વિચાર કરતાં કલિકોટ રાજ્ય ઉપર વારકોડા ગામાને ચડાઈ કરવી કોઈપણ રીતે યોગ્ય નહોતી, અને તેનો કાંઈપણ બચાવ નથી તે તો દેખીતું જ હતું. મુસલમાનોથી તેમને જે દ્વેષ હતો, તે તેમના દેશમાં હતો. આંહિની રાજ્યનીતિ પ્રમાણે કોઈપણ દેશને પરસ્પર ક્લેશ હોય તો તે માટે, મલખાર કાંઠે વ્યાપાર સબંધમાં કાંઈપણ કલહ ઉભો થવા દેવામાં આવતો જ નહિ. તેમ કોઈ તેવો કલહ ઉત્પન્ન કરતું જ નહિ. તો પછી વ્યાપારાર્થે આવેલા એક વલ્લિકને માટે આ નીતિ કોઈપણ રીતે યોગ્ય જ નહોતી. સેંકડો વર્ષ થયાં

---

of the Hindu monarchs and the perfidious insinuations of the Moors may explain the conduct of the Admiral, the spirit of his age can alone excuse it—Portuguese Discoveres, P. 32.

ભારત વાણિજ્ય એક ધરિ ચાલતું હતું; પરંતુ સમસ્ત દુનિયાના કોઇ પણ વિશ્વવની આંહિ ખબર પડતી નહોતી કે અસર જ થતી નહોતી. આ કારણે સૌ પોતાના વાણિજ્ય માટે નિર્ભય રહેતા હતા. પરંતુ એ યુગમાં આવું જ બનતું આવતું હતું. તે વખતે યુરોપની વિચાર બુદ્ધિ હજી ખિણી નહોતી. તે વખતે બાહુબલથી જ સર્વે તકનીકે સહો કરવામાં આવતો હતો. તે વખતે પશુબળનું જ યુરોપમાં પ્રાધાન્ય હતું.

બીજી વખત ભારતવર્ષ ઉતરતાં જ ગામાએ કલિકોટના રાજાને કહેવડાવી મોકલ્યું કે તમારા રાજ્યમાંથી મુસલમાન, ગ્રજા હો કે વ્યાપારી હો ગમે તે હો તે સર્વેને સદાને માટે કાઢી મૂકો અને જો તેમ નહિ કરો તો, તમારું રાજ્ય જમીનદોસ્ત કરવામાં આવશે. હિન્દુ નરપતિ મુસલમાન ગ્રજાવર્ગ અને વાણિજ્યની રક્ષા એજ પોતાનો ધર્મ સમજી પોતે પોતાનો ખ્વંસ પ્રાપ્ત કર્યો, આ રીતે આ અનર્થ ઉપજ થયો હતો. આ સર્વે ઇતિહાસિક ઘટનાનો ધીરજથી વિચાર કરતાં સૌ કોઇ કબુલ કરશે કે જે ચારિત્ર્ય ગુણ તેને માટે જ કલિકોટનો સર્વ નાશ થયો છે. ધર્મ માટે જ કલિકોટના રાજાએ પોતાનું રાજ્ય દાવાનળમાં હોમ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

આત્મરક્ષા

The Zamorin made every effort to rouse the apathetic sovereigns to take part in the common causes—Portuguese Conquest in India.

કલિકોટના રાજાએ આત્મરક્ષા માટે પુરતો બંદોબસ્ત કર્યો. પરંતુ તેનો બંદોબસ્ત નકામો ગયો. વારકોડા ગામાએ ભારતવર્ષમાં આગ લગાવવા જ દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો હતો અને તે પ્રમાણે વધારેમાં વધારે તૈયારીઓ અને સાધનો તેની પાસે મેળુદ હતાં. વિના કારણનો કલહ કરવા તે તૈયાર થયો હતો, પરંતુ ભારતવર્ષના લોકોને એ પ્રમાણે નિષ્કુરતા આવડતી જ નહોતી. વારકોડા ગામાનું નામ અઘાપિ ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તે વખતના કામળપત્ર બેતાં, ગામા વીર છતાં લુટારો, ધર્મોન્મત્ત છતાં કુર નર રાક્ષસ જ હતો.

હિરંમી વણિકની સાથે મલબાર પ્રવાસી જે વ્યાપારીઓને ઝમડો થયો હતો, તેઓ કોઈ રાજા કે રાજપુરુષ નહોતા. આ અંગત કલેશ જ હતો, તેમ વાણિજ્ય કલહ જ હતો. ગામાએ તે બતિદેપ-યુક્ત કે ધર્મ કલહ તરીકે ગણ્યા-ગેા નહિ. તેણે તેને મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીઓ, એશિયા અને યુરોપનો—કાળા અને ગેરાનો, બતિમત કલેશ તરીકે ગણ્યા-ગેા કર્યો. જ્યારે તે ભારત આવ્યો ત્યારે જ તેનું પ્રમાણ મળી આવ્યું હતું.

મિસરના સુલતાનના પ્રજાજનો મક્કા તિર્થ દર્શન કરી, એક વહાણમાં પોતાનાં દેશમાં જતાં હતાં. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે આવતાં, ગામાનાં વહાણોથી તે યાત્રુનાં વહાણોનો ભેટો થયો. યાત્રાળુઓનું કોષધે કાંઈ સાંભળ્યું જ નહિ. પોતા પાસે જે કાંઈ હતું તે આપી દઇ હાજીઓએ જીવતદાન માગ્યું. પણ તેઓ સર્વે તો મુસલમાન હતા એટલે ગામાએ તેઓનાં કાતર કંદનને કાન ન આપતાં તેના વહાણોને લક્ષી ગોળા વર્ષાવવા માંડ્યા. આ વહાણો બીલકુલ હથીયારમંધ નહોતાં, તેમ રાજ્યને લગતાં પણ ન જ કહેવાય, અગર વ્યાપાર અર્થે જનારાં પણ નહોતાં, પરંતુ નિરાધાર વયોવૃદ્ધ અને ધર્માતુરાગી પ્રજાવર્ગથી જ ભરેલાં હતાં. તેઓ માટે પોતાના જીવતદાન માટે સર્વસ્વ ગામાને આપી દેવું કાંઈ ઓછું નહોતું.

તો પછી આ આક્રમણ કયા પ્રકારનું કહેવાય, જેમાં કોઈ પોતાની આંગળી ઉંચી ન કરી શકે તેવાં નિર્મળ મનુષ્યો ઉપર ગોળાનો મારો શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો? * વહાણોમાં જે સ્ત્રીઓ હતી તેઓએ પોતાનાં બાળકો ઉંચાં કરી બતાવ્યાં. અશ્રુભરે નયને કરગરવા લાગી, બચ્ચાં માટે દયા માગી, પરંતુ ગામાનું કંઈ લક્ષ્ય આવા શંકાથી દ્રવે તેમ નહોતું. જે દેશમાં સ્ત્રીઓ માટે મોટું માન

---

* *The Arabs, seeing resistance hopeless, offered an enormous ransom, which the Admiral accepted, and yet ordered the vessel to be fired. The poor wretches succeeded in extinguishing the flames but the merciless Da Gama ordered his men to rekindle them.—Portuguese Discoveries.*

છે, તે દેશના એક નાવિકે ઓઝોના આર્તનાદને ગણકાર્યો નહિ અને અવિચ્છિન્ન ચિત્તે ઓ હતા અને કિશુ હતામાં પણ પાછી ખાની ન કરી. x આ કાર્ય ઇતિહાસકારો સમયાનુસારનું ગણતરી બચાવ કરી શકે તેવું નથી જ, તો બીજાં કાર્યો પણ તેની જ શ્રેણીનાં અને તે જ ભાવનાં ગણી શકાયો. જે સરે અતી હતું, તેમ ઇરાદાપૂર્વક જ થયું હતું.

કલિકોટ ઉતરતાં પહેલાં કલિકોટના રાજાનો એક સંભાવિત દુત ગામાના વહાણો ઉપર આવ્યો હતો; તેણે સન્ધિ સ્થાપવા માટે પોતાથી બનતું કર્યું: જેના જવાબમાં ગામાએ ચોકખું ક્યું કે “ સમસ્ત મુસલમાન પ્રજા અને વ્યાપારિઓને હમેશને માટે કલિકોટમાંથી કાઢી મૂકવામાં નહિ આવે, તો સુમેહ થશે જ નહિ ” કલિકોટનો રાજા બાહુબળે કલિકોટની રક્ષા કરવા શક્તિવાન નહોતો. તો પંજુ રાજધર્મ પ્રમાણે આવા પ્રસ્તાવને સંમતિ તો આપી શક્યો જ નહિ.

કલિકોટની રાજપ્રજાએ ધર્મ ખાતર જાણીબુઝને આ આત્મ સમર્પણ કર્યું હતું. રાજાએ જેને આત્મરક્ષા મળે ચાલ્યું જવું હોય તેને માટે સમવડ કરી આપી, પરંતુ કોઇપણ કલિકોટ છોડી ચાલ્યું ગયું નહિ. એક જ વખત જન્મવા સરજાએલો મનુષ્ય, ધર્મને સમજી ધર્મપરાયણ રહેતાં જે મોત આવે તો તેને સહર્ષ. બેટવા

x *The Women held up their children to Da Gama.-Navigations Indias Orientals Thome Lopes.*

અવસર ચુકતો નથી, પરંતુ માત્ર બીરને જ જીંદગી વહાલી છે. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષની પ્રજાએ પણ પોતાના રાજ સાથે રાજ્ય ધર્મ આવરતાં આ દાવાનલમાં આત્માહુતી આપી.

ધર ધુટ્યે ધર જાય છે. ગામા પહેલી મુસાફરીમાં જ સર્વ બાતમીઓનો સંગ્રહ કરી ગયો હતો, તેની પ્રથમથી જ તે દષ્ટિ હતી. કુદ્ર રાજ્યો ગણ્યાં ગાંઠ્યા બળથી મંઠાયેલા પણ જુદાં જુદાં હતા. સોભમાં પડી આંધળો થઇ કોચીનના રાજ્યએ સ્વદેશ દ્રોહ કર્યો. પાડોશી ધર્મ ન પાળ્યો. સમાભાષના દુસ્મનની ગરજ સારી. તેણે જો ગામાની પીઠ ન ચામડી હોત તો, ગામા આટલે સુધી હિંમત કરી શકત જ નહિ. સમસ્ત ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ આવા પ્રકારના મહા ક્ષેત્રથી જ બરેલો છે. અને તે છિદ્રે શિરંગિ વલિકે શોધી કાઢી તેનો લાભ લીધો હતો. તેની તો તે રાજનીતિ હતી અને તે જ રાજનીતિ સમગ્ર ભારત માટે એક અનુપમ હથિયાર, એક અણુમોલ શોધ ગામાએ જ પ્રથમ કરી છે. ભારતનું આ હોર્નલ્સ પરાપુર્વથી પ્રકૃતિ રૂપે જ જન્મતને જાણીતું છે. આવા કાપુરૂષો ન હોત તો ભારતની આ દશા ન થાત. કોચીનનો રાજા આવો કાપુરૂષ જ થયો હતો. અને શિરંગિ વલિકની પાછળ રહી મલબારમાં દાવાનલ સળગતો જોઇ રહ્યો. આ ઇતિહાસ સૌ કોઇ વાંચે છે અને ધૂણા કરે છે. ગામા પોર્ટુગાલ તરફ રવાના થયો એટલે કોચીનના રાજાને ફરી કલિકોટના રાજાનો ભય પેદા થયો તેથી ત્રિપિન નામના એક કુદ્રહીપમા મિલ્લામાં જઇ સંતાઇ ગયો.

કોચીન બંદરે આશ્રય મળ્યો નહોત, કોચીન રાજ્યની હાથ ન મળી હોત તો શિરંગિ વલિકે સહસા તરવાર ખેંચવા સાહસ કરી

શક્ત જ નહિ, તે વાત સર્વ વિદિત હતી. કલિકોટનો રાજા કોચીન બંદર નાણાંયઃ કરવા તૈયાર થયો હતો, પોર્ટુગાલનો રાજા કોચીન રક્ષા માટે ખડો થયો હતો; જે પ્રમાણે કલિકોટ અને પોર્ટુગાલનો કબ્જેશ તે જ કલિકોટ અને કોચીનનો કલહ હતો. જે હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિઓનો કલ્થો તે હિન્દુ મુસલમાનના મહાકલેશમાં હતો. જે કાળા ગોરાની શત્રુતા, તે આ પ્રમાણે મહાશત્રુતામાં ફેરવાઈ ગયું. એક ભારતવાસી બીજા ભારતવાસીનો શત્રુ બન્યો. તેમનું સર્વસ્વ બળ અંદરે અંદર કપાઈ નષ્ટ થાય, અને બેઠું નિર્બળ થઈ જતાં, સહેલાઈથી બેઠું સિંહાસનો પોતાના હાથમાં જ આવી પડે તેવો વ્યૂહ રચી આમ સળગાવી ગામાં આવ્યો ગયો અને પાછો ફરતાં, ધાર્મી પ્રમાણે તેને માટે ખાલી સિંહાસનો તૈયાર જ થઈ ગયાં હતાં.

૧૫૦૩ ખ્રિસ્તાબ્દે આલ્ફુકાર્ક નામનો સ્વનામ ખ્યાત પોર્ટુગીઝ સેનાપતિ મલબાર આવ્યો, અને જોયું તો કોચીન બંદર ઘેરાયેલું હતું. અને રાજા નાસી ગયો હતો; કોચીનનાં ફિરંગી કોઠીનાં માથાસો પણ માર્યા ગયાં હતાં. જો આલ્ફુકાર્ક ન આવ્યો હોત તો, કોચીન બંદર નાશ પામત. આલ્ફુકાર્ક આવી કોચીન રાજ્યની લાજ રાખી હતી, * હવે કોચીન બંદર આપત્તિ મુક્ત થયું હતું, કોચીનનો રાજા સિંહાસન ઉપર બેઠો. પોર્ટુગાલના સેનાપતિનો તેણે

---

* *At every time, the Portuguese helped Kochin, so that the Samri did not succeed in subduing it, and without attaining his object retired—Raiç-us-Salaten. P. 402-403.*

બારે ઉપકાર માન્યો, તેમ કૃતજ્ઞતાથી કોચીન રાજ્યે દિરંગિ વણિકને દુર્ગસ્થાપના અધિકાર આપ્યો. કોચીન જેવા પ્રમુખ બંદરે દિરંગિની કોઠી સ્થપાઈ, તેમ લડાયક વહાણો બંદર રક્ષણાર્થે રાખવામાં આવ્યાં. તે મલબારનાં નાનાં નાનાં બંદરોએ આવજન કરવા લાગ્યાં. કલિકોટનો પરાજીત રાજા કાંઈ અડચણ કરી શક્યો નહિ, પણ ક્ષિપ્રે સંધિસ્થાપન કરવા તૈયાર થયો.

પાકિઓ નામના સેનાપતિને ભારતવર્ષમાં રાખી આલુણકાર્ક પોર્ટુગલ તરફ રવાના થયો કે પુરત, કલિકોટ રાજ્યે કોચીન રાજ્ય ઉપર ચઢી આવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. દિરંગિ વણિકનું સૈન્ય કાંઈ વધારે નહોતું, પાકિઓ મુંઝવણમાં આવી પડ્યો અને અન્ય કોઈ ઉપાય ન મળવાથી, નાચાર વંશના ભારતવાસી સિપાઈઓને પલટનમાં લેવા માંડ્યો. દિરંગિ કેળવણી અને બાહુબળ સાથે ભારતવર્ષનું બાહુબળ સંયુક્ત થઈ, ભારતવર્ષના પરાજયનું સાધન થયું. ભારતવર્ષમાં જે જાતિ સ્વદેશ વિરૂદ્ધ તરવાર મહણ કરી સર્વ પ્રથમ દિરંગિ પલટનમાં દાખલ થયા, તેઓ અઘાચિ નાચાર નામથી જાણીતા છે. નાચારની સંગે સેકન્ટ યોમસના અનુયાયી પ્રસ્થિતઓ અને કોઈ કોઈ મુસલમાનો પણ પલટનમાં આવી જોડાવા માંડ્યા હતા. થોડા દિવસમાં જ તેઓને યુદ્ધ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું અને તેમની મદદથી જલ્દી સ્થલે કલિકોટના રાજાને હરાવી, કોચીન રાજ્યના બંદરે દિરંગિ વણિકનું પ્રાધાન્ય સ્થાપિત કરી આપ્યું.

નારકો ડા ગામાએ ભારત વાણિજ્ય માટે માર્ગ નિર્ણય કર્યો ન હતો એટલામાં તે અજળ રીતે દિરંગિનું પ્રાધાન્ય જામવા માંડ્યું. તેઓ પ્રથમ વ્યાપાર માટે નાનાં નાનાં વહાણો લઈ ભારતવર્ષ

આવ્યા હતા, તેઓને સમુદ્ર અને વહાણો સિવાય કોઈ આશ્રય સ્થાન નહોતું; તેને બદલે ટુંક વખતમાં ઢેઢેકાણે તેની કોઠીઓ પણ સ્થપાઈ ગઈ. થોડા સમયમાં તેઓએ કિલ્લા બાંધ્યા અને સૈન્ય એકઠું કર્યું જેના બળથી, ભારત વાણિજ્ય ઉપર આધિપત્ય મેળવી મલબારના રાજાઓના સૈન્ય વિધાતા બની ગયા. આ સર્વ સાધનોમાંથી તેઓ પોર્ટુગીઝોને કેટલુંક લાવ્યા હતા? કોચીનનો રાજા તેમના દેશનો કે તેમના ધર્મનો પણ નહોતો. પરંતુ બાગ્યબળે નીતિ બળે બાહુબળે અને હિંમતથી આ દેશમાંથી જ આ દેશ માટે જ સર્વ ઔષધ મળી આવ્યું. તેમનું તો સાહસ જ હતું; ભારતવર્ષના ભાવીએ જ તેમને આ ભેટો આપી હતી. આવા આકસ્મિક વિજયના અનેક દાખલાઓ મળી આવશે, પણ ઇતિહાસમાં આવા તો કોઈક જ હશે.

મુસલમાનો આત્મરક્ષા કરી શક્યા નહિ. તેઓ ભારતવર્ષના આશ્રયે માત્ર વ્યાપારાર્થી વણિક જ હતા, તેમ કોઈ દીવસ બાહુબળની પરીક્ષા કરવાનું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયું નહોતું. સહસા આવે! મામલો ઉત્પન્ન થતાં બિન કેળવાયેલા મુસલમાનોએ માર જ ખાધો. આગળ રસ્તામાં પણ ફિરંગી વણિકે લડાયક વહાણ રાખ્યું હતું કે જેથી આરમ્ભ કે મિસર દેશથી મુસલમાનોને સાહાયતા મેળવવાનો માર્ગ પણ બંધ થઈ ગયો હતો. મુસલમાનો પોતાનું ધનરત્ન સંઘટ્ટ કરી વહાણમાં બેસી પાલાયન કરવા અંદરે અંદરે સલાહ કરી જે કાંઈ હતું તે પોતપોતાના વહાણોમાં ચડાવી લીધું. અને મુસલમાનનાં વહાણો કલિકોટથી પવન તપાસી હાંકાઈ, પણ તેટલામાં દુર્ભાગ્યે તે જ વખતે “સોલરિઝ” નામનો સેનેપતિ તેર હાથીયાર અંદર વહાણોનો કાફલો લઈ પોર્ટુગીઝો આવી પહોંચ્યો. મુસલમાનો

તેનાં વહાણોનો એક સાથે આટલો સમુહ જોઈ અનેક પ્રકારની તેને શંકા થઈ. એટલે એક લડાયક વહાણને એકદમ આગળ હંકારી, રસ્તો બંધ કર્યો અને પોતે તેઓના વહાણો ઉપર ગયો. ત્યાં તેણે તેમનાં ધનભંડાર અને માલ યાળથી ભરેલાં વહાણો જપ્ત કર્યા અને એકંદરે માણસને કેદ કર્યા. મુસલમાનો હથીયારબંદ નહોતા, એકંદરે તેમાં જે હજાર માણસ હતું, છતાં હિંમતથી કોઈ એક પણ લાકડી ઉપાડી સામું થયું નહિ. તેઓને એક એકને પકડી ગરદન મારવામાં આવ્યા. આવી રીતે તેઓને મારી નાખવામાં આવ્યા, કે તેમને પોતાની રક્ષા કરવા પોતાની મેજે ડુખી મરવા દરીયામાં પડી જવાનો વખત પણ આપવામાં ન આવ્યો. ફિરંગિ વણિકે એક પણ માણસની ગરદન મારવાનો સુત્રાદ જતો કર્યો નહિ.

કલિકોટના રાજાની સર્વ મહેનત વ્યર્થ ગઈ. * વાણિજ્ય બળ જ માત્ર તેનું સર્વસ્વ હતું. આ બળ રીયાવી રીયાવા ક્ષીણ કરી નાખવામાં આવ્યું. એટલે આખરે કલિકોટના રાજા માટે મુસલમાનો નાશી જતાં, ફિરંગિ વણિકનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યા સિવાય બીજો ઉપાય જ નહોતો.

---

* *Becoming powerless, he sent envoys to the rulers of Egypt, Jiddah, the Dakhin and Gujrat complaining of the mal-practices of the Christians, he asked for help, and sending out narratives of the oppressions practised by the Christians over the Mussalmans, he stirred up the veins of their zeal and rage—Riaz-us-Salateen. P. 403.*

ફિરંગિ વણિકના બાહુમળની કયા ઇતિહાસમાં લખવામાં આવી છે. જેમાં સર્વે વિગત વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવી હોય તેમ લાભતું નથી. તેઓમાં બાહુમળ કરતાં કુટિલ કૌશલ્ય જ પ્રાધાન્ય હતું, તે જો લખવામાં આવે નહિ તો બાકીનો ભાગ વાચકને ઉજળો દુધ જેવો અને મોહ પમાડે તેવો, કદાચ અરેબીયન નાઈટ્સની કાંઈ અજમ વાર્તા જેવો જ લાગે.

કયા સદ્ગુણે ફિરંગિ વણિક સાત વર્ષમાં બહુ સતાગિદ્ધી જામેલ મુસલમાન વાણિજ્ય તોડી ફેડી ભારત કિનારે સમૃદ્ધ થઈ બેઠા હતા, તે તપાસતાં એમ જ લાગે કે-હૃદય બળ જ ફિરંગિ વણિકના અભ્યુદયનું મૂળ કારણ છે. પ્રયત્ન અને નિર્ભયતાથી જય મેળવ્યો હતો, પરંતુ તેની સાથે નિષ્કુરતા હતી તો શું થયું ! તેથી ઇતિહાસ કાંઈ કલંકિત થયો નથી. સ્વાર્થ અને મહા કલહથી ભારત-વર્ષનો સર્વ નાશ થયો, પણ જો તેની સાથે સ્વદેશ દ્રોહ નહોતો તો ઇતિહાસને કલંક ન જ લાગત.

તથાપિ આ સ્વદેશ દ્રોહનું કલંકયુક્ત ખરું ચિત્ર આલેખવામાં ન આવે તો, ફિરંગિ વણિકના અસાધારણ અભ્યુદય, લાભનું પ્રકૃત કાર્યકારણ નીકળી જનસમાજને જાણવામાં આવત જ નહિ. મુરોપના ઇતિહાસ લેખકો પણ આ નિર્બળતા અને આ દોષ વર્ણવી ગયા છે. જેઓએ ઇતિહાસમાં મર્મોદા રાખી લખ્યું છે તેઓ કાંઈએ ફિરંગિ વણિકનું આ કલંક બતાવ્યું જ નથી. કોચીન રાજ્યની દેશ દ્રોહની સમાજોચના પણ કરી નથી. આથી ફિરંગિ વણિક એકસો જ દોષિત દેખાય છે અને તેના જ નાક ઉપર કલંક ચોટ્યું છે. ભારત-વર્ષના દેશદ્રોહ ઉપર ઢાંક પીછોડો કરવામાં આવ્યો છે. ભારતવર્ષનાં

જનસમાજને આથી ઘડો લેવાલાયક અનેક વાતો ભારત ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. આ ઇતિહાસ લખવાનું કારણ જ આ કારણો-માનું એક છે.

કોચીનનો રાજા દુર્બલ હતો તેથી શિરંગિના હાથમાં તેણે આત્મસમર્પણ કર્યું અને જેને માટે તેને દુર્બલ કહી ભારતવર્ષના ઇતિહાસ લખનારે તેના તરફ દયા બતાવી છે. પરંતુ કોચીનના રાજાએ સ્વાર્થી બની, માત્ર વ્યાપાર વાણિજ્ય વધારવા નહિ પણ પોતાના પાડોશી, પોતાના સ્વદેશી સમાજ માન્યું સિંહાસન મેળવવાની લાલચે દેશનું અકલ્યાણ ત્રિચાર્યું જ નહિ. પોર્ટુગાલને મદદ આપી પોતે પરાધીન થાય છે, દેશબંધુને મૂઠી કપાતી પોતે પરવશ થાય છે, આ તેની અંધ આંખોથી દેખાયું નહિ. પોતાના બાહુને કાપવા અને કલિકોટના સિંહાસને બેસવાની આશાએ તે ઉન્મત્ત બન્યો હતો. ઇતિહાસે તેનું આ ચારિત્ર્ય લખ્યું હોત તો કદાચ તેનો બચાવ કરી શકત નહિ. પાપ તે ચિરદિને પણ પાપજ છે, સ્વદેશ દ્રોહ તે મહાપાતક જ છે.

શિરંગી વણિક તેના પ્રથમ મેળાપે કોચીન રાજાનો આ લોભ સમજી ગયો હતો. તેની આ નિર્જનતા જોઈ તેની લાલચને ઉત્તેજિત કરી: કોચીન રાજ્યની આ નિર્જનતાનો લાભ લઈ, કોચીન ઉત્તરી શિરંગી વણિકે જે અભિજ્ઞતા મેળવી તેજ યુરોપ માટે, એશિયા વિ-જય કામના પોષણ કરવાનું પ્રધાન પ્રલોભન હતું. શિરંગી વણિકને ભારત વર્ષના ધરના ઉંદરોએ જો પેટ ન આપ્યું હોત, કોચીન રાજ્યે કલિકોટના રાજ્યને ટેકો આપ્યો હોત, દેશ દ્રોહીઓએ લાલચમાં પડી સહાય ન કરી હોત, તો તે માત્ર બાહુબળથીજ વાણિજ્ય વિસ્તાર

અને અધિપત્ય મેળવી ન શકત. આ ખુલ્લું સમજાય તેવું છે પણ ભારત પ્રજામાં મનની નિર્બળતા પ્રધાનપણું ભોગવે છે. તે નિર્બળ મન લાલચને જોઈ પીમળી જાય છે અને પોતાના શત્રુની ગરજ સારે છે, પોતાના ભાઈને મરાવે છે. પોતે પરાધીન થઈ તે પાપનાં ફળ ભોગવે છે અને પોતે પણ છેવટે સૌ ખોઈ બેસે છે. આ કાંઈ બાસ્તવર્ષ માટે નાનું ઉપાણું નથી? એશિયા અને યુરોપ બેડને બુના વખતથી પણ તપાસો તો યુરોપની પ્રજા નિરક્ષર છતાં હિંમતવાન અને દેશ માટે માથું આપનાર હતી, તેજ વખતે ભારતવર્ષની પ્રજા સંસ્કારી છતાં લાલચુ અને નિર્બળ હતી. તેમાં ઢેલકાક મનુષ્યો સ્વાર્થપરાયણતામાં દેશદ્રોહી હતા, તેજ સમસ્ત ભારતવર્ષને પરાધીન બનાવનારા કુળ અને દેશદીપક થયા છે.

ભારતનું સ્વતંત્ર વાણિજ્ય ફિરંગિજલદરચુના રાક્ષસી સપાટાથી અને અન્યાયી પીડનથી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું. મુસલમાનો જે હતા તેમને મારી નાખ્યા. કોઈ રસ્તામાં હતા તે આવતાંજ તેમની પણ તેજ દશા થઈ અને રસ્તો જે ઘેરી લેવામાં આવ્યો હતો ત્યાંથી હવે કોઈ આવી શકતા નહિ. ભારતનું વાણિજ્ય હવે ફિરંગીનું થયું. બજારોમાં માલ મ્હોં માગ્યો લેતા અને સમય આવે તો લુટી પણ લેતા. આ રીતે પોર્ટુગાલના સ્વાધિન માર્ગ સિવાય અન્ય માર્ગનું વાણિજ્ય હતું નહતું થઈ ગયું. સમય યુરોપને બીજે માર્ગે જે માલ મળતો હતો તે બંધ થયો તેથી પશ્ચિમમાં આ શંકા ઉત્પન્ન થઈ. જેઓ મુસલમાન વણિકો પાસેથી પરસ્પર ઉપભોગ અને રાતા સસુદ માર્ગે ભારતવર્ષનો માલ લઈ યુરોપના બુદ્ધ બુદ્ધ દેશોમાં માલ લઈ જતા હતા, તેઓને વેપાર તંત્ર થઈ ગયો. તેઓને પોતાના વાપાર

માટે આત્મરક્ષા કરવાનો સમય આવ્યો. આ જમાના પ્રમાણે જુના જમાનામાં સાધનને અભાવે દરેક જુની હકીકત તુરત વાયુ વેગે પ્રસરી શકતી નહિ. વળી જે મુસલમાનો ભારતવર્ષમાં હતા કે આવતા હતા તેઓને તો સમાધિજ આપવામાં આવી હતી એટલે શું બને છે, તે વધામણી આપવા કોઈ જીવતોજ ક્યાંથી પહોંચે. એટલે લાંબો વખત જગત અંધારામાંજ રહ્યું. પરંતુ સમય જતાં તે ખખર સર્વ સ્થળે પહોંચી ગઇ અને તે માર્ગના વ્યવહારી વ્યાપારિ અને રાજ્યો-માં પોર્ટુગાલના ભારતવર્ષમાં પ્રબળ થવાના અને વાણિજ્ય અધિકાર કર્યાના સમાચાર ચોખા અને ચોકસ પાથે જાણવામાં આવ્યા. આખરે જુમધ્ય સાગરના યુરોપી વ્યાપારીઓને મુસલમાન વણિકોનો સર્વ નાશ થવાનું ખરું કારણ જાણવામાં આવ્યું; વાણિજ્ય ખાતર, કાંઈક અંશે ન્યાય ખાતર, અને કદાચ સ્વાર્થ ખાતર પણ મુસલમાનના વાણિજ્ય રક્ષણ માટે યુરોપને આગ્રહ પેદા થયો. ધર્માંધ છતાં પાડોશી ધર્મ અને ન્યારપરાયણતાનો કાંઈક અંશ વખતે નીરક્ષર અને ધર્માંધ પ્રજામાં દેખાયો. તેટલો સંસ્કારી ભારતવર્ષની પ્રજામાંથી ઘટયો અને તેને પરિણામે મલખાર કાંઠો પરતંત્રનાની સ્થિતિએ પહોંચ્યો.

પોર્ટુગાલના એકલાના હાથમાં ભારતવર્ષનો વેપાર આવવાથી, ધમધોઠાર વેપાર કરવા માંડ્યા, વહાણો વધાર્યા તેમજ ભારતવર્ષના અન્ય માર્ગનું રક્ષણ કરવા માટેના સાધનો વધારે અને વધારે મજબુત કરવા માંડ્યાં. માલનું વેચાણ પણ જુમધ્ય સમુદ્રમાં મુસલમાનથી વ્યાપાર કરતા વ્યાપારીઓ સુધી વિસ્તારને પામ્યું, તેમ મુસલમાનો પ્રમાણેજ લાભ આપવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે તે વ્યાપાર વધતાં કાંઈક વધુ લાભ પણ યુરોપના વ્યાપારીને પોર્ટુગાલે સમય સમયે તેમ

વિસ્તારના ઉત્તેજન માટે આપવા માંડ્યો. એટલે યુરોપના વ્યાપારીઓએ મુસલમાનને ઉત્તેજન આપવાની તેમજ વાણિજ્ય રક્ષણ માટે ની ઢાલ છોડી દીધી. વધારે અંગત અને સાથે જોડાયેલા કેટલાક ખ્રિસ્તિ વ્યાપારીઓ પોતાના લાભ માટે મુસલમાન સાથે રહી ભારત વાણિજ્ય રક્ષણ માટે કમર કસી. એક ખ્રિસ્તિ સમુદાય મુસલમાન ઇળને અંગ્રેસર થયો, બીજો મુસલમાનને કચરનારો પક્ષ થયો. આ પ્રમાણે યુરોપના ખ્રિસ્તિઓમાં બે પક્ષ પડ્યા.

આ સમયે યુરોપમાં જુદાં જુદાં રાજ્યો રવતંત્ર હતાં ખરાં પણ તેનો પ્રમુખ અધિકાર પોપનાજ હાથમાં હતો. બહુધા આંતર વ્યવહાર રાજ્યો કરતા પણ ગમે તેવો યુદ્ધ પ્રસંગ ઉભો થતાં અગર ક્લેશ થતાં તેનો પોપજ નિર્ણય કરતા. પોપની ધર્મોદ્ધાર વગર જાણુવર જોમ કાંઈપણ થતું નહિ. આ પ્રમાણેની સર્વોપરી સત્તા પોપને કાને આ વાત પહોંચી. પોપને કાંઈક ભય પેદા થયો પણ પોર્ટુગાલમાં રાજા અધિચલિત જ હતો. કાણુ કે ધણોખરો યુરોપ સ્વજાતિ અભિમાને પોર્ટુગાલના વાણિજ્ય અબ્યુઝ અને પોર્ટુગાલના વ્યવસ્થા સંમત થયું હતું. માત્ર ગણ્યા ગાંડવાજ આ ખળભડાટમાં ભળ્યા હતા. પોપને આ સર્વ છીકત હજી વિગતવાર મળી નહોતી તેથી તેને વિચારમાં પડ્યું પડે તે સ્વાભાવિકજ હતું. એકધર્મીમાં અંદરો-અંદર ક્લેશ થઈ પક્ષ પડે તો પોતાની સત્તા પણ જોખમમાં આવે. પરંતુ પોર્ટુગાલના રાજાથી સામાપક્ષતું બળ અભ્યુત્થું નહોતું તેથી તેને કાંઈપણ વિચાર થયોજ નહિ અને મન્યુતજ રહ્યો.

આ સમય સુધી મુસલમાનો યુરોપમાં યગ દંડો હતો. આરબ દેશના રેતાળ પ્રદેશમાં જન્મેલ જે મહાશક્તિ વિધવિજય કરવા બહાર

પડી હતી, રોમન સામ્રાજ્યનાં અનેક મોટાં મોટાં સ્થાનો તેના અધિકારમાં આવ્યાં હતાં. ખ્રિસ્તિઓએ ભારે ભોગ આપ્યો, ધમને માટે અનન્ય ભક્તિભાવ બતાવી દ્રઢ પગલે નિર્ભયપણે આત્મવિસર્જન કર્યાં હતાં. સમસ્ત ખ્રિસ્તિ પ્રજાને યુરોપમાંથી મુસલમાનને સહંતર હાંકી મુકસનો મંત્ર જ હતો. પરંતુ જામેલ મુસલમાન રાજ્ય એક દિવસમાં તો નષ્ટ કેમજ થઈ શકે? પેલેસ્ટાઇન અને યુરોપી તુર્કસ્તાન હજી મુસલમાનના અધિકારમાં હતું. તે વખતે મિસર અને આફ્રિકાની પ્રજા પણ મુસલમાનના તાબામાં હતી. સ્પેન અને પોર્ટુગાલ મુસલમાનના શાસનમાંથી મુક્ત થયાં હતાં એટલુંજ, પણ હજી એટલાં સખળ થયાં નહોતાં કે મુસલમાન સત્તા સામે ચડાઈ કરી શકે. તેઓને સ્વતંત્ર થયે લાંબો સમય થયો નહોતો એટલે કે પોતે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય માત્ર મેળવ્યું હતું. તેઓ પોતાના અભ્યુદયના માર્ગે ચડ્યા હતા, મુસલમાનને હાંકી કાઢી સ્વતંત્ર થવાથી તેઓનો કિસાહ અને હિંમત વધી હતી. ભવિષ્ય માટે દ્રઢ થઈ સામે જવા શક્તિ-સંપ્રદતા હતા.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ આવતાં મિસરના મુસલમાન સુલતાને પોપને ગર્જન તર્જન કરી લખ્યું કે “ જો પોર્ટુગાલને યોગ્ય શાસન કરવામાં નહિ આવે તો, સુલતાન કાષ્ટરૂના જન્મસ્થાનની પવિત્ર ભૂમી અને મંદિર ખેદાનમેદાન કરી નાખશે, અને ખ્રિસ્તિઓને ચારી નાખી બદલો લેવામાં આવશે. મુસલમાન સાથે જોડાએલ ખ્રિસ્તિઓએ પોપને મોટો ભય બતાવવામાં બાકી રાખ્યું નહિ. પોપ વિચલિત થતાં પોર્ટુગાલના અધિશ્વરે તેને વિનયપૂર્વક સમજાવ્યું કે. “ ભારતનું વાણિજ્ય હાથ આવ્યું છે, તેમાં સત્યધર્મનો પ્રચાર કરવો તેજ અમારો

ઉદ્દેશ માત્ર છે અને તે સિદ્ધ થવાની આશી ઉપર છે. ” પોપને આંખી સંતોષ થયો, એટલે પોર્ટુગાલને ભારે ઉત્તેજન મળ્યું તેનું બાહુબળ ઉચ્છ્રંખલ થઇ પડ્યું. યુરોપ મૂઠી મુસલમાન-ખ્રિસ્તિનો સમર કાલાહલ એશિયાના સમુદ્ર કાંઠે જાળુકી ઉડ્યો.

મુસલમાનો માટે વાણિજ્યનું રક્ષણ કરવા માટેના માર્ગો ઘેરાઈ ગયા હતા. મુસલમાનો મલબાર અને મિસર બેઉ બાબુથી આક્રમણ લાવી ફિરંગિનો પરાજય સહેજે કરી શકતે. પરંતુ બેઉ જગ્યાએ મુસલમાન શક્તિ પરાજય પામતાં હેવટે આત્મરક્ષાની શીકરમાં પડી હતી. વાણિજ્ય માટે મિસર કાંઠ કરી શક્યું તો નહિજ. આ પ્રમાણે પોર્ટુગાલનો રાજ્ય જ્વલ્યુતો જ હતો તેથી તેણે પોતાનું ધ્યાન ભારત-વર્ષમાં બાહુબળ પ્રબળ બનાવવાના ઉપાયોમાંજ મગ્ન મગ્ન્યું હતું. એશિયાની માઠ નિદ્રા ફડતીજ નહોતી, સુસ્તી ઉડતાં જાગી જોયું હો એશિયાના સમુદ્ર માર્ગ ઉપર ફિરંગી વણિકનાં લડાયક વહાણોએ આધિપત્ય જમાવ્યું હતું, તેમના પ્રબળ ત્રાસથી એશિયાનો જળા અને સ્થલમાર્ગ કંપી ઉઠ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

આહુબળ.

If the Portuguese feats of arms in India had been brilliant, the policy which directed and supported at Lisbon was far reaching and profound.

—Sir W. Hunter.

સુલતાનનું નૌકા સૈન્ય ફિરંગિ વણિકનો દર્પચુર્ણ કરવા તૈયારી કરવા માંડ્યું. આ સમાચારથી ભારતવર્ષમાં નીમાએલા સેનાપતિએ ગભરાઇ જઇ તે માટે પોર્ટુગાલ કાગળ લખ્યો. કેપ્તીનની કઠીથી પત્ર લખાયો હતો જે-પોર્ટુગાલની રાજસેના જે આંહિ આવી નહિ પહોંચે તો આંહિ સર્વ નાશ થઇ જશે.

પોર્ટુગાલનો અધિશ્વર સૌભાગ્યશાળી ઇમાન્યુઅલ પ્રતિભા બળે પોતાનું નામ ઇતિહાસમાં અમર કરી ગયો છે. તેને લાગ્યું કે હવે ભારતવર્ષના વાણિજ્યનું રક્ષણ લાંબા કાળ પર્યંત કરવું પડશે અને તે માટે ભારતવર્ષે એક યોગ્ય શુરવીર રાજ્ય પ્રતિનિધિ મોકલવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ૧૫૦૫ ની સાલમાં માર્થ મહિને આલ્મિડા નામનો સભ્ય રાજ્ય પુરૂષ પોર્ટુગાલના રાજ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે ભારતવર્ષ ગયો. તેની સાથે યોગ્ય સૈન્ય પણ મોકલવામાં આવ્યું. આ સમયથી રીતસર રાજ્યના એક ભાગમાં યોગ્ય અધિકારી રાજ્ય કરવા મોકલવામાં આવે તેમ, પોર્ટુગાલે સ્થાપિત રાજ્યાધિકારનો વ્યવહાર ભારતવર્ષ સાથે આજે શરૂ કર્યો. પહેલાં જે મોકલવામાં આવતા

હતા, તેઓ મોઢપણ રીતે કાયા નહોતા પરંતુ એકંદરે લઘાયક જનો હતા, જે મગજનું સમતોલપણ જાળવી રહેલ રાજ્યનીતિથી રાજ્ય કરવા એક ન્યાય આપવા સક્તિવાન તો નહોતાજ. રાજ્યની લમામ માટે અધિકારીમાં જે યોગ્યતાઓ જોઈએ તેમાં સમય આવ્યે લડાઈ કરી શકે તેવી તો તેમની પ્રકૃતિ હતી જ, પણ રહેલ મગજે વસ્તુની વૃદ્ધના કરવાની યોગ્ય દ્રષ્ટિ આ ગુણ પ્રાધાન્ય જોઈએ. યોગ્ય ગુણોથી અલંકૃત સમયાનુસાર કુશીલતાની અને સાથે નિમ્પક્ષપાત નીતિ જાણનારો અધિકારી પોતાનો પ્રભાવ પાઠી શાસન કરી શકે છે.

પૂર્વમાં કમેકમે મુદ્દનું વાદળ આકાશમાં છવાવા લાગ્યું. જલે સ્થલે બાહુબળના પ્રબળ પ્રતાપનું આધિપત્ય જામવા માડ્યું. વાણિજ્ય લક્ષિમનું નર હણાઈ ગયું, જલદસ્તુના ઉત્પીડને ભારતવાસીઓ જ્યતિ-વ્યસ્ત થવા લાગ્યા.

સર્વેને હવે સમજાયું કે બાહુબળ જ પ્રબળ બળ છે. સુલતાને વાણિજ્ય રક્ષા કરવા માટે આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર મુદ્દ જાહેર કર્યું હતું. પોર્ટુગીઝને ભારતવર્ષ આવનાં આફ્રિકાનો પૂર્વ કિનારો મુખ્ય માર્ગ હતો, ભારતવર્ષના કિનારે યોગ્ય સાધનો અને બળ સંચય હતો પણ આફ્રિકાને કિનારે પોર્ટુગીઝે કાંઈ આધાર રાખ્યો નહોતો, તેથી તેમણે ત્યાં સર્વે જરૂરીયાતો જોઈ. પોર્ટુગીઝના પ્રતિ-નિધિએ તે ઉદ્દેશે આત્મશક્તિ પ્રબળ બનાવવા માટે મુશ્કેલીના નામના મામે દુર્ગ બાંધવા માંડ્યો. જે મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિઓનું ધર્મ-મુદ્દ આજ સુધી પશ્ચિમમાં વ્યાપ્યું હતું, જે પોતાના ધરને આંમંણે આગ હતી તે દાવાનજ તેમણે એશિયામાં આજે પ્રગટ્યો હતો. જે

કલહે ભુમધ્ય સાગરે મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીઓં બાહુબળનો પરિચય આપતા હતા, તે આફ્રિકાને પૂર્વ કાંઠે સામ્રાજ્ય-કલહરૂપે સર થયો. યુરોપમાં ધર્મ માટે સ્વદેશ ભૂમિ માટે જે લડાઈ હતી, તે આજે બીનગુન્હેગાર આફ્રિકા અને ભારતવર્ષને આંગણે આવી તેમનાં ઘર બાળવા માંડી હતી.

આફ્રિકાને પૂર્વ કિનારે ઉત્તરી શિરંગી વેપારીઓએ બોંયાની મદદ લઈ ભારતવર્ષ તરફ પોતાના વહાણોને લઈ ગયે. બોંયાઓ સુલતાનની પ્રજા હતી, સુલતાન સાથે યુદ્ધ શરૂ થતાં શિરંગી વેપારીઓને બોંયાઓ માટે મુશ્કેલી ઉભી થઈ. આલમિડાએ આ મુશ્કેલી દૂર કરવા એક સ્વતંત્ર પોતાની બોંયાઓની ટોળા તૈયાર કરી. ભારતવર્ષમાં જેનું આધિપત્ય પ્રબળ થાય તેના ઉપર પોર્ટુગાલના જય-પરાજયનો આધાર હતો. આલમિડાએ આ પ્રમાણે આફ્રિકાના કિનારા ઉપર અદ્દો જમાવતાં સુલતાનની નૌસેના માટે ભારત સાગરે આગળ વધવા કે આધિપત્ય વિસ્તારવા સંભાવના રહી નહી. તોપણ તેમણે તે માટેનો દરેક પ્રયત્ન ચાલુ જ રાખ્યો હતો.

આલમિડાનાં બાવીસ વહાણોની શક્તિનો શિરંગી વાલ્લિન્યની રક્ષા કરવા માટે ભારતસાગરે વધારો થયો. અસહ્યનો કમીનો જ નહોતો, સાહસિક સેનાનાયકો પણ પુરતા હતા, તેથી જલેસ્થળે બાહુબળની પરીક્ષા ચાલવા માંડી હતી. આ યુદ્ધમાં સુલતાનની સેનાનો જય થયો નહિ, અને આફ્રિકાને પૂર્વ કિનારે શિરંગીનું આધિપત્ય દીવસો દીવસ મજબૂત થવા લાગ્યું. ચાલુ ચાર વર્ષની લડાઈમાં કલિ-કોટનો રાજા પોતાથી બનતી મહેનત કરી છુટ્યો પણ તે એકસો

શું કરી શકે. આ લડાઈથી સિંહલ રાજ્ય સાથે શિરંગીને મિત્રતા થઈ અને તેનું આધિપત્ય અધિકતર મજબૂત થયું.

કલિકોટના રાજ્યે પોતાની સ્વતંત્રતા તથા રાજ્યધર્મ જાળવવા ખનતું કર્યું. તેનાં ૮૪ લડાઈક મહાથો. અને ૧૨૦ હોડીઓ શિરંગી વશીક સાથેના યુદ્ધમાં જલ મગ્ન થઈ હતી. મુસલમાનોને તેણે આશ્રય આપ્યો હતો, પાર્દુગીજને તેમાં દેષ હતો જ્યારે કલિકોટ રાજ્યનું પ્રજા અને વ્યાપારી તરફનું વાતસલ્ય અને રાજ્ય ધર્મ પ્રાધાન્ય હતાં. ધર્મી આત્મસમર્પણ કરવામાં જ્યારે કલિકોટનો રાજા પરાભવ પામ્યો ત્યારે તેના દરીયાઈ સૈન્યમાં તથા હજાર મુસલમાનો માર્યા ગયા હતા. મુસલમાનો અને હિંદુઓએ પોતાના ધર્મ માટે કર્મ માટે અને દેશદાઝ માટે હાથો હાથ મીલાવી પ્રાણ જતાં સુધી જીવની પરવા ન કરતાં વીરતાથી ઝોમ આપ્યો હતો. પ્રાણ જતાં સુધી એક ડગલું પણ હઠે નહિ તેવી દ્ઢ સંકલ્પયુક્ત સેવાથી પોતાની જીંદગી સરળ કરી ગયા. કોચીનની નીતિ સાથે સરખાવતાં કલિકોટ રાજ્યની દૈવી નીતિ, દેશદાઝ વીરતા અને ધર્મ અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ હતાં. જીત એ કાંઈ નિશ્ચિત વસ્તુ નથી, તે તો ભારી ઉપર અવલંબે છે, તો મનુષ્યે પ્રયત્ન શામાટે ન કરવો. જો આ પ્રકરણ ઇતિહાસમાં વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યું હોત, તો સમસ્ત ભારી પ્રજાને કલિકોટના રાજા માટે પરમ આદર ઉત્પન્ન થાત. ભારતના ઇતિહાસે જેમ કોચીન રાજ્ય જેવા નિર્મળ અને દેશદ્રોહી ઓછા થયાં નથી, તેમ કોચીન રાજ્ય જેવા પણ થોડાએક મળી આવશે જેને માટે નિષ્પક્ષપાતી શત્રુ જનોને પણ માન ઉત્પન્ન થયું હોય.

મિસરના સુલતાને પોતાના પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા હતા, બનતી તૈયારીમાં ખામી રાખવામાં આવતી નહોતી. સુલતાને આ સર્વે પરાજયની વાત સાંભળી, મોટું લશ્કર મોકલવા તૈયાર થયો, અને ૧૫૦૮ ની સાલમાં અમીરહુસેન નામના એક સુલ્ક સેનાપતિની ભારતસાગર યુદ્ધ માટે નીમણૂક કરી. *

મોટું સૈન્ય અને સરંજામથી ભરેલાં લડાયક વહાણો લઈ, અમિરહુસેન ભારતવર્ષ રવાના થયો. તેઓની ધારણા ભારતવર્ષ જઈ કલિકોટના રાજ્ય સાથે રહી, તેનું સૈન્ય વધારી હિંદુ અને મુસલમાન હાથોહાથ મેળવી એકત્ર બળથી દુર્જય શિરંગિ વણિકને યોગ્ય શિક્ષા કરવાની હતી. આ આશાથી સુલતાન વ્યવસ્થાપૂર્વક જ આ વખતે આમન આવ્યો હતો. અમિરહુસેન પણ કેળવાયેલો સેનાપતિ હતો. તેણે પોતાના સૈન્યમાં સારામાં સારાં માણસો અને પુરતાં હથીયાર સાથે લીધાં હતાં અને વિજયની સંપૂર્ણ આશાએ તે નીકળ્યો હતો. x

* At length Sultan Qabsur Ghuri dispatched to the Indian coasts a general named Amir Husain with a fleet of Thirteen War Vessels, containing a Naval force with Armaments—Rias-us-Salatten. P. 404.

x આ નવા સૈન્ય ફળ વિશે “રિયાઝે” લખેલું છે. મુજરાત અને આફ્રિકા રાજ્યોએ મથાસાખ્ય દરીયાઈ બળ સંજ્ઞ કર્યું હતું. First the ships from Egypt arrived in the port of Deo, and uniting with the ships of Gujarat, set out for Tabril, which was the rendezvous of the Portuguese.

અમીરહુસેન પોર્ટુગાલના ઇતિહાસમાં “ મીરહુસેન ” નામથી સુપરિચિત થયો છે. પ્રથમ તે મુંબઈના પ્રદેશમાં ઉતર્યો હતો. મુંબ-રાતના બંદરો કે જેઓ આ વાણિજ્ય અવરોધથી બચીતા હતા તેમના તરફથી પણ બનતી સહાયો માટે લશ્કર તૈયાર થતું હતું, જે લશ્કર અમિરહુસેનના લશ્કરને આવી મળ્યું. ખીજી તરફ ગોવા અને દામુલચીપનુલના સ્વતંત્ર બંદરોના રાજાઓએ પોતાના રક્ષણ માટે જે કાંઈ સાધનો તૈયાર કર્યા હતાં, તે અમીરહુસેનની આ લડાઈમાં સાથે થયાં. આ પ્રમાણે એકત્ર બળથી તે દક્ષિણ તરફ જે આમળ વધી શકત તો કલિકોટના લશ્કર સાથે મળી ફિરંગિને પહોંચી શકત. કલિકોટ આ વહાણો પહોંચે તે પહેલાં જ ફિરંગિનાં લડાયક વહાણોનો ભેટો થઈ ગયો. આ લડાઈમાં મયુત્રી પ્રમાણે અમીરહુસેન સાથે વધારે લશ્કર હતું, જે કલિકોટ પહોંચી મુખ્ય સ્થળને મારે જ ચોમ્ય હતું. આ દરમિયાન અમિરહુસેન અર્ધ માર્ગે લડાઈ કરવા ખુશી ન હતો. આ લડાઈમાં આલ્ખમિડાનો બાવીસ વર્ષનો યુવાન પુત્ર લોરેન્ડોએ ફિરંગિ વાણિજ્ય રક્ષણાર્થે પ્રાણ વિસર્જન કર્યો હતો. લડાઈની શરૂઆતમાં ગોળાના આઘાતથી તેના જે પગ ભાંગી પડ્યા, તેના બગ્ન શરીરે તોપચીઓ પાસે બેસી સેના ચાલના કરતાં કરતાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. હિન્દુ મુસલમાન નાવિકોનો જય થયો હતો તો પણ તેના અસાધારણ આત્મત્યાગથી એક પક્ષે તેનો જય જયકાર કર્યો. સમુચિત આદર ક્રિયા થયા પછી વિર પુત્રની અલૌ-

And some ships of Samri and some ships of Goa and Dahil having also Joined them, they kindled the fire of War—Riaz-us-Salateen. P. 404. ;

કેક વિરતા માટે આશ્ચર્યમિડાને સૌ કોઇ અભિવંદન આપવા લાગ્યા. હિન્દુ મુસલમાન વૈરી છતાં શત્રુનાં રથાંગણે વખાણ કર્યા એટલે ગુણુમાહી સ્વભાવ નહિ તે બીજું શું ?

હિન્દુ મુસલમાનની આ જીત પછી ગુજરાતનાં બંદરોનાં રક્ષણ માટે તે સર્વ લશ્કરે બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો. ત્યાર પછી તેઓ ધીમે ધીમે પોર્ટુગીઝની દરીયાઇ ચોકીઓ લેતા લેતા આગળ વધ્યા જતા હતા. આમ કરવામાં લાંબો સમય વીતી ગયો.

આ યુદ્ધમાં જય મેળવ્યો, પણ હિન્દુ મુસલમાન તેનો સ્થાયી ફળલાભ કરી શક્યા નહિ. બીજા વર્ષે તેઓ પરાજીત થયા, કારણ કે આરંભે શુરા હતા તેમનો ઉત્સાહ એ હર્ષધેલછા હતી, આત્મ સમર્થણ કે ત્યાગ નહોતો. આ લડાઇ દીવનગરની સામે થઇ હતી, જે ભારતવર્ષમાં એક યાદગાર લડાઇ ગણાઇ છે. આ લડાઇએ જ એશિયાનું ભાગ્યચક ફેરવ્યું છે, આ લડાઇમાં જ યુરોપના અબ્યુદયનો માર્ગ ખુલ્લો થયો છે. એ યુદ્ધે એશિયા ઉપર ધનધોર અધાર્ છાઇ ફેલાવી યુરોપના સૌભાગ્યનો સૂર્ય પ્રકાશાવ્યો હતો.

પોર્ટુગીઝનો રાગ આટલો વખત કાંઇ ચૂપ બેઠો ન હતો. જે કે તે વખતે એવાં વિદ્યુતવેગી સાધનો ન હતાં પણ જેનો આવતો દિવસ હતો, જેના વહાણોએ પવનના તોરાણમાં આઝીલ જેવો દેશ ગ્રાસ કર્યો હતો, તેને સર્વ સાવચેતી માટે અગમ્ય ભાવી વિચારો પોતાની મેળે જ સુઝ આવતા હતા. આ વખતે તેને બીજા કોઇ કાર્ય કરતાં ભારતવર્ષના વાણિજ્ય રક્ષા માટે જ શીકર હતી. હજારો કોશ દુર ગયેલી પોતાની પ્રજા અને આબરૂ માટે ભારે શીકર હતી. તેમને માટે વધારે અને વધારે માણસો મોકલવાની તબવીજો

આણતી હતી. તે સર્વે મદદ યોગ્ય સમયે જ પહોંચતી હતી અને આણીને સમયે જ કામમાં લાગી જતી હતી. ૪૦ સં ૧૫૦૬ ની સાલમાં ફેબ્રુઆરીની ખીજ તારીખે હિંદુ મુસલમાનના એકત્ર બળ સાથે મલબાર કાંઠે પોર્ટુગાલના લશ્કર સાથે ભેટા થયો હતો. પોર્ટુગાલના રાજાએ ભારત સાગરમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપીત કરવાની આશાથી નૌકા સૈન્ય વધાર્યું. નૌકા સૈન્ય માટે મોટામાં મોટાં વહાણો બનાવવામાં આવ્યાં, અને તે પશુ ભારતવર્ષ જ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને કુશળ કેપ્ટનો આ વહાણો માટે ફેળવી તેમાં ચડાવવામાં આવ્યા, તેમ સાહસીકમાં સાહસીક યુનંદા દરીયાઇ લડાઇમાં જ કામ કરનાર માણસો તેમાં મોકલવામાં આવ્યાં જે બરાબર વેળાસર જ ભારતવર્ષ આવી પહોંચ્યા હતા.

હિંદુ મુસલમાનનાં વહાણો ગુજરાતનો બંદોબસ્ત કરતાં હજી મુંબઇ આસપાસ જ હતાં. પુત્રના શોકથી વિવિધ બનેસો આલમિડા રાત્રી આંખે તેનો બદલો લેવા, યોગ્ય અવસર અને નવાં તાજાં લશ્કરની ભરતી કરતાં દીવસો મચ્યો હતો તેટલામાં પોર્ટુગાલથી સખળ લશ્કર અને સરંજામનાં વહાણો આવી પહોંચ્યાં. સિંહલ-દ્વિપથી કલિંગોટ સુધી સર્વ બંદરે તે મજબુત થયો હતો. શત્રુ લશ્કર આગળ વધી આવે તે પહેલાં આલમિડા પોતાના લશ્કરની સરદારી લઇ વહાણો લઇ સામે ગયો. આ યુદ્ધમાં ત્રણ હજાર મુસલમાન માર્યા ગયા. આ યુદ્ધથી ભારત સાગરમાં પોર્ટુગાલનું આધિપત્ય ચિર પ્રતિષ્ઠિત થયું અને રાજ્ય સ્થાપનાની શરૂઆત થઇ.

આવી એક નાની જેવી જ વાત મૂળ લક્ષ્યના સાધનરૂપ થઈ પડે છે. મિસરનું સારામાં સારું લશ્કર અને દરીયાઈ બળ આ લડાઈમાં નષ્ટ થયું હતું. આ યુદ્ધ માટે પૃથ્વિના ઇતિહાસમાં જે સર્વે દરીયાઈ લડાઈઓ આપવામાં આવી છે, તે સામાન્ય યુદ્ધો તરીકે જ ગણવામાં આવ્યાં છે. પારિશ્રામની સફલતાનો જે વિચાર કરવામાં આવે તો આ લડાઈ ઇતિહાસમાં સર્વે કરતાં યાદગર બળ યુદ્ધ તરીકે સ્વીકારવી પડશે. આ લડાઈથી પૃથ્વિના ઇતિહાસનું સંપૂર્ણરૂપ અને દિશા ફેરવાયાં છે.

આ સમયથી પૂર્વની પ્રતિષ્ઠાએ પશ્ચિમની સમાજનો આશ્રય લીધો છે. દુર્બલને સખળ અને સખળને દુર્બળ બનાવી દીધા છે. વાણિજ્યનો પ્રવાહ ભંગ થતાં પરદેશીનું જોર વધતાં બંદરોની આવક ઘટી ગઈ અને સ્વાધીનતા પણ જતી રહી. અન્ય આંતર વિગ્રહથી પણ ભારતવર્ષ કલ્હાન્ત બન્યું હતું. જે આ એક માત્ર દરીયાઈ મામલો જ ભારતવર્ષ માટે સાચવવાનો હોત તો જરૂર અસંખ્ય સૈનિકો મળી આવત, પણ ભાગ્યવસાત ચારે તરફથી સંકટો આવી પડ્યાં હતાં. જે ભારત સમાજ સમગ્ર સભ્ય સમાજને માલ આપી ધન ગૌરવે અને વાણિજ્યે જે એક દીવસ પ્રબળ બન્યું હતું, તે જનસમાજ દીનહીન અને કંગાલ બની ભીક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈ યુરોપના દ્વાર પાસે ઉભા રહેવાનો સમય જે આજે આવી લાગ્યો છે તે પરિવર્તન, તે યુગાન્તર કેમ થયો. તેની આ આલોચના છે.

પ્રથમ વિજય વખતે પોર્ટુગાલનો અન્ય યુરોપનાં રાજ્યો દેશ કરી સમુદ્ર માર્ગે અન્ય દિશાઓમાં શંકાં માર્યા હતાં. પરંતુ આ

વખતે પોર્ટુગીઝોના વિજયથી સમસ્ત ખ્રિસ્તિ સમાજ ખ્રિસ્તિઓનો વિજય ગણી સર્વેને એક સરખો ઉત્સાહ વધ્યો હતો. એશિયા સમગ્ર યુરોપને શત્રુ સમાન ગણાતું હતું. ધર્મ સ્થાપવામાં યુરોપના દરેક મનુષ્યને આખા દેશના સમાજની પીઠ હતી. આ નીતિથી પોર્ટુગીઝો પોતાની પ્રવૃત્તિ તરફ સર્વેની સહાનુભૂતિ મેળવી હતી. આ બાબુ એશિયા તો કલિકોટના હિંદુ મુસલમાનના પરાજયને સમગ્ર એશિયાના પરાજય તરીકે ગણતું નહોતું. અંદરખાને મુસલમાન હિંદુથી જુદા હતા, તેને પણ પોતાનો ધર્મપ્રચાર કરવો હતો તેમ રાજ્યો પણ સ્થાપન કરવાં હતાં. શિરંગિ વણિકે તો ભારતવર્ષ આવી ભારતવર્ષમાં જ રહેવા અને સ્થાપિત થવા નિશ્ચય કર્યો હતો. જ્યારે મુસલમાનો લાંબા વખત સુધી હિંદમાં આવી ધુંટકાટ કરી ચાલ્યા જતા હતા. આ રીતે આ જમાના સુધી મુસલમાને હિંદ પોતાનું ગણ્યું નહોતું કે ગણવાનું વર્તન કર્યું નહોતું. મુસલમાનોએ એશિયા વાસી તરીકે પણ ભારતવર્ષથી કે હિંદુઓ સાથે એકતા હૃદયમાં ધારણ કરી નહોતી. પાડોશી ધર્મ કે બંધુભાવ જો એશિયાના હૃદયમાં હોત તો કલિકોટ માત્ર કે મલબાર કાંઠો હાથ કરવાથી શિરંગિ સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે આશા બાંધત નહિ. એશિયાનું આ મહાદ્વીપ તેનાથી અજાણ્યું ન હતું અને તેજ નીતિ ઉપર આધાર રાખી ભારતવર્ષ ઉપર અધિકાર મેળવવો સહજ ધાર્યો હતો. મુસલમાનની અવસ્થા પણ નીચનીય હતી. આ યુદ્ધથી એશિયામાંથી પણ તેમનો લોપ થવા બેઠો હતો. મિસર અને યુરોપી તુર્કસ્તાનનાં જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં એક બીજાને પરાજય તે એક બીજા પોતાનો પરાજય છે એમ એકબીજાં હોવા છતાં પણ સમજતા નહિ. પણ હલકા એક બીજાનો

અભ્યુદય જોઈ શકતા નહિ અને સમય આવ્યે એક બીજાનો પ્રદેશ અધિકારમાં લેવા અનુકુળ સમયની રાહ જોતા હતા. મિસર પોતાના અંદરે અંદરના આવા ક્લેશને લીધે ફરી વખત હિંદ તરફ વાણિજ્ય રક્ષણ માટે વધારે પ્રયત્ન કરી શકતું નહિ. મિસર જે અરબી, સમુદ્રમાં વધારે બળ ક્ષય કરે, તો પોતાનો જાતબાધ પોતા ઉપર થડી આવે. આ પ્રમાણે મુસલમાનનો પરાજય ચિરપરાજયજ નીવડ્યો. ફિરંગિને હમોશને માટે આખો સમુદ્ર માર્ગ નિષ્કંટક થયો જે કાયમને માટે જ રહ્યો: *

મિસર જે કાંધ નિર્જળ થયું હતું તે તુર્કસ્તાનથી અન્નણ્યું નહોતું. સમય આવતાં નાનાં નાનાં જમકલાં શરૂ કર્યાં, ધીમે ધીમે ધસારો આપી કાલક્રમે તુર્ક-મિસર જીતી લીધું. આ સ્વજાતિના કલ-હમાં પોતાનું રક્ષણ કરવામાં ગુંચાજોડો મિસરનો સુલતાન એશિયા માટે ઉદાર ભાવિ વાણિજ્ય રક્ષણ માટે જે પ્રયત્ન કરતો હતો તેમાં ફરીથી કાંધ કરી શક્યોજ નહિ.

આ પ્રમાણે પૂર્વ સાગરે પશ્ચિમ નીવાસીની શક્તિ દ્રઢ પ્રતિષ્ઠિત થઈ. તે જોતાં જે પોર્ટુગાલે આટલોજ પ્રયત્ન જુમખ્ય સમુદ્રમાં કર્યો હોત, તો જરૂર તે બાજુ જ્યાં મિસર અને તુર્કસ્તાનનાં દીલ જુદાં

---

* In as much as that peroid, Sultan Salim Khaquan of Rum (Turkey) defeated the Ghoriah of Eyypt, and the empire of the latter came to an end, the Samri, who was the promoter of this war, lost heart, and the Portuguese acquired complete domination.—Raiz-us-Salatene. P. 404.

હતાં ત્યાં વધુ શાવવાનો પ્રસંગ આવત તેમાં સંદેહ નથી. ભારતવર્ષ આત્તાં જતાં કે સખંધ જળવવા લાંબી દોરી થઇ પડે જ્યારે જુમધ્ય સમુદ્રમાં આટલુંજ બળ નજીક હોવાથી અનેકમથા વધારે ઉત્સાહથી પરીપૂર્ણ વિજયને પ્રાપ્ત કરી શકત.

આલમિડા ભારત સમુદ્રમાં પોર્ટુગાલની સર્વોપરી સત્તા જમાવવા ટાપુઓમાં કિલ્લા બાંધવા અને તેની સહાયથી જળમાર્ગે વધારે મજબુત થવા યોજના ધડતો હતો. જમીન માર્ગે કિલ્લા બાંધી વાણિજ્ય રક્ષા કે રાજ્યસ્થાપન માટે તેને ઉતાવળ નહોતી. પરંતુ પોર્ટુગાલના રાજાને જમીન ઉપર મજબુત કિલ્લાઓ બાંધી રાજ્ય સ્થાપના કરવી હતી. ઇમાન્યુએલ ગમે તેમ તો રાજા અને ધણી હતો, અને આલમિડા રાજપુરુષ માત્ર, તેને ગમે તેવી હોય તો પણ રાજ્યઆસા માથે ચડાવવીજ જોઈએ. આલમિડા બહુ દુરદર્શી હતો બહુ દુર બેઠેલા રાજા કરતાં યોગ્ય દીર્ઘદ્રષ્ટિથી અમલદાર વસ્તુસ્થિતી જોઈ જે નિશ્ચય કરે છે, તેજ બહુધા યોગ્ય હોય છે, છતાં કોઈ વખતે મતભેદ પડતાં તે કામને ધકેા પહોંચે છે. ઇતિહાસ પણ આજે રાજા કરતાં રાજપુરુષનાં વિશેષ વખાણુ કરે છે, તેનાં મુળ કારણુ આવાંજ હોય છે. ઇમાન્યુઅલે પોર્ટુગાલથી જે પ્રવૃત્તિઓ કરી તે સામાન્ય રીતે યોગ્ય હતી તોપણ તેણે રાજપ્રતિનિધિનો અભિપ્રાય તો માગ્યોજ.

આલમિડા જમીન માર્ગે કિલ્લાઓ બાંધવા માટે સંમત થયેા નહિ. તેણે વારંવાર સમજાવી લખ્યું કે અત્યારે ગમે તેવા માર આધેસા નાના મોટા શત્રુઓ હજી જીવંત છે. અને તે દરેક દિશાએ દરેક બંદર નજીક છે, જ્યાં જ્યાં મામલો ઉભો થાય ત્યાં જળ માર્ગનું લમકર પહોંચી શકે છે. પરંતુ જે કિલ્લાઓની જમીન ઉપર સંખ્યા

વધારવામાં આવે અને રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો તેમાં ઉદ્દેશ હોય તો તે લાલચ અને ઉતાવળમાં અત્યારથી પડવું એ યોગ્ય નથી. સમય આવ્યે તે પણ થઈ જ રહેશે. અત્યારે આપણી પાસે જે સૈન્ય છે તે આપણે જેમ જેમ કિલ્લા બાંધતા જઈએ અને વધારતા જઈએ તેમ તેમ તેના રક્ષણ માટે તેમાં લશ્કર રાખતા જવું પડે. કિલ્લામાં લશ્કર અદ્ય સંખ્યાનું થઈ જતાં તે કોઈના આક્રમણે સહજે પરાભવ પામે અને આથી આપણું બળ વિભક્ત થતાં આપણને પસ્તાવાનો વખત પણ આવે તેવું માફ માનવું છે.

જ્યારે બીજી રીતે ટાપુઓના કિલ્લા બહુ ઉપયોગી સાધનો નિવડશે. જેને આધારે ભારત સાગરમાં આપણું પ્રબળ જોર આપણે પ્રતાપ ચિરપ્રતિષ્ઠિત થશે. ભારતવાણિજ્યને આ પ્રમાણેની ગોઠવણથી સારામાં સારું રક્ષણ મળશે અને તેથી તે એક હાથે જ રહેશે. એક નોકર જેટલું સમજવી શકે તેટલે દુર સુધી આલમિડાએ સમજાવવા મહેનત કરવામાં ક્યાશ રાખી નહિ. તેણે લખ્યું હતું જે “ ભારત વર્ષમાંથી મુસલમાન વણિકોને હમેશાં માટે દુર રાખવાનો પ્રાકૃત ઉપાય થઈ ગયો છે. ” આ માર્ગે જ ને આપણે કામ કરતા રહીશું તો હાથરેઝાએ અચિર ઉદ્દેશ સફળ થશે. ઇમાન્યુએલ આ સર્વ સમાચાર પર વિશ્વ ભાવથી ગુસ્સે થયો અને ધીરજ ખોઈ બેસતાં તેને લાગ્યું કે—આલમિડાને જે ઠીક લાગશે તેજ કરશે, કદાચ રાજ આગાની અવગા કરશે તો હવે તેને પદચ્યુત કરી ખીજાને નીમવો ઉચિત છે. આ પ્રમાણે આલુખુકાકે રાજ્યપ્રતિનિધિ નીમી ભારતવર્ષ તરફ મોકલવામાં આવ્યો.

ભારત વર્ષ માટે આલુખુકાકે અનુરોધો નહોતો. તે ભારત-વર્ષમાં પોતાની પહેલી મુસાફરીમાં ટુંક વખત રહ્યો હતો છતાં પોતાની

કુશળતાથી સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી રવદેશ ગયો હતો કે જેથી ત્યાંની રાજ્યસભામાં તેનું આધિપત્ય પ્રબળ થયું હતું. એક વખત ફાવેલો મુખ્ય હિંમતથી કામ કરે છે, છતાં પોતાના વિચાર ઉપર વધારે મહાર રાખી બેસે છે. સરખા અધિકારિ એકને પદબ્રષ્ટ કરી બીજાને નીમવામાં આવે ત્યારે પહેલા કરતાં વિપરિત વર્તનજ નવો આગંતુક કરે તે એક દોષ ઉભો થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ ફરી વખત જોઇ આલમિડાના વિચારો સાથે મેળવી નિર્ણય કરવા જેટલું આલુબુકાર્કે ડહાપણ વાપર્યું જ નહિ. પોતાના બળ અને રાજની આજ્ઞા ઉપરજ આધાર રાખી આલમિડાએ ભવિષ્ય માટે કાંઇ વિચાર ધીરજથી કર્યોજ નહિ. તે સન્મુખના લાભોના લોભે અન્ધ બની ગયો, અને એકજ વિચારને વળગી રહ્યો કે રાજ્યવિસ્તાર વગર વાણિજ્ય વિસ્તાર કે વાણિજ્ય દ્રઢતા થઇ શકેજ નહિ.

તેને જે લાગ્યું તે પ્રમાણે રાજ્યએ પણ સમજાવ્યું હતું. પરંતુ આલમિડાએ તેને ગાંડો મુર્ખ, રાજ્યપ્રતિનિધિના ઉચ્ચપદે નીમાવા સંપૂર્ણ નાલાયક ગણી જાહેર રીતે તેની અવજા કરી હતી.

આલુબુકાર્કે વહાણે લઇ પહેલાં આફ્રિકાના પૂર્વ કીનારે ઉતર્યો હતો અને ત્યાં સોકોટ્રા નામના પ્રખ્યાત બંદર ઉપર આક્રમણ કર્યું.

* He constantly referred to Albuquerque as a "fool" and a "Madman" and there can be little doubt but that he actually did bring his mind to consider him unfit to administer the affairs of the Indian trade;—Danner's Portuguese in India. Vol. I. P. 147.

આ બંદર મિસરનું મુખ્ય થાણું હતું અને તે બંદર રાતા સમુદ્રના મોટા રસ્તાની રક્ષા કરી મિસર દેશ સાથેના ભારતવર્ષના જલવાણિજ્યનું રક્ષણ કરતું હતું. અત્યારે ભારત વાણિજ્યને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો હતો, તો પણ આ બંદરનું વાણિજ્ય સાફ ચાલતું હતું. ફિરંગિ આફ્રિકા સુધી કહાય અત્યાર સુધી આવ્યા પણ નહોય કારણ કે અત્યારે ત્યાં બહુ બહુ દેશના વ્યાપારીઓની વસતી હતી હતી. આ બંદર પોર્ટુગીઝે અધિકારમાં લીધું અને સર્વ મુસલમાનોને મારી નાખ્યા. તેનો આસપાસનો પ્રદેશ અને તાલવને ખિરિતનો અધિકાર રચાયો.

સોકોટ્રા અધિકારમાં લીધા પછી આરબદેશના કીનારાના ભાગમાં તે આગળ વધ્યો ગયો. નાનાં નાનાં સ્થાનો લેતો તે મસ્કત નગર પહોંચ્યો અને ત્યાં ગ્રીના વર્ષાવવા શરૂ કર્યા આ પ્રમાણે પરચન ગલ્ફ સુધી, ફિરંગિ વણિકની આણુ ફરી ગઈ. આટલું ફરી આવી. આલ્બુકાર્ક વિજયની હોંસ ભર્યો ૧૫૦૮ ની સાલમાં કાનાનોર આવ્યો અને ત્યાં આલમિડાને-પોર્ટુગાલનો હુકમ સંભળાવ્યો.

આલમિડા પુત્ર શોકમાં તેનો બહોલો લેવા માટે યુદ્ધની તૈયારીઓ કરતો હતો. આગળ જે આપણે વાંચી ગયા તે જ દીવસનું યુદ્ધ આ વખતે જ ચાલી રહ્યું હતું, અને પુરતી સહાય આલ્બુકાર્કના લશ્કરની મળતાં, આલમિડાને શરૂ થયેલા આ યુદ્ધમાં ભારે મદદરૂપ થતાં, આખરે તે લડાઈમાં આલમિડાનો જય થયો. લડાઈ ચાલતી હતી ત્યાંસુધી આલમિડાએ પોતાનો ચાજ છોડ્યો જ નહિ, તેમ લડાઈમાં પોતે જ ગયો હતો તે યુદ્ધ પુરું થાય ત્યાંસુધી આલ્બુકાર્કને આલમિડા સામું જોઈ રહેવું પડ્યું. .

આખરે લડાઇ પુરી થતાં વિજયલાભ કરી આવેલ આલ્ફુકાર્કે ન્યારે સગૌરવે મલખાર પાછો આવ્યો, ત્યારે આલ્ફુકાર્કે આલમિડાને ફારગ થવા કહ્યું પણ તેણે માન્યું જ નહિ અને પોતાના અધિકાર ઉપર ચાલુ જ રહ્યો. આલ્ફુકાર્કે ઘણું સમજાવ્યું, રાજ્ય આજ્ઞા છે તો તારે મને તેમ પાળવી જ જોઇયે. રાજ્ય આજ્ઞા અમાન્ય કરવાનાં ફળ શું આવે છે વગેરે કહી સંભળાવી તે છેવટે એલફેલ બોલ્યો એટલે આલમિડાએ તેને સંખલા બદલ કરી કારામહમાં પુરી મૂક્યો, અને આ સ્થિતિમાં જ તને પોર્ટુગાલ મોકલીશ તેમ દમ પણ બરાબર.

ફિરંગી વલ્લિકના આકસ્મિક ક્લેશથી હુદ કોચીન રાજ્યની પ્રજાના મનમાં થોડો ગભરાટ થયો. આલ્ફુકાર્કે પોતાના અધિકાર ઉપર તેને ઉતારી મુકેલ છતાં ચાલુ જ રહ્યો તેથી પોર્ટુગાલનો રાજા ગુસ્સે થઇ ગયો. ઉપરાંત આલ્ફુકાર્કેને કેદ કર્યાના સમાચાર સાંભળી તેને પણ ભય સંચાર થયો અને તેથી ત્વરાથી આલ્ફુકાર્કેના બાઇના દીકરા માર્શલ ડમ ફરનાન્ડ કુટિન રોને રાજ્ય આજ્ઞા સાથે નૌકા સૈન્યના અધિપતિ તરીકે નીમણુક કરી રવાના કર્યો. આ સૈન્ય અને વહાણો સાથે માર્શલ આવતાં આલ્ફુકાર્કેની ચક્રાન્ત જાળ છિન્ન બિન્ન થઇ ગઇ.

આલ્ફુકાર્કેને રાજ્ય પ્રતિનિધિનો ચાર્જ સોંપવામાં આવ્યો અને આલમિડા સ્વદેશ તરફ પાછો ફરવા તૈયાર થઇ ગયો. આલમિડા પોર્ટુગાલ જતાં “ કેપ એફ ગુડ હોપ ” એળંગી આફ્રિકાના કક્ષિણ કિનારે ખોરાક અને પાણી માટે ઉતરતાં ત્યાંના બર્બર લોકો સાથે આલમિડાના માણસોને કાંઇક કંજીયા થયો. આલમિડા પોતાના

માણસોને મદદ કરવા વહાણમાંથી ઉતરતાં, તેના મળામાં એક તીર આવી આરપાર બેસી ગયું અને આલમિડા ત્યાંજ મૃત્યુને પામ્યો.

આલમિડા ભારતવર્ષ છોડતાં, ભારતવાણિજ્ય નીતિ આલમિડા જતાં તેપણુ ફરી મધ. આલુબુકાર્ક ભારતવર્ષના રાજ્યો પાસે જ તેમનું રાજ્ય રહેવા દધ, તેમને પોતાના આધિપત્યમાં લઇ સમુદ્રમાં રક્ષણાર્થે લશ્કર રાખી વાણિજ્યનું રક્ષણ કરી તેનો વિસ્તાર કરતો હતો. તેને વાણિજ્યનો જ લોભ હતો. તેને રાજ્ય વિસ્તારનો લોભ નહોતો. આ પ્રમાણે પોતે ફરીયામાં રહી શત્રુઓને પુરતી રીતે પહોંચી શકતો અને દિન પ્રતિદિન પોર્ટુગાલનું સૈન્ય પ્રબળ થતાં તેનું લક્ષ્ય સાધન સહજ અને સરળ થઇ ગયું હતું.

આલુબુકાર્ક જતાં ઇતિહાસમાં એક નવો અધ્યાય શરૂ થયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

રાજ્ય લાલ.

Albuquerque entered at once on those vast schemes of conquest which have made him one of the heroes of Portuguese Conquests in India.

ઇ. સ. ૧૪૫૩ માં આલુબુકાર્કનો જન્મ થયો હતો. તે વખતે પોર્ટુગાલ પારકા ચર્ચમાં પડેલો એક અબજણો દેશ હતો. ત્યાર પછી જે જે બનાવોથી પોર્ટુગાલની ધીરે ધીરે ચડતી થઇ, તે

સર્વે આલુબુઝાર્કની જાંદગીમાં જ બની હતી. તે બ્યારે યુવાન થયો ત્યારે જેના દેશમાં સ્વદેશ પ્રેમથી મહમત થઇ ઉઠ્યો હતો, તે સ્વતંત્ર જીવનથી તેની માત્રા દિગુણ વધતી જતી હતી. ભારતવર્ષ આવી રાજ્ય પ્રતિનિધિના ઉચ્ચપદ અને અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા ત્યારે તેની ઉંમર લગભગ સાઠ વર્ષની થઇ હતી. પણ ઉત્સાહમાં અને કામ કરવામાં તેને જોઇ બલબલા યુવાનોનું પાણી ઉતરી જતું. આખરે વાંચી ગયા તેમ પોર્ટુગાલના રાજાને વાણિજ્ય કરતાં રાજ્ય વિસ્તાર તરફ ભારે લાલસા હતી, તે પ્રમાણે આલુબુઝાર્કને પણ રાજ્ય વિસ્તાર જ મહામંત્ર હતો. આ પ્રમાણે આલુબુઝાર્ક આલમિડા જતાં હવે સ્વતંત્ર હતો એટલે પોતાનું લક્ષ્ય સાધવા માટે રચનાઓ કરવા માંડ્યો.

મલબારનાં દરેક બંદરે શિરંખી વણિકની કેઠીઓ સ્થાપેલ હતી. ભારત મહાસાગરમાં શિરંખીની જ આશુ ફરતી હતી, શિરંખી વણિકની કુટુંબ પ્રતાપે બીજા કોઇપણ વેપારીનું વહાણ હવે કોઇને સ્વપ્ને પણ યાદ આવતું નહોતું, પણ કલીકોટ બંદરે હજી મુસલમાન વહાણો આવતાં હતાં. કલિકટ બંદર જણે શિરંખીનો કોઇ પૂર્વ-જન્મનો વૈરી હોય તેમ હજી જીવંત હોઇ શિરંખી વણિકને એક કાંટાશપ હતો.

કલિકોટનું એકલું રાજ્ય સત્રુ રૂપે સામે હોત તો શિરંખી વણિકને કાંઈ ચિંતા કરવા કારણ નહોતું. સમગ્ર મુસલમાનો કલિકોટના પક્ષમાં હતાં, તેથી જ શિરંખી વણિકને તેની સંભાળ લેવા જરૂર હતી. એ આવે છે, એ આવ્યા, તેમ હમેશાં બચકારા આવતા

અને ફિરંગીનો જીવ હંચો નીચો થતો. * આ ભયને મૂળથી ઉખેડી નાખવા આલુબુકાર્કને જરૂર જણાઇ.

જીંદગીભર મુસલમાનનો દેષ જેણે સેવ્યો હતો, બાઇબાકું અને ફેશ સમસ્ત એક વખતે જેના પગ નીચે કચડાતું હતું, તેમ વખત જતાં પરાભવને પણ પામ્યું હતું, તે મુસલમાન દગ માટે તો તેને હાડોહાડ દેષ ભર્યો હતો. આ વિદેષ માટે તે પોતે બહુ પ્રખ્યાતિને પામ્યો હતો. ઇતિહાસમાં આને માટે જે જે પ્રમાણે નોંધાયાં છે, તે થોડાં નથી. પરંતુ પોતાના ચરિત્રની જે વ્યાખ્યા અને પોતાના ગુણ સંકલ્પો જે તે નોંધાવી ગયો છે તે વળી તેના કરતાં વધારે ભયંકર હતા. તેને શું શું કરવું હતું, તેના રાક્ષસી મગજમાં અમાનુષીક વિચારે મુસલમાનના ધ્વંસની જે જે તરફીઓ તૈયાર થઇ હતી તે વાંચતાં કંપારી છુટે છે. ચંચળ મન પોતાની શક્તિ અગર શક્તિ બહારના, સારા અને નરસા જે જે મનોરથો કરે છે, તેને માટે જે સમય જોઇયે તેનો જો સરવાળો કરે, તો ભાગ્યે જ પોતાની જીંદગીનો વધારેમાં વધારે જીવતાં સુધીનો વખત પણ તે માટે પુરતો થઇ શકે. કાંઈ મનોરથો પુરા થવા ન થવા દૈવાધીન છે પણ પવન વેગી મન તો લાખો કોષ ચાલ્યું જાય છે.

મિસરના મુસલમાન રાજાને યોગ્ય દંડ આપવા, મિસરમાં ખેતીવાડી જે નીલ નદીના પાણીથી જ થતી હતી, તે નીલ નદીને

+ The cry "the Rums are coming" menaced me at every step--Albuquerque's letter to the King, April, 1512.

ખોદી તેનું પાણી દરિયામાં વળાવી લઇ આખા મિસરની ખેતવાડીને નષ્ટ કરી, આલુખુકાર્કે તે દેશને રેતીના મેદાન જેવો બનાવી દેવા દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો હતો.

સમસ્ત મિસર દેશને જીજ્ઞે મારવાના સંકલ્પ ઉપરાંત તેનો બીજો સંકલ્પ એવો હતો કે, મુસલમાન સમાજ અને ધર્મને નષ્ટ કરવા માટે મુસલમાન ધર્મ પ્રવર્તક મહમ્મદનાં પવિત્ર શબને સર્વ સમક્ષ ખોદી કાઢી બાળી બસ્મ કરવાં.

આટલા મોટા સંકલ્પો આ ભાગિરથ કામો વિચારાથી બન્યાં નહિ, પરંતુ આ વિચારોએ આલુખુકાર્કને મુસલમાન વિદ્રેષની માત્રા કેટલી ચડી હતી તેની યથાયોગ્ય કલ્પના થઇ શકે છે. *

પોર્ટુગાલ અને સમસ્ત યુરોપવાસી ખ્રિસ્તિઓથી આલુખુકાર્કના આ વિચારો કાંઇ બિન્ન નહોતા. સામાન્ય માણસના વિચારો શક્તિના

* *There are two actions suggested by the magnanimity of his heart which he determined to perform. One was to direct the channel of the Nile to the Red Sea and prevent it from running through Egypt, there by to render the lands of the Grand Turk sterile; the other to carry away the bones of the abominable Mofama (Mahammad) that they being reduced publicly to ashes, the Votaries of so foul a sect might be confounded—Machado.*

અભાવે વાયુમાં મળી જનારા, બળબળાટ જેટલો જ તોલ કરાવે છે. પરંતુ બાહુબળ યુક્ત આવા શક્તિ સંપન્ન રાજ્ય પુરૂષના વિચારો હરપળે અમલમાં આવવાની બીતી દર્શાવનારા જ લાગે તેમાં નવાઈ જ નહિ. આલુબુઠાર્કના આ વિચારો જાણીતા ઇતિહાસકારોને કાંઈ લજ્જાન ઉત્પન્ન થઈ નહિ, તેઓએ ઉલટી તેના આ વિચારોને તેના દ્રઢ ચરિત્ર, વિરપુરુષોચિત્ત મનોબળ તરીકે જ ઓળખાવાતાં પ્રશંસા પાત્ર જ ગણ્યા છે.

આલુબુઠાર્કને હિન્દુઓ તરફનો દ્વેષ પણ કાંઈ ઝોછો નહોતો. હિન્દુ મુસલમાન એકત્રમલી કલિકોટના રાજ્યને સહાય કરતા હતા. કલિકોટનું બંદર હિંદુ મુસલમાનને એકત્ર થવાનું કેન્દ્રસ્થ બન્યું હતું તેથી કલિકોટનો પ્રથમ ખર્ચ કરવા કટિ બદ થયો. જળ માર્ગ તો હવે સાફ હતો, જળ માર્ગે હિંદુ કે મુસલમાન કોઈપણ આવળ કરી શકતા નહિ. એક વહાણ કે મછવો પોર્ટુગાલ સિવાય અન્યનો સમુદ્રમાં ફરકી શકતો ન હતો. એટલે તે રસ્તે હિંદુ મુસલમાન એકત્ર થઈ શકતા નહોતા. બાકી રહેલા સ્થલ માર્ગેજ કલિકોટ રાજ્યમાં ભરતી થતી હતી, અને તે દિવસો દિવસ હિંદુ અને મુસલમાન હાથે હાથ મેળવી નીડરપણે કલિકોટમાં આસપાસથી આવી બેઠા હતા. આલુબુઠાર્ક આ સમુદ્ર સમુદ્રમાં જ પધરાવવા અને કલિકોટનું રાજ્ય પચાવી પાડવા માગતો હતો.

૧૫૧૦ ની સલામાં કલિકોટના બંદર ઉપર પોર્ટુગાલની તોપોએ ભયંકર ગર્જનાઓ શરૂ કરી. કલિકોટના રાજ્ય પાસે જે વહાણો હતાં તેમાં લશ્કર તૈયાર થઈ સામું ગયું. હિન્દુ અને મુસલમાન વિરોધીત ટેક લઈને જ બેઠા હતા, તેઓ જાણતા હતા કે કલિકોટ

પોર્ટુગાલના લડાયક વહાણોના ગોળા માત્રનો માર ખમી શકશે નહિ, પોર્ટુગાલ જેટલા દિવસ મોડું આવી પહોંચે તેટલી જ કલિકોટની આયુષ્ય છે. આટલું જાણવા છતાં મુઠ્ઠા ક્ષેત્રે હોમાવા રણયુદ્ધે આહૂતી થવા સહર્ષ સામી છાતીએ દોડ્યા. પ્રમળ ગોળાના પ્રવાહે તેમને ખાળ્યા, તેઓ શત્રુનાં વહાણો નજીક જઈ કાંઈ કરી શકે તે પહેલાં જ તેમનાં વહાણો જલમાં સમાધિષ્ટ થયાં. વહાણોનો નાશ કરી, ફિરંગી વણિકનાં વહાણો આગળ વધી કાંઈ લાગ્યાં અને તેમાંનું લશ્કર શહેરમાં દાખલ થયું.

શહેરમાં ઉતરેલ લશ્કરે શહેર બાળવા માંડ્યું. * એટલે હિંદ મુસલમાન રાજ્યમંડળમાં એકત્ર થયા અને ત્યાંથી પુરતા બળે ફિરંગીઓ ઉપર આક્રમણ કર્યું. † આ આક્રમણમાં જમીન ઉપર ઉતરેલ લશ્કરને કલિકોટના શુરવીરોએ બરાબર હાથ ખતાવ્યો, જેમાં પાંચસો ફિરંગી માર્યા મયા અને જે કોઈ રીતે બચ્યા તેઓ કલિકોટના વીરોનો માર સહી ન શકવાથી વહાણો ઉપર જઈ આત્મરક્ષા કરવા નાસવા માંડ્યા. ‡ બીજી તરફ જમીન ઉપરના લશ્કરની નાશબામથી વહાણો

---

* *In the month of Ramzan 915. A. H. the Portuguese proceeded to Kalikot, set fire to the Cathedral Mosque and swept the town with the broom of plunder—Raiz-us-Salateen p. 404*

+ *The Malbarees collecting together attacked the Christians, killed five hundred leading Portuguese and drowned many of them in sea. Those who exapted the sword, fled to the port of Kolam,*

ઉપર પણ કલાહોલ થયો એટલે નાસી જતા સૈનિકોએ રસ્તો બદલી કોલામ ગયા અને ત્યાંના બંદરના ગરાશીયાના આગ્રયે એક બંધ બાંધી પોતાનો બચાવ કરવા માંડ્યા.

આ પરાજયથી આલુબુકાર્કે કાંઈક અંશે નિરાશ તો થયો અને ન છુટકે હાલ તો કલિકોટને છોડી, બીજી કોઈ જગ્યાએ રાજ્યધાની સ્થાપવા માટે યોગ્ય સ્થળની તપાસ કરવા માંડ્યો. આ પરાજય માટે ઇતિહાસમાં ક્યાંય હલ્લેખ હશે ખરો પણ કલિકોટના રાજા માટે ઘડો લેવા લાયક આ પ્રસંગ ઉચિત રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો નથી. પોર્ટુગાલના પ્રબળ વેગ સામે વારંવાર પરાજીત થયા છતાં વારંવાર તૈયાર થઈ, પોર્ટુગાલનું આક્રમણ ખાળતો હતો. પ્રયત્ને આ વખતે તેઓને પાછા હટાવ્યા.

આલુબુકાર્કેને યોગ્ય સ્થળ મળી આવ્યું. એક ભારતવાસી જલદસ્તુએ તેને જે સ્થળ બતાવ્યું, તે એક નાનો પણ સુરક્ષિત ટાપુ હતો. આ ટાપુ ઉપર કિલ્લો બાંધી આદિલશાહ નામનો શાહ નામથી ઓળખાતો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આલુબુકાર્કે ૧૬૧૦ ની સાલમાં આ ટાપુ ઉપર આક્રમણ કર્યું. હિન્દુ મુસલમાન અને પર-સ્થનવાસી શહેરીઓ આ આક્રમણ સહન કરી શક્યાં નહિ નાસી છુટ્યા અને કાંઈક માર્યા ગયાં. આ પ્રમાણે આલુબુકાર્કે સિંહાસન પોતાના અધિકારમાં લઈ રાજ્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો. •

આદિલશાહે મે માસમાં ફરી આ નગર અધિકારમાં લીધું.

---

*and intriguing with the chief of that place, erected a small fort and, entrenched themselves there.—
Rais-ul-Salateen P. 403.*

ચુક શરૂ થયું, છ. માસ સુધી પોર્ટુગાલના લશ્કરે બચાવ કર્યો અને કિલ્લાની દીવાલ ચુર્ચુ થઇ જતાં સુલેહનો વાવટો બતાવવામાં આવ્યો. નિરૂપાયે ફિરંગિ વણિકે આદિલશાહને મ્હોં માગ્યું ધન આપી, આ કિલ્લો ખરીદ કરી લીધો. તે વખતથી આજસુધી પોર્ટુગાલની હિંદુસ્તાનમાં તે જ રાજધાની છે તે શહેર રાજ્યધાની જોવા નગરીના નામથી ઓળખાય છે. *

આ પ્રમાણે જમીન ઉપર રાજ્ય સ્થાપના માટેના પ્રયત્નમાં સમય વ્યય અને કેટલો બળ ક્ષય થયો, છેવટે જોવા નગરી પણ વેચાતી જ લેવી પડી હતી કલિકોટથી પણ હાર ખાવી પડી હતી. આ રીતે જમીન ઉપર રાજ્ય સ્થાપનની લાલચને પોષતાં પ્રથમ જ પોર્ટુગાલને પાછું પડવું પડ્યું હતું. આલમિડાની દીર્ઘ નજરે જે કાંઈ લાગતું હતું તે કાંઈ ખોટું ન હતું. આ કાર્ય માટે હજી થોડો સમય હતો એટલું જ માત્ર આલમિડાનું કહેવું હતું.

ફિરંગિ વણિકની ભારત વાણિજ્યની રાજ્યધાનીને એક સુઢ કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો અને તે શીઘ્ર ધનરત્ન સંપન્ન નગરી વસી ગઇ. વ્યાપાર પણ સખળ આશ્રય તીચે વધવા માંડ્યો હતો. આ

---

* રિઆઝ કિંમત આપરા માટે લખી ગયો છે. પરંતુ ખ્રિસ્તી લેખકોના કોઇ લખાણમાં કિંમત આપ્યાનું ક્યાંય લખેલું જણાયું નથી. *But after a short period, The Portuguese offering a large sum of money to the ruler of that place, re-acquired possession of it, and establishing there Capital at that port, which was very strong, fortified it further—Riaz-us-Salateen. P. 405.*

સંજ્ઞાનીમાં રાજ્ય કાર્યલયની સ્થાપના થઇ અને આલુખુકાર્કે રાજ્ય-શાસન તથા વાણિજ્ય વ્યાપારના વિસ્તારની પ્રવૃત્તિઓ કરવા માંડી.

રાતો સમુદ્ર અને ધરાની અખાત મુસલમાન વાણિજ્યનાં આશ્રય સ્થાનો હતાં આ ખેઉ સાગર માર્ગે પ્રવેશ દ્વારમાં મુસલમાનો કિલ્લા બાંધી વાણિજ્ય રક્ષા કરતા હતા. આ વાણિજ્ય એટલે એક માત્ર ભારત વાણિજ્ય નહિ, પણ તે પાકત નામે પૂર્વ વાણિજ્ય કહેવાતું હતું. જે જાપાન, ચીન, અને દુર પૂર્વના ટાપુઓથી ચાલતા વ્યાપાર માટેનાં સંગ્રહ અને રક્ષણ સ્થાન હતાં. આ દેશોમાંથી જે વ્યાપાર ભાર લઇ જવામાં આવતો તે આ માર્ગે મિસર અને પરશ્યામાં જતો અને ત્યાંથી બુમધ્યસાગર માર્ગે યુરોપમાં કેટલીક જગ્યાઓ સુધી પહોંચતો હતો. આલુખુકાર્કે મલબાર કાંઠા ઉપર સ્થિર થતાં તેણે પોતાની નજર હવે તે તરફ દોડવી, પોતુ ગાલથી દરેક પ્રકારની મહદ આવવી ચાલુ હતી. આલુખુકાર્કે આ ચિરપ્રચલિત વાણિજ્ય પ્રવાહને ' કેપ એફ ગુડ હોપ ' તરફ આકર્ષી, સમગ્ર પૂર્વ વાણિજ્ય ફિરંગિ વણિકના આધિપત્યમાં લાવવા માટે દરેક કરવા યોગ્ય પ્રયત્નોનો વીચાર કરતો હતો. તેની પાસે હવે યોગ્ય વહાણો, માણસો અને લશ્કર સાથે સરંજામ હાથમાં જ હતાં એટલે દરેક વિચારોનો ત્વરિત ગતીથી અમલ કરવા માંડ્યો.

આલુખુકાર્કે સખળ લશ્કર લઇ પહેલાં રાના સમુદ્રના મુખ ઉપર ગયો. ત્યાં એડન ખંદર ઉપર ઓચીંતુ આક્રમણ કર્યું. મુસલમાનના અધિકારનું એડન વાણિજ્ય માટે જુના જમાનાથી બહુ સમૃદ્ધ થયેલું શહેર હતું. ત્યાં યોગ્ય લશ્કર અને દુરીયાઇ બળ હતું, પરંતુ તેઓ આમ ઓચીંતા લડવા તૈયાર નહોતા, તેમ ફિરંગિ વણિક

દરેક સાધન સંપન્ન હતો તેથી ઝોડન વગર વિલંબે હસ્તગત થયું. લશ્કરના ભરોસે ફિરંગિ વલ્લિકે ઝોડન ઉપર તોપો માંડી દીધી હતી જેથી તે સહેર લગભગ નારાજ જ થઈ ગયું. ઝોડન સરકારી અરમઝ કિલ્લા ઉપર આલુખુકાર્ક ચઢી ગયો. અંગ્રહ ગયેલા મુસલમાનો આ સખળ કિલ્લામાં લાંબો વખત ટકી શક્યા નહિ હારી ગયેલો મનુષ્ય ડબલ મારખાય છે, તેમ તેઓએ મારવાને બદલે મારજ ખાધો. અરક્ષિત કલિકોટ જેવા બંદરે પોર્ટુગાલના લશ્કરને જેટલું અટકાવ્યું હતું, તેટલું આ કિલ્લાનું લશ્કર વિરુદ્ધતા જાળવી શક્યું નહિ. આ પ્રમાણે રાતા સમુદ્રનું નાકું અને પરસ્પન ઉપસાગરનું મુખ ફિરંગિના અધિકારમાં આવ્યાં. અમરઝનો કિલ્લો હાથ આવતાં ફિરંગિ વલ્લિક કિલ્લામાં ગયા.

મુસલમાનો સુદુર પૂર્વના ટાપુઓથી જે માલ લઈ જતા તે ફિરંગિ વલ્લિક કુટવી લેવા ભારત સાગરમાં હુંટારાનો ધંધો કરતો. આલુખુકાર્ક આટલેથી પણ તૂમન થયો અને મુસલમાનના પૂર્વ ટાપુઓના વ્યાપારનાં ઉંડાં મૂળો ખોદી નાખવા પૂર્વના સર્વે ટાપુઓ પોતાના અધિકારમાં લેવા તૈયાર થયો. મલાકકાના દ્વીપે પહેલેથી ફિરંગિ વલ્લિકની કોઠી હતી. આ સ્થાપિત કોઠી ઉપર ત્યાંની સુલતાનની મુસલમાન વસ્તીએ મારામારી કરી એટલે ત્યાંનાં માણસો નાસી છુટ્યાં. આલુખુકાર્કને ખબર મળતાં તેઓનો ઉદ્ધાર કરવા સ્વયં પોતે મલાકા જયો.

આલુખુકાર્કને તો આ જોઈતું જ હતું. મલાકાના સુલતાનથી સુલેહસંધે કોઠી સ્થપાઈ હતી અને ફિરંગિ તેની પ્રજા તરીકે આજ સુધી વ્યાપાર કરતા હતા. પરંતુ આ પ્રમાણે વિનાકારણ ફરકેણીથી

ફિરંગીની કોઠી ઉપર હાથ પડતાં ફિરંગીઓને જોઇતું કારણ મળ્યા મયું અને વધારે પુછપરછ ન કરતાં લડાઇજાળ મહેર થઇ ગઇ. વ્યાપારી વ્યવસાયી આ ટાપુ ઉપર કાંઇ લશ્કર નહોતું તેથી આલુબુકાકે સુલતાનને કેદ કરી, ગોવા મોકલી આપ્યો અને મલ્લાકાના ટાપુ ઉપર ફિલ્હો બંધાવી રીતસર અધિકાર સ્થાપી પોર્ટુગાલનું શાસન થાપ્યું.

ક્રમે ક્રમે સમગ્ર ભારત સાગરે ફિરંગી વણિકનું પ્રાધાન્ય પ્રખળ થતું ગયું. પુર્વ તરફનો કાંઇપણ વ્યાપાર હવે ફિરંગી સિવાય કોઈ માટે રહ્યો નહિ. તેમ મલબારના કાંઠા ઉપર કોઈનું આધિપત્ય થવા હવે સંભવ નહોતો.

જેઓ જુના વખતથી આ સર્વ વાણિજ્ય બંદરે વ્યાપારાર્થે આવતા, આશ્રય લેતા તેઓ મંત્ર મુગ્ધ તેને પોર્ટુગાલની પ્રજા તરફ જોઇ રહ્યા અને પોતાનું પ્રભુત્વ ગુમાવી દાસત્વ સ્વીકાર કરવા તૈયાર થઇ ગયા. મલબારના બીજા સર્વે બંદરેથી હવે એછો વ્યાપાર થતો હતો. કારણ કે પોર્ટુગીઝને પોતાની રાજ્યધાની ગોવાબંદરમાં સર્વ વસ્તુઓની બજાર વસાવવી હતી, એટલે અન્ય બંદરના વ્યાપારીઓ તે બંદરે છોડી હવે પોતાનો માલ ગોવાબંદરે લાવવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે હવે ગોવાબંદર પૂર્વનું મુખ્ય બંદર અને વાણિજ્ય સ્થાન થઇ પડ્યું. ગોવાનગરની વસતી દીનપ્રતિદિન વધવા લાગી. અનેક ગામોનાં વહાણો માલ ભરી વ્યાપાર કરવા આંહિજ આવવા માંડ્યા. આ રીતે મલબારના વ્યાપારીઓ પોર્ટુગીઝના માત્ર દલાલ જ થઇ પડ્યા. કારણ કે ગ્રાહક તો માત્ર પોર્ટુગીઝ વ્યાપારીઓ જ હતા, બધે રાજ્ય તરફથી સગવડ અને ઉત્તેજન મલતાં પણ જેની આંખ ફરતાં વાર ન લાગે તેનો શું ભરોસો.

જેઓ ફિરંગ વણિકની અનુમતિ મહશ્વ કરી તેને આશ્રયે વેપાર કરવા સંમત થતા નહોતા, તેઓનાં વહાણો લુટી લેવામાં આવતાં હતાં. આ જમાનાનો “ક્રીટ્ટેઇડ” ત્યારે નહોતો. *

થોડા સમયમાં જ ફિરંગી વણિકના આવા શાશનથી પુર્વનું વાણિજ્ય એક ઘેર થતાં, એક જ આધિપત્યમાં આવતાં, જળે અને સ્થળે ફિરંગી જ વ્યાપારી જેવામાં આવતા હતા. બીજા કોઇ પણ વ્યાપાર કરતા તે પણ ફિરંગી માટે જ કરતા હતા. આ એક નોવેલની આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ઘટના ઘટી હતી. ઇતિહાસમાં આવી અનેક વાતો કલ્પિત ઘટના જેવી બનેલી મળી આવે છે. કલ્પિત ઘટનામાં કલ્પના જ પ્રાધાન્ય હોય છે જેથી તેમાં કાર્ય કારણની કડી હોતી નથી. જ્યારે ઐતિહાસિક બનાવો પ્રકૃત હોઇ તેમાં કાર્ય અને તેનું કારણ હોય છે. આવું પાર્થક્ય જો નહોત તો આ ફિરંગી વણિકનો અબ્યુઝ વાંચતા એક કલ્પિત જ લાગત.

જે સંઘર્ષને પૂર્વ અને પશ્ચિમની જુની સ્થિતિ બદલાઈ ગઇ હતી, તેમાં સમગ્ર યુરોપ સંમત હતું, પરંતુ કોઇ સામેલ નહોતું.

* *On the Portuguese seizing Goa in 1510, the Portuguese naval supremacy along the south-western Indian coast was thoroughly established, and no Mussalman ship could safely trade in Malbar waters without a pass from the Christians.—Sir W. Hunter.*

હજ પડવા જવા માટે પણ મુસલમાનોને વ્યાપારિ વહાણોમાં જવા મલતું. ખ્રિસ્તિઓની ચીઠી વગર હજ પડવા જઇ શકાતું નહિ. આ પ્રમાણે હજ પડવા જનારાઓને પણ મુસલ્લી ઉભી થઇ હતી.

વ્યાપારના ઉત્તેજન માટે ગ્રાહક થયા સિવાય અન્ય કંઈ પણ મહદ યુરોપે આપી નહોતી તેથી પોર્ટુગાલનો આટલા દુંક સમયમાં આટલો અભ્યુદય થયેલો જોઈ આશ્ચર્યચકિત થયું હતું.

ભારતવર્ષમાં વાણિજ્ય ધર્મ યુરોપ કરતાં જુદા પ્રકારના હતા. ક્ષત્રિઓના વ્યવસાયમાં રણસંગ્રામ અને ગ્રન્થપાલન એ ધર્મ, જ્યારે વણિકનો વ્યાપારમાં મુખ્ય ધર્મ નીતિ ગણાતો હતો. સત્યનિષ્ઠા જ વાણિજ્યમાં ઉત્કર્ષ દાતા છે, તેઓ વાણિજ્યમાં કર્મને જ પ્રાધાન્ય સમજતા, વાણિજ્યમાં બાહુબળનો ઉપયોગ કરવો તે અધર્મ જ ગણતા.

દિરંગિના પાસ વગર કંઈ વહાણો અરબી સમુદ્રમાં વ્યાપાર કરી શકતાં નહિ. ધર્મથી જતાં યાત્રાળુઓને પણ રજાચઢિ લેવી પડતી હતી. * આ પ્રમાણે પૂર્વનું બળ અને પશ્ચિમની શક્તિ એકત્રિત થતાં, તેના જીલ્લોના આધારે ભારતવર્ષની શક્તિ છત્ર ભંગ થઈ ગઈ હતી.

---

* *Whilest some ships of Emperor Jalaluddin Mahammad Akber which without a pass from Portuguese had proceeded to Makhah, were returning from the port of Jiddah, they looted them, and inflicted various molestations and humiliations on the Mussulmans, and set fire to the port of Adilabad and Farabin which belonged to Adil Shah, and ravaged them completely—Riaz-us-Salatun. P. 408.*

ફિરંગિ વણિકના વાણિજ્ય ક્ષેત્રમાં સ્વધર્મ ક્ષેત્ર પણ જોડાયો હતો. + હવે પ્રતિ દેશીઓમાં જાતીદોષ અને ધર્મદોષ જામત થયો હતો. મુસલમાન વિદોષ અને ખ્રિસ્તિ ધર્માનુરાગ ઉત્તરો ઉત્તર પ્રબળ થતાં, ફિરંગિ વણિકના આ અત્મત્યાગને યુરોપમાં તેની અનુ-ખમ મહત્તા મથુવામાં આવતી હતી.

ફિરંગિ હસતાં હસતાં જીવન વિસર્જન કરી શકતા હતા. કારણ કે તેઓને તો ધર્મ યુદ્ધ ધર્મ વિસ્તાર માટે જ હતું. ફિરંગિ વણિક હસતાં હસતાં અસહાય શિ પુરોનો અને બાળકોનો પ્રાણ વધ કરી શકતા, કારણ તેઓની નરહત્યા કેવલ વિધર્મિ હતા હતી. આ સમયે ઇતિહાસ લેખકો જે લખતાં કંપી ઉઠે છે, તે લખતાં અને માતાં તે વખતના ઇતિહાસ લેખકો તેમનું મૌરવજ મથુતાં. તેમ તેવી વાતો વધુ અને વધુ વિસ્તારી શુરવિરોને પાનો ચડાવી ધર્મ યુદ્ધ માટે જામત કરતા હતા. આ યુગ યુરોપનો મધ્યયુગ હતો. હજી પણ તેઓમાંથી બર્જરતા નિર્વાણ પામી નહોતી. તે વખતે બાહુબળ સંયુક્ત થયું નહોતું. તે સમયે સમગ્ર માનવ સમાજને સમુન્નત કરવાની ઉચ્ચ આશંકાએ યુરોપને નવજીવન આપ્યું નહોતું. x

---

+ *From the time of Albuquerque the inexorable issue between Catholicism and Islam in Asia stands forth, each side firmly between itself fighting the battles of its God.—Sir W. W. Hunter.*

x* આ વિભાગમાં પાંડુ લિપિ વાંચી, કોઈ પ્રધાન લેખક તેની પાસે લખી ગયો*છે કે “અમને લાગે છે કે હજી થવા નથી” તેનો જવાબ દેતાં, સત્ય નિષ્ઠ ઇતિહાસ લેખકને (આજ કાલની અનેક

તરવાર હાથમાં લઇ ધર્મપ્રચાર કરવો તે પુર્વના શિક્ષણમાં અપરિચિત અને ઉલટું જ દેખાતું હતું. જે ઇશ્વરને ઓળખાવવા છે, તે જ ઇશ્વરથી દુર અને દુર લઇ જનારૂં પાપકર્મ કરી શી રીતે ઇશ્વરને ઓળખાવી શકાય ? તે એશિયા સમજી શકતું નહોતું.

પુર્વ જતો જ્યારે ધર્મપ્રચાર માટે બહાર પડતા, ત્યારે પોતેજ ધર્માનુરાગી બની સન્યાસીની સૌમ્યમૂર્તિ ગ્રહણ કરી, શિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઇ દ્વારે દ્વારે બમણું કરતા. જે સૂત્રો શીખવાનાં હોય, તેજ સૂત્રો પોતે વર્તનમાં મૂક્યા સિવાય સામાજિક ઉપર ભાસ પાડી તેમને શી રીતે ગ્રહણ કરાવી શકાય, પોતામાં અનુરાગ ઉત્પન્ન થયા વગર શિષ્યોમાં ધર્માનુરાગ કેમ ઉત્પન્ન કરી શકાય, ભારતવર્ષમાં પ્રેમ યુક્તધર્મ છે. એશિયામાં ધર્મમાં ધર્માધતા આવતાં ધર્મથી બદલ જ થવાય છે તેમ ધર્મસૂત્રો વર્ણવે છે તેા એશિયાના ધર્મ પ્રવર્તકો તરવાર તો ક્યાંથી જ ગ્રહણ કરી શકે. એશિયાની આ પ્રકૃતિ અને આદર્શને અનુસરીને ખ્રિસ્તિ શિષ્યો ધર્મપ્રચાર કરવા બહાર પડ્યા હતા. કાઇસ્ટના પ્રાકૃત આદર્શો જ ખ્રિસ્તિ ધર્મપ્રચારકો આચરતા હતા. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ એશિયાની પુણ્ય ભૂમિ છોડી

ઘટના યાદ રાખતાં) અવનત મસ્તકે સ્વીકાર કરવો પડે છે કે “ હજી પણ થયા નથી. ” હજી પણ યુરોપ સર્વ પ્રકારે બર્બરતા ત્યજી દઇ પ્રકૃત સંસ્કૃતિ ગ્રહણ કરી શક્યા નથી. ” હજી પણ તેઓની ઐતિહાસિક મધ્ય યુગની શોણીત-પિપાસા જ જનસમાજને અશાન્ત કરી રાખી છે. જગદ વ્યાપી મહાયુદ્ધે આ ઐતિહાસિક તથ્ય એટલું સ્પષ્ટ થયું છે કે યુરોપની સંસ્કૃતિનું ઉન્નત મસ્તક અવનતજ ચડી રહ્યું છે.

યુરોપમાં ઉતર્યા પછી, તેની મુળ પ્રકૃતિ એટલા પરિવર્તનને પામી છે કે બાહુબળ જ પ્રબળ બળ તરીકે પ્રતિપાદન થયું છે. આલુબુકાર્ક આજ બાહુબળના ધર્મે દીક્ષિત થઇ પુર્વ મહાસાગરમાં આવ્યો હતો.

બાહુબળનો ઇતિહાસ તે કલંકનો ઇતિહાસ આજે સભ્ય સમાજે ગણાયો છે, તે વખતના ફિરંગિ વણિકનો ઇતિહાસ લખનારા ફિરંગિ વણિકનો અલૌકિક દિગ્વિજય વર્ણવતાં પુનઃ પુનઃ બાહુબળની જ પ્રશંસા કરી ગયા છે. ઇસ્લામ પરાજીત થતાં ખ્રિસ્તિઓની માફક બાહુબળના ઉપાસકો બની ગયા હતા. અને તેઓ ધર્મના નામે ધર્મયુદ્ધમાં પ્રાણ વિસર્જન કરવામાં ગૌરવ માનવા લાગ્યા. *

આ વખતે ભારતસાગરે માત્ર યુદ્ધનાજ ભણુકારા વાગતા હતા. તે આવે છે, અરે આ આવ્યા, આ વાતજ ઉભયપક્ષની પ્રધાન ચિંતા બની રહી હતી. વ્યાપાર વાણિજ્યની રિક્તિસિદ્ધિ ચાલી જતાં જેને ફાવે તેમ હુંટફાટજ કરતા. આજકાલ હુંટફાટ વધી ગઇ હતી. કોઇ ધણીજ નહોતું. જ્યાં આધિપત્ય રાખવાનો દાવો કરનાર સ્વયં ફિરંગિ વણિકજ હુંટફાટનો ધંધો કરતો હતો તો પછી સાંભળે કોણ. ભારત વર્ષની કોઇ રાજ્ય શક્તિ રક્ષણ કરવા બહાર આવી નહિ. આ વખતે મોગલ અને પઠાણ વચ્ચે ભારત વર્ષ કેને વરમાળ આરોપે તેજ જન સમાજ જોતી હતી.

---

* સોલોમન પાશાના એક કાગળમાં આ વાતનો પરિચય થાય છે. “રિયાઝ”ના મુબોઅ અનુવાદક ટીકા સંયોગે તેનો ઉલ્લેખ કરી ગયો છે કે—*It denounced the aggressions of Christians of Portugal, and warned an Indian Prince that if he held back, his soul would descend into hell.*

૧૫૧૫ ની સાલમાં ફિરંગી વીર આલખુકાર્ક આ જગત છોડીને આસ્યો ગયો. તે મૃત્યુ પામ્યા પહેલાં તેની બદલીમાં બીજો અધિકારી નીમાઇજ ગયો હતો. પરંતુ નિમાયેલ અધિકારી આવી રાજ્ય લગભગ હાથમાં લે તેટલામાં ફિરંગી ઓ ના ગ્રાંથુ ઉપર મુસલમાનની પ્રબળ થતી શક્તિએ કુહાડો સામે ધર્યો હતો. દિવ નગરી નજીક ફિરંગી વણિકનો જય થયા પછી તેણે પોતાનો ઉદ્દેશ બર લાવવા અથાગ મહેનત કરવામાંડી હતી. રાત અને દિવસનાં ધડીભર પણ તે નિશ્ચિત થઇ બેઠો ન હોતો. સુદૂર એકાદ બંદર તેણે સર કર્યું પરંતુ લાંબા વખત સુધી તેને સંપુર્ણ રીતે જીતી શક્યો નહિ. ભારત વર્ષનો લાંબો સમુદ્ર કાંઠો પોતાના અધિકારમાં તો આવ્યો પણ તેને દરેક જગ્યાએ એકાદ સુધી પહોંચી વળી સાચવવો તે કાંઈ સહેલવાત નહોતી. મિસર સુલતાનની વાણિજ્ય શક્તિ કાંઈક પરીમાણે ભાંગી પડી હતી. તોપણ સંપુર્ણ રીતે તે પરાસ્ત થયો ન હતો. માત્ર આલખુકાર્કના અસાધારણ સાહસ અને પ્રબળ પ્રતાપે થંભીજ જઈ તેને ચાલ્યા જવાનીજ માત્ર રાહ જોતા બેઠા હતા. સેંકડો માઇલના વિસ્તાર વાળા પ્રદેશોના કાંડા ઉપરનું આધિપત્ય મેળવ્યું, એટલે અંદર પ્રદેશની ચાલુ પોષણ શક્તિને પહોંચી વળવું એ ધીર વીર આલખુકાર્ક જ પહોંચી શક્યો હતો. તેનો જીવન વામુ ઉઠી જતાં, મુસલમાન શક્તિએ પ્રાધાન્ય લાભ માટે સળવળાટ કર્યો. તુર્કસ્તાનનો સુલતાન જ્યાં સુધી મિસરના સુલતાન સાથે વિમલમાં હતો ત્યાં સુધી મુસલમાન પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ ફિરંગી વણિકની મતિને ખાળવા તૈયાર નહોતો. એક તરફ મિસર તુર્કસ્તાનનાં હાથમાં આવ્યું અને વાણિજ્ય માટે તુર્કસ્તાને પોતાની નજર ફેરવી અને બીજી બાજુ આલખુકાર્ક

પોતાના બંધુઓને છેલ્લો સલામ કરી ચાલ્યો જતો હતો. હવે મુસલમાન શક્તિ પોતાના બાહુ બળની પરીક્ષા આપવા તૈયાર થઈ હતી. ફિરંગિ વણિકને હવેજ ખરેખર મામલો સાચવવાનો હતો. અત્યાર સુધી કલ્હીકટ અને કેચીનનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સામું ચલાવું હતું. મુસલમાન વ્યાપારીઓનાં વહાણો સામી લડાઈ થતી હતી, મીસર પણ ગૃહ ક્લેશમાં ગુથાયેલું હતું તેની પ્રાણહિન શક્તિ સામે ચલાવું હતું, પણ હવે તુર્કસ્તાન અને મિસરની એકત્ર શક્તિ પ્રધાન મુસલમાનના હાથે હાથ આવવાનું હતું એટલે ફિરંગિ વણિકને આ ગંભીર મામલો ઉભો થયો હતો. આવનાર અમલદાર વસ્તુ સ્થિતિ થી પુરતો જાણીતો નહોતો. આલુબુકાર્ક આવ્યા જતાં જરાબર અણીવાણીના વખતે ફિરંગિ વણિક વર્ગે એક શુરવિર ગુમાવતાં તેમને સખત આધાન લાગ્યો હતો. ધર્માંધ ફિરંગિ હવે વધુ શોક ન કરતાં સામે આવેલ મામલાને સાંભળવા કમર કસવા માંડ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

વાણિજ્ય વિસ્તાર.

The main object of the Portuguese in Asia was a monopoly of the Indo-European trade.—Sir W. Hunter.

ભારત વાણિજ્ય એક આધિપત્યે કરવા માટે જ ફિરંગિ વણિકનો આ સર્વ મુદ્દ પ્રયાસ હતો. જેટલો વખત જલ માર્ગે તેને

બાહુબળ વિસ્તારવાની જરૂર હતી તેટલે સુધી આ ઉદ્દેશ બર આવ્યો, અને ત્યાં સુધી જમીન માર્ગે આગળ વધવાની જરૂર જણાઇ નહોતી. આલુબુકાર્ક આ ઉદ્દેશ આગલ વધવામાં પહેલો માણસ હતો. તેઓ વાણિજ્ય વિસ્તાર માટે જ રાજ્ય વિસ્તાર કરતા હતા.

વાણિજ્ય રક્ષા એ જ મુળ લક્ષ્ય ધારવામાં આવ્યું હતું. તેમાં માંડા જેવા થઇ બીજું જે કાંઇ કરી બેસતા, અનીતિ યુક્ત અને ધર્માધતામાં જે કાંઇ અનિષ્ટો કર્યા, તે ફિરંગિ વણિકના નામે કલંક કહેવાયાં હતાં. પરંતુ જમાનાને અનુસારી કોઇયે તેમાં એળ ગણી નહોતી. ઉપરાંત આ કાર્યમાં જેણે પ્રાણ ત્યાગ કર્યા છે, તેઓ તેમના દેશના ઇતિહાસમાં પોતાની કીર્તિ અમર કરી ગયા છે. ઇતિહાસમાં પોર્ટુગલના કલ્યાણ માટે આવા કેટલા નરાધમ, હુટારૂં, અને તરકરો મહાવીર તરીકે માન પામી ગયા છે.

બાહુબળથી જ ફિરંગિ વણિક આત્મશક્તિનો આટલો સુધી વિસ્તાર કરી શકત નહિ. માત્ર તેમને ભારતવર્ષના રાજાની નબળાઇ તેમના છિદ્રો અને તેમના ગુણોનો ગેરલાભ લેવાની નીતિ જ તેમને પ્રધાન સાધનભૂત નીવડી હતી. કલિકોટના ઇતિહાસમાં તેનું પ્રમાણ મળી આવે છે. કલિકોટના રાજાએ પોતાનો ધર્મ માની વાણિજ્ય રક્ષા માટે પ્રાણ જતાં સુધી બનતું કર્યું હતું. પોર્ટુગલના બાહુબળના પ્રચંડ પ્રવાહ સામે તેણે જે ભોગ આપ્યો હતો, તેના પુણ્યે પોતે જીવતો રહ્યો ત્યાંસુધી તો પરાભવ સ્વીકાર્યો જ નહોતો. તેને રાજ્ય-સિંહાસનની લાલચ નહોતી પણ પોતાની સ્વતંત્રતા અને ધર્મ માટે જ આ ફિરંગિ વણિકનો જીલમ અને મારુ સહન કરતો અડગ ઉભો રહ્યો હતો.

કલિકોટના રાજાના ભાઈના હૃદયમાં પાપનો સંચાર થયો, અને તેને રાજ્યનો લોભ લાગ્યો હતો તેથી આલ્બુકર્કનો માર્ગ સહ જ મોકળો થઈ ગયો. આલ્બુકર્ક તેનાથી ખાનગી પત્ર વહેવાર ચલાવ્યો અને તેમાં તે જો તેના ભાઈને (કલિકોટના રાજાને) * ઝેર દહ મારી નાખે, તો આલ્બુકર્ક તે ભાતૃધાતકને રાજ્યસિંહાસને બેસાડે. આ મર્મ ગુપ્ત કરાર નક્કી થયા પછી, કલિ-

---

* *In 1513 the Zamorin of Calicut was hostile, his brother friendly to Portugal. Albuquerque offered, if the brother would poison the Zamorin, to secure for him the throne; and the compleet was duely carried out—Sir W. Hunter's History of British India. Vol. 1. P. 163.*

પહેલા સંધિ સુત્રે કલિકોટ માટે દર વર્ષે ચાર વહાણ આરમ દેશે મોકલવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. “રિયાઝે” લખ્યું છે કે પોર્ટુગીઝે દિલ્લો નિર્માણ કરતાં તેનો આ અધિકાર પણ બંદ કર્યો હતો. *For a short while, the Portuguese kept their promise and word, but when the fort was compleated, they prevented his trading in aforesaid articles and commenced various malpractices and oppositions on the Mussalmans—Rai-us-Salaten. P. 405.*

ઝેટના રાજના દેશદ્રોહી અને રાજ્યદ્રોહી બાધયે બ્રાતૃહત્યા કરી લોહીમાં હાથ ધોયા. આ પ્રમાણે તે સ્વતંત્ર રાજ્યને પરતંત્ર કરી તે કલિકોટના રાજ્યને માલેક બન્યો. તેણે ૧૫૧૩ અને ૧૫૧૫ ના સંધી પત્રોથી પોતાનો આત્મવિક્રય કરી કલિકોટને સદાતું ફિરંગિ વણિકની ગુલામી બેઠીમાં શ્રંખલાબદ્ધ કર્યું.

છેલ્લાં સન્ધિપત્રે કલિકોટનો રાજા પોર્ટુગાલનો સામન્ત રહેવા કબુલ થયો અને નીચે પ્રમાણે સરતો તેણે કબુલ કરી.

(૧) પોર્ટુગાલનો કોઇ પણ શત્રુ ક્યારે પણ કલિકોટમાં આશ્રય લાભ મેળવી શકશે નહિ.

(૨) ખ્રિસ્તીઓ જગત વગર વ્યાપાર કરી શકશે (એટલે જગત માફ)

(૩) દેશી ખ્રિસ્તીઓને પણ તે લાભ આપવામાં આવશે.

(૪) કલિકોટને જે જગત બીજા વ્યાપારીઓ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય તેનો પણ અરધો ભાગ પોર્ટુગાલને આપવો. *આ પ્રમાણે સન્ધિપત્ર લખાયા પછી, કલિકોટનાં જુના બંદરે પોર્ટુગીઝની કોઠી અને બંમલાઓ બાંધવામાં આવ્યા. કલિકોટના રાજાએ પ્રાણપશુ જેને માટે આટલો ભોગ આપ્યો હતો અને લડ્યો હતો તે ભાતૃધાતક રાજાનાઓ ફિરંગિ વણિકને સહજમાં બધું આપી દઇ દાસ બની સિંહાસન મેળવ્યું.

કોચિનરાજે પ્રલોભને પડી વખત ઉપર ફિરંગિ વણિકને જે આશરો ન આપ્યો હોત તો, ફિરંગિ વણિક પક્ષે 'ભારત વાણિજ્યનું

---

* Treaty dated, 26th February 1515.

એકાધિપત્ય ક્યારે પણ સંભવિત નહોતું. શિરંગી વણિકે બાહુબળે જેમ કલિકેટ મેળવ્યું તેમ ક્રમે ક્રમે સર્વે રાજ્યો જીતી લઈ ભારત-વર્ષ એક જ સમ્રાટ થઈ જશે, એ લોકો કેચિનના રાજ્યે સ્વદેશ દ્રોહ કર્યો હતો. વિચાર કરવાનો સમય હતો દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી જોતાં વણિકથી આટલું મોહાઈ જવા હજી કારણ નહોતું. પરંતુ તે સ્વાર્થ-પરાયણ હૃદયે સર્વત્ર અંધારું જ જોયું. જોયું અજવાળું માત્ર શિરંગી વણિકના વહાણ ઉપરજ. કલિકેટના રાજ્યમાંથી એ પણ રાજ્ય લોકો જ સહોદરની હત્યા કરી હતી. લોકવશ જતોને લાલચ આપવામાં શિરંગી વણિક પાછો હત્યો નહોતો.

કેચિનરાજે કલિકેટ વિરૂદ્ધ અસ્ત્ર ધારણ કર્યો હતાં. ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે શિરંગી વણિકે તેને લોકભાવવામાં પાછુંવાળી જોયું જ નહોતું. આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતાં, કેચિન રાજના હાથમાં કાંઈ ન આવ્યું. કલિકેટનું સિંહાસન તો બીજા દેશ દ્રોહીને ભાત્રેહીને જ આપવામાં આવ્યું હતું. કેચિનરાજે ઘણાં માથાં પઠાડ્યાં અને પોર્ટુગીસના અધિશ્વરને કાગળ પણ લખ્યો હતો. સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે વિદેશી મુસદ્દીઓ મોટી મોટી આશાઓ આપી અનેક વ્યક્તિઓને સ્વાર્થ પરાયણ બનાવી લોકભાવી, તેની સહાયતાથી પોતાની શક્તિનો વિસ્તાર કરી તેઓને જુનાં કપડાંની માફક બેદરકારીથી હડસેલી મુકે છે. તેના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસમાં ફરી ફરી લખાયા છે, છતાં લાલચ વશ થઈ અનેક પૂર્વ દ્રષ્ટો જાણતાં છતાં રસાતાં મયા છે, તે જગપ્રસિદ્ધિ છે. કેચિનરાજ તેઓમાનો એક પ્રથમ પહેલો જ મૂર્ખ બન્યો હતો, તેનો આવેદન પત્ર ઉલ્લેખ કરવા લાયક છે. ૧૫૧૩ ની સાલમાં કેચિન રાજે મધ્યાચોગ્ય સન્માનપૂર્વક પ્રબળ પ્રતાપિ શ્રી

મુક્ત પોર્ટુગાલના રાજાને લખ્યું છે કે-આપે મને સમગ્ર ભારતવર્ષનો સમ્રાટ સ્થાપી ઉપહારરૂપે સુવર્ણ મુગટ મોકલ્યો છે. આપના પ્રતિનિધિ મહાશયે મને રાજ્યતિલક કરી, મને સમગ્ર ભારતવર્ષનો અધિપતિ બનાવવાનાં સોગન લીધાં છે. મારા સામું ઠાઠ માથું ઉચું કરે તો ફિરંગિ વણિકે સહાય કરવી એમ પરસ્પર આપણે બંધાયા છીએ. તે વચનને વળગી રહી અમે પણ દરેક કામમાં તમોને બનતી સહાય આપી છે, અને શત્રુ સામે એકત્રિત થઈ ઉભા રહ્યા છીએ. માફ રાજ્ય અને સર્વ સૈન્યબળ તમોને મદદ કરવામાં જાહેગીના ભોગે તૈયાર અને તત્પર જ રાખ્યું છે. તેમાં કદાચ મારા પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરવા પડે તો તેવા સમયે પાછું નહિ હટવા હું જે પ્રમાણે વચનથી બંધાયો છું તે પ્રમાણે જ મેં આચરણ કરી બતાવ્યું છે.

આ સર્વ વચનો ધર્મની દોહાઈ સાથે ધર્મ મંદિરમાં તમારા પ્રતિનિધિએ આપ્યાં હતા.

“ તમારા પ્રતિનિધિએ તમારા ધર્મની દોહાઈ સાથે ધર્મ મંદિરમાં આ વચનો માટે શપથ લીધા હતા, તેનું શું આ પરિણામ આવ્યું ? ”*

---

* *Your Highness sent me a golden crown, as a sign that I was crowned the chief King of the whole of India. And your Governor specially crowned me as a King, and he declared on oath that he would make me the Chief of all India, and assist me against any one who should come*

તેનું શું પરિણામ આવ્યું તેનો જવાબ માનવંતા સહ હૃદય ઇંગ્રેજ લેખકો એક દૂંઠા વાક્યમાં જ પતાવે છે. તેનું હવે શું થાય, જે થવાનું હતું તે થયું ગતમ્ ન જોવામિ આ વાત વાતને ડેકાણે રહી. આર વર્ષે કોચિન રાજ્યના સર્વ નાણાં સુચક સાન્ધપત્રે, કલિકોટના રાજાથી દિરંગિ વણિકની મૈત્રી સુસંસ્થાપિત થઈ.

દિરંગિની આ ધમ પ્રતિજ્ઞા યથાધર્મ પ્રતિપાલિત થઈ નહિ. કોચિન રાજને આવો વિશ્વાસપાત બહીબર માનવામાં ન આવ્યો. પણ આખરે આ વચનોના કાગળ ચીથરા સમાન માની કાતરકંઠે ચાર્ત-નાદ કરી બેસી રહ્યો. આ કોચિનના રાજાની પેઠે ભારતવર્ષમાં અનેક રાજાઓએ હાથ હાથ કરી છે. પોતાનાં ભુતકાળના કર્મોને યાદ કરી અસહ્ય વેદનાની યંત્રણામાં પીલાઈ પીલાઈ ઠંથરના દરબારે જવાબ દેવા ચાલ્યા ગયા છે. દિરંગિ વણિકનું એક ફંવાડુ પણ ફરક્યું નથી.

upon me. And I also promised to assist him again whoever should come upon them and to stand to the defence of your fortress until death; and in this manner they swore to it by oath in the Church Letter dated 11 December 1513.

Yet after twelve years these fine promises remained empty words, and here was Albuquerque in 1513 making treaties with Calicut to the detriment of Cochin—Sir W. Hunters History of British India, VI. 144.

ધરાની અખાત એક પુરાણ વાણિજ્ય પંથ તરીકે સુપ્રસિધ્ધ હતો. તે માર્ગે પણ ફિરંગિ વણિકનો અધિકાર વિસ્તારને પામ્યો. ૧૫૧૫ ખ્રિસ્ટાબ્દે અરમઝ બંદરે ફિરંગિનો ઠિલ્લો બંધાયા પછી જલ્દેરથલે ફિરંગિનીજ આણુ વર્તવા માંડી હતી. અરમઝ બંદરનો અધિપતિ પણ કલિકોટના રાજાની માફક બેઆબર સન્ધિસુત્રે બંધાઇ આત્મારક્ષા કરી હતી. ૧૫૨૩ ખ્રિસ્ટાબ્દે જે કરાર થયા તેમાં અરમઝ બંદરના અધિપતિએ આત્મવિક્રય કર્યો અને સંપુર્ણ પરતંત્રતા ગ્રહણ કરી હતી. તેનું રાજ્ય ખરી રીતે પોર્ટુગાલને આધિન થયું, પોર્ટુગાલ આ રાજ્યને ગમે ત્યારે હસ્તગત કરી અરમઝ અધિપતિને કહાડી મૂકી શકતો હતો. રાજા નામ માત્રનું પુતળુંજ રહ્યો હતો, તે ફિરંગિને વગર જગાતે વેપાર કરવા દેવા બંધાયેલો હતો. ઉપરાંત બીજા કોઇ વ્યાપારીની જકાત આવે તેનો અંધો અર્ધ હિસ્સો પોર્ટુગાલને આપતો હતો. જે સર્વે ફિરંગિએ રાજ્યમાંથી નાશી જઇ સ્વદેશદ્રોહ કર્યો હતો, તેઓને સર્વને પકડવામાં આવ્યા. અરમઝનો અધિપતિ આજે ધણી નહિ પણ પોર્ટુગાલની દયાઉપર જીવતો અન્ય સામાન્ય પ્રજા કરતાં પણ કનિષ્ઠ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો.

રાજા અને નગરપાલના સિવાય કોઇ મુસલમાન અસ્ત્ર વ્યવહારે એટલે કે અસ્ત્ર લઇ બહાર નીકળી શકતો નહિ, અર્થાત અરમઝ બંદરમાં હથેલીયારની બંધી હતી. જે કોઇ બીજવાર આ હુકમ તોડે તેને ફટકાનો માર મારવામાં આવતો પણ જે ત્રીજવાર ગુન્હો કરે તો તેને પ્રાણ દંડ જ કરવામાં આવતો.

મુસલમાનને મારે વાણિજ્ય વ્યાપારે જગાત હતી, આ પ્રમા-

છેની રાજઆણી મુસલમાન રાજને પોતાને હાથે લખી બહાર પાડવી પડી હતી.*

આ પ્રમાણે ભારત મહાસાગરમાં મુખ્ય વ્યાપારના માર્ગે આધિ-પત્ય વિસ્તાર થયો તે વખતે, રાતા સમુદ્રમાં વાણિજ્ય માર્ગે સ્વાધિ-નમાં લેવાનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો. પરંતુ આ માર્ગે ફિરંગિતું બાહુ-બળ અગર શાશન કૌશલ્ય સહસા વિન્ય મેળવી શક્યું નહિ. એડન બંદર આ માટે ચિરસ્મરણીય થઇ ગયું છે. આ બંદર આરમ્બ વેપા-રીઓનું મુખ્ય આશ્રય સ્થાન તરીકે જાણીતું હતું. મિસરે એડન બંદર હસ્તગત કરવા વારંવાર પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેમ ફિરંગી વાણિકે પણ એડન બંદર માટે કેટલો કેટલો ભોગ આપી પ્રયત્નો કર્યા હતા. આલુબુકાર્ક પોતે એડન બંદર લેવા આવ્યો હતો પણ તેને નિરાશ થઇ માર ખાઇ ચાલ્યું જવું પડ્યું હતું. ફરી ફરી અનેકવાર પ્રયત્નો નિષ્ફલ જતાં આખરે તે પ્રયત્ન મુકી દેવા તૈયાર થયો.

૧૫૧૩ ની સાલમાં આલુબુકાર્ક પ્રબળ વેમથી એડન દુર્ગ ઉપર ચડી ગયો, અસંખ્ય તોપોનો અસલ મારો કર્યા છતાં એડનનો કિલ્લો જીતાયો નહિ.

૧૫૧૫ ની સાલમાં મિસરના હુમલાથી પણ એડનના કિલ્લા એ આત્મરક્ષા કરી હતી. પરંતુ વારંવાર બે સળંગ શત્રુના ઉપરાં ઉપરી

---

* આનો ઉલ્લેખ કરતાં સર વિલયમ હન્ટરે એક પુટ નોટમાં લખ્યું છે જે *This agriment made at Madina July 15, 1523, affords a striking illustration of the process by which the Portuguese demands were increased.*—*Hunter's History of British India, Vol. I. P. 145 note 2.*

આક્રમણો આવતાં હોવાથી એકનના કિલ્લા માટે લાંબો વખત આત્મ-રક્ષણ કરવું કઠીન લાગ્યું. તે વખતે એકનના અધિપતિએ “ શક-પ્રતિ શક્ય” કુર્ચાત ” તે સુત્રને અનુસરી ક્યારેક ક્યારેક ફિરંગિ વણિક સાથે સંધિ પશુ કરી લેતો, અને વખત આવે કે સ્વતંત્ર થઇ બેસતો. આ પ્રમાણે વારંવાર અનેક મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડ્યા છતાં આખરે એકનનો કિલ્લો કોઇના હાથમાં તો આવ્યો જ નહિ. પરંતુ ભારત સાગરનાં મુખ્ય ખંદરો અને નાના નાના ટાપુઓ પોર્ટુગાલને આધિન થવાથી, ભારત વાણિજ્યનું અધિપત્ય ક્રમેક્રમે પોર્ટુગાલને હાથ જ નડું રહ્યું.*

એકન સ્વતંત્ર થતાં વારંવાર ફિરંગિ વણિકના કારણને ત્યાં આવવું પડતું હતું. કોઇવાર પરાજય ન થતો, તો કોઇવાર સંધી થતી, પણ સંપૂર્ણ વિજય ન થવાથી પોર્ટુગાલની આંખમાં એકન એક કાંકરી રૂપે ખુંચેલું હતું.

ફિરંગિ વણિકની વાણિજ્ય યાત્રાના પ્રથમ પ્રયાસ સાથે ધર્મ આડંબર સંયુક્ત જ હતો. તેને માટે પોપના આજ્ઞાપત્રો તેમને વારં-

“ રિયાઝ ” વાંચતાં જણાય છે કે તેના મતઅનુસાર ફિરંગિ વણિકે જુદી જુદી જગ્યાએ કિલ્લા બાંધવાથી તે પ્રબળ થઇ શક્યો હતો. મુસલમાનોએ તેનો ગતિ રોધ કરવા માટે મહેનત કરવામાં બાકી રાખી નહોતી કેટલોક વખત જયની આશાએ તેઓનો ઉત્સાહ રહ્યો હતો. *At this time, Sultan Sulaimari, son of Sultan Salim of Turkey, planned to turn out Portuguese from the ports of India and take possession there of himself.—Riez-us-Salaten P. 405.*

વાર મલતા. કોઇ કોઇ વખતે ધર્મોન્મત્ત ધર્મ પ્રચારકો પણ ભારત-વર્ષ માટે પ્રચાર કાર્યો માટે નીમવામાં આવતા હતા. પરંતુ ફિરંગિ વણિકનું પ્રધાન લક્ષ વાણિજ્ય જ હતું તે કોઇપણ રીતે અસ્વિકાર થઇ શકે તેમ નથી. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રચાર થયાં પહેલાંથી જ ભારતવર્ષ માટે વાણિજ્ય સંપર્કના જ બીજા યુરોપ જન સમાજના હૃદયમાં હતાં ભારત વાણિજ્યમાં ધર્મ ક્ષેત્રે પ્રબળપણે જાગ્રત થયેા અને આ ક્ષેત્રથી ફિરંગિ વણિકનો સર્વ નાશ જ થાત. પરંતુ નીતિ કુશલ ફિરંગિ વણિકે સમય સમજી લીધેા અને કાંઈપણ અનિષ્ટ થવા પામે તે ધડી મુઢીના સમયમાં ફિરંગિ સાવધાન થઇ ગયા. જે ધર્મોન્મત્તાથી એક વખત તેઓ ઉત્તેજિત થઇ મુસલમાનના ધર્મ મંદિરોને ચૂર્ણ કરવા તત્પર રહેતા હતા, તે ક્રમેક્રમે શાન્ત થયું. અને હવે તેા હિંદુ મુસલમાનના ધર્મ મંદિરોની રક્ષા કરવાની વાત રાજ્ય શાસનના કામદામાં એક કાયદા રૂપે મહત્વ કરવામાં આવી* આ પ્રમાણે “સમય વર્તે સાવધાન” થયા. ફિરંગી વણિકે જોયું કે હવે વાણિયા થઇ જવું જોઇયે એટલે વાણિયા થઇ ગયા. બીચારાં ઉદાર હૃદયી ભારતને તેા ગુન્હેમારના ગુન્હા ભુલી જવાનો અને માફ કરવાનો સ્વભાવ છે.

*ઈંગ્લેન્ડ વણિક ભારતવર્ષે આવ્યા પહેલાંજ આ “ઉદાર નીતિ” પોર્ટુગીઝે દાખલ કરી હતી. આ નીતિમાં પોતાના સ્વાર્થની ગંધ નથી. એમ ગણાવી યુરોપવાસી પોતાની “ઉદારતા” રૂપે ઝોળખાવી પોતાનું ગૌરવ મનાવે છે. પરંતુ આ સ્વાર્થ રક્ષા માટેનું એક કૌશલ્ય જ છે, તેમ આ અકૃત્રિમ ભારત પ્રીતિજ છે તેવી રીતે ઇતિહાસ લેખકોએ આ નીતિને ઝોળખાવી નથી. આ “ઉદારતા” મુલે કંડા કાન્તિનો જ હિસાબ છે. વાણિયા વિધાનો અનુપમ નમુનો જ છે.

એટલે આ પ્રમાણે ફિરંગિ વણિક ભારત વાણિજ્યના અધિપતિ માટેના દરેક પ્રયત્નો સફળ થતાં વિલંબ લાગ્યો નહિ.

પૂર્વ તરફના બેટાનો માલ હવે સિંહલદ્વિપમાં આવતો હતો. તે તો હવે હિંદુ કે મુસલમાનના હાથમાં રહ્યો નહિ. ભારતવર્ષથી જે સર્વે માલ જલમાર્ગે મુસલમાન રાજ્યે જતો તે વ્યવહાર પણ બંધ થઈ ગયો. એકનો કિલ્લો સંપૂર્ણ રીતે પરાજીત ન થયા છતાં ભારત વાણિજ્ય ફિરંગિને એક હાથેજ થઈ ગયું હતું.

આટલા પ્રબળ આધિપત્યમાં મૂળ નૌકાશક્તિ જ પ્રાધાન્ય છે. તે ફિરંગિ વણિક ખરાબર સમજતો હતો. વહાણો બાંધવાનું અને તેને ચલાવવાનું કૌશલ્ય તેમજ જલપુદના કૌશલ્યે પૂર્વ અને પશ્ચિમ માનવસમાજ સમક્ષ એક સરખાં જ સમતોલ ઉતર્યો હતાં.

જેનું આ કૌશલ્ય ઉત્કર્ષ પામે તે જ ભવિષ્યમાં ભારતવાણિજ્ય ઉપર આધિપત્ય અધિકાર કરી શકશે, આ વાત નિર્વિવાદ હતી. ભારતવર્ષના લોક વહાણો બાંધી ન શકે અને વહાણો બાંધવાનો અભ્યાસ ભૂલી ગય, તે માટેના ઉપાયો ફિરંગિ વણિક શોધતો હતો. તે વખતે વહાણોની સંખ્યા અધિક નહોતી. જે વહાણો હિંદુ મુસલમાનનો માલ લઈ આવજા કરતાં હતા તેનો જો નાશ કરવામાં આવે તો સહસા ખીજાં વધવા સંભવ નહોતો. યુદ્ધ પ્રસંગે ફિરંગિ વણિક ભારતીય વહાણોનો નાશ કરી હજુ પણ ધરાયો નહોતો, જે થોડાં ઘણાં હતાં તે પણ તેને ખુંચતાં હતાં, તેનો નાશ કરવા માટે વિચાર કરતો હતો અને વહાણુ બાંધવાની કારીગરી પણ ભારતવર્ષમાંથી નષ્ટ કરવા, એકપણે થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે ચારે બાજુથી ભારત-

વાણિજ્યના પગે ભાંગી લંગડું બનાવી નીરાધાર ભારતવર્ષે એકચક્રે આધિપત્ય કરવા અને વાણિજ્ય ભોગવવા એ તેનો આશય હતો.

ભારતવર્ષના વહાણોની મજબુત બાંધણી યુરોપની બાંધણી કરતાં અનેક ગણી ઉત્તમ હતી. ફિરંગિ વણિકોને મુસલમાનોનાં વહાણોથી જોટલો વખત પ્રસંગ પડ્યો તેટલે સુધી તેના વહાણો અને ચલાવવાની કુશળતા માટે તેને કાંઈપણ થયું ન હતું. દિવનગર સન્મુખ ફિરંગિ વણિકે ભલે વિજય મેળવ્યો હતો છતાં તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનો નવો પરાભવ ધર ધાલી બેઠો. તે યુદ્ધમાં ભારતવર્ષનાં વહાણોની બાંધણીએ અને યુદ્ધમાં ચલાવવાની કુશલતાએ તેના હૃદયમાં પ્રબળ પ્રભાવ પડ્યો હતો. ખરાપે કહેતાં તેને એક પ્રકારની ચિંતાજ ઉત્પન્ન થઈ હતી. યુરોપ કરતાં ભારતવર્ષની ચડીયાતી બાંધણી માટે તેણે પોતાનો પરાભવજ માન્યો હતો. સન્ધિ વખતે આવાત વિસ્મૃતીમાં રહી નહોતી. કલિકોટ અને ગુજરાતના વહાણોની બાંધણી તે જમાનામાં બહુ પ્રસિદ્ધિને પામી હતી. સંધીમાં પહેલેજ સપાટે કલિકોટ અને ગુજરાતમાં વહાણો તૈયાર કરવાનું સદાને માટે બંધ કરવામાં આવ્યું. આખરે ૧૫૩૪ ની સાલના કરારમાં ગુજરાતનો ભવિષ્યમાં વહાણ બાંધવાનો અધિકાર પણ નષ્ટ કરવામાં આવ્યો. * સમસ્ત પૂર્વ કિનારો મિસર અરબસ્તાન અને પરશ્યન ગદ્દ સુધીના વહાણવટીઓ ગુજરાત-

---

* *The same unsparing policy which flogged and sentenced to death the Arabs of Ormaz who ventured to carry arms, also put an end to naval construction at alien Indian harbours—Hunter's History of British India, Vol. I. P. 151*

માંજ વહાણો અંધાવતા હતા. આ ઉત્તેજન પામેલી કારીગરી દીનપ્રતિદિન ઉત્કર્ષને પામી હતી, તે આજે કલમના એક સપાટિ મૃત્યુને પામી.

ખ્રિસ્તિ પંદરસોના પ્રારંભમાં યુરોપ કરતાં ભારતવર્ષનું વહાણ-વૃંદું ઘણું ઉત્કૃષ્ટ ગણાતું હતું. સો વર્ષમાં ભારતવર્ષના વહાણવટા ઉપર, તેને ઉત્તેજન આપનાર ગ્રાહકો ઉપર, અનેક પ્રકારનાં સંકટો આવ્યાં. શિરંગી વણિકના વિલાયતી કુહાડાથી તે વૃક્ષ ઉપર ધા પડવા માંડ્યા અને આ સૈકો પુરો થતામાં તો તે ઝાડને કાપી નાખવામાંજ આવ્યું. વહાણો આંધવાનો અધિકાર પણ ન જ રહ્યો. આજે આ વાતો માત્ર સ્વપ્ન જેવી જ ઇતિહાસમાં આપણને દેખાય છે.

નાનાં મોટાં દરેક બંદર ભારતવર્ષમાં વ્યાપાર ઉપર જ હતાં, અને તેને અંગે વહાણો આંધવાની કુશળતા પરાપુર્વથી ભારતવર્ષે સંપાદન કરી હતી. ગોવા, વસઇ, દમણ અને દીવ આ ચાર બંદરની વહાણોની આંધણી બહુ વખાણવાલાયક હતી. કલિકોટનું બ્રહ્મ જંગલ હજારો વર્ષ માટે વહાણોનું લાકડું નીપજવતું હતું અને નીપજતે છે. આ મુખ્ય બંદરોએ પોર્ટુગાલના મુખ્ય કિલ્લાઓ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા, એટલે ખાનગી રીતે કાંઇ પણ વહાણ આંધી શકે તેવો સંભવ રહ્યો નહિ. જે કારીગરી કમે કમે ઉત્તેજિત થઇ વહાણો આંધવાનું કૌશલ્ય અધિકતર ઉત્તમ નમુના બનાવી શકત અને જળ માર્ગના રક્ષણ માટે ભારતવર્ષ જે કાંઇ કરી શકત તે હવે હમેશને માટે વિલુપ્ત થઇ ગયું.

ધરાની અખાત તરફથી જે વહાણો આવતાં તે ભારતવર્ષ

આવતાં પ્રથમ દીવ બંદરના નાકાનું લક્ષ્યબિંદુ લેતા, તે સિવાય બીજું કોઇપણ બિંદુ ભારત સાગર માટે સલામત માર્ગદર્શક નહોતું.*

આ ચારે બંદરોના કિલ્લાઓની મદદથી વાણિજ્યની ધણી ઉત્તમ રીતે રક્ષા થઇ શકતી હતી.x

આ વખતે બીજાપુર રાજ્યનો પ્રતાપ સૂર્યાસ્ત થતો હતો. આદિલશાહના મૃત્યુ પછી તેના બાળરાજાના સિંહાસનનું રક્ષણ કરવું તે મંત્રિવર્ગનું પ્રધાનલક્ષ્ય હતું. બિજાપુરના અધિકારયુક્ત ગોવા ટાપુ આ વખતે તેઓ અધિકારમાં લેત તો ફિરંગી વણિકને અધિક ઉદ્દેશ સહન કરવો પડે તેમ નહોતો. આ દ્વિપ જોણે બતાવ્યો તેનું નામ “ ટિમોજા ” હતું. તે ભારતવાસી હોવા છતાં સ્વાર્થ લોભે ફિરંગિને

---

* આ માટે પ્રચલિત દંતકથાઓ કાઠીયાવાડના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર આવેલ હર્ષદના એક ડુંગરની ટોચને તે જમાનામાં વહાણવટિઓનું લક્ષ્ય સ્થાન હતું તેમ કહે છે. વિચાર કરતાં દીવ કાંઇક અંદરના ભાગમાં રહી જાય છે જ્યારે હર્ષદની કોયલી (ડુંગરની ટોચ) કાઠીયાવાડના કિનારાનું પશ્ચિમમાં બહુ બહાર નીકળતું સ્થાન છે.—લેખક.

x આ બંદરોની ખાડી કુદરતી રીતે એવી તો રક્ષાએલી છે કે ગમે તેવા તોફાનમાં વહાણો સલામત રીતે રહી શકે છે. તોફાનમાં પણ બહુધા સંકટમાં આવેલાં વહાણો આ બંદરેજ ખેંચાઇ આવે છે. તો કુદરતી રક્ષાએલી ખાડીયોને અંગ્રેજોએ પહેલી પસંદગી આપી હોવાનું આ કારણથી કહી શકાય છે: લેખક.

The Pirate chief Timoja proposed to Albuquerque that, as the Lord of Goa is dead (in reality absent) they should seize the place this they easily did in March 1510.—Sir W. W. Hunter

સહાયત કરતો હતો. તેમને સૈન્યથી મદદ પણ જો ન કરી હોત તો, ગોવા ફિરંગિના અધિકારમાં આવી શકત નહિ. ટિમોજી જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે ભારતવર્ષમાં અરાજકતા જેવું જ હતું. તે સમયે અનેક માણસો બાહુબળથી તેમ અન્ય ઉપાયોથી કેટકેટલાં રાજ્યો ઉભાં કરવામાં પ્રવૃત થયેલા હતા. ટિમોજીમાં સાહસ હતું, લશ્કર હતું, જલ-માર્ગે આધિપત્ય પણ હતું, પોતે તે બધે સમુદ્ર કાંઠે રાજ્ય સ્થાપી શકત. પણ તેણે તે પ્રવૃત્તિ ન જ કરી તેણે જલદસ્યુ રૂપે વહાણો લૂંટવાનો ધંધો મહત્ત્વ ક્યો અને આજ લાભે લોભે તેણે પોતાના મિત્ર અને સહાધ્યાયી ફિરંગિ વલિકને સહાયકારી ગોવા અપાવ્યું હતું. અત્યારે તેનું નામ કોઈ યાદ કરતું નથી. પરંતુ ગોવાનગરી તેના સ્વદેશ દ્રોહની સાક્ષી પુરતું હજી વર્તમાન છે. ટિમોજીએ કૃતઘ્ન ફિરંગિ વલિકના આધિનમાં જાગીર અને રાજપદ પણ આખરે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

પરંતુ તે એક વર્ષ કરતાં વધારે રાજ્ય ભોગવી શક્યો નહિ; એક વર્ષમાં જ પ્રાણ તજી આ લોકનો સખંધ છોડી ચાલ્યો ગયો.

આલુમુકાર્કની વાણિજ્ય નીતિ અને ટિમોજીના બાહુબળે ગોવા નગરી તૈયાર થઈ હતી. તે હજી જુના શહેર તરીકે પરીચિત છે. ત્યાં આજે જુના વખતનાં ભાંગેલાં મકાનો, જીર્ણ મંદિરો. અને રમશાન રૂપ અનેક શોક ચિન્હો હજી પણ તે શહેરમાં મૌજુદ છે* એક

---

* *There is a modern account of Goa, written in English by the Ren-Cottenean de Kloguen and published at Madras in 1831; This contains a complete historical sketch of Goa from 1509 to 1812 and gives a discription of all the churches, convents and the public buildings accompaigned by a map. It is in feet a modern guide to Goa.*

દિવસ ।કંતુ ગોવા નગરી “ સુવર્ણ પુરી ” નામે યુરોપના સર્વ દેશો-
માં પ્રખ્યાત થયું હતું. પોર્ટુગીઝી તે વખતે કહેતા કે જોણે “ ગોવા
જોયું હોય તેને પાટનગર સિમ્બન જોવા પ્રયોજન રહેતું નથી. ”

ગોવાનગરી પૂર્વ અને પશ્ચિમ સભ્ય સમાજનું પહેલું સન્મિલન
ક્ષેત્ર છે. એક વખતનું ગોવાનગરી ફિરંગિ વણિકનું પ્રથમ પરાકાન્ત
રાજ્યધાની તે આજે પોર્ટુગાલના અબ્યુદય અને અવનતિનું વિસ્મ-
યાવહ વિચિત્ર ક્ષેત્ર ભારતવર્ષના ઇતિહાસની ચિસ્ત્રમરણીય સ્મશાન
ભૂમિ છે. આ સ્મશાને સેંકડો ભારતવાસીના ઉજ્જવલ ભવિષ્યો
અને અબ્યુદયોને ભસ્મીભૂત કરવામાં આવ્યાં છે. આ નગરીમાં સેંકડો
ભારતવાસીઓને પોતાના દેશના રક્ષણ કરવાના ગુન્હા માટે પકડી
લાવી જુરા હાલે મારી નાખવામાં આવ્યા છે. આ ભૂમિ ઉપર જ
ભારતવર્ષનું ભાવી ચક્ર ઉત્પન્ન થયું છે.

એક વખતે ગોવાનગરી સમગ્ર ભુમંડલમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વાણિજ્ય
સ્થાન તરીકે વિખ્યાત થયું હતું. તે ફિરંગિઓનાં હાથમાં આવ્યા
પહેલાં તે વાણિજ્ય માટે પ્રધાન બંદરની કક્ષામાં આવ્યું નહોતું. આ
બંદર ફિરંગિ વણિકને જ રચના દૌશલ્યથી અને વાણિજ્ય વ્યવહાર-
થી જ ઉપયોગી બનાવ્યું હતું. મલબારના કિનારે બીજાં અનેક
વાણિજ્ય સમૃદ્ધ શહેરો તે સમયે વર્તમાન હતાં, પરંતુ ગોવા જેટલું
કોઇપણ બંદર સફલાબની પ્રાપ્તિ કરી શક્યું નહોતું ગોવામાં ફિર-
ંગિઓ આવ્યા, રાજ્યધાની સ્થાપી વ્યાપારને વધારવા ગોવા તરફ જ
દરેક વાણિજ્ય વ્યવહાર ખેંચી, હુંક સમયમાં તેને વ્યાપારનું કેન્દ્ર
અને સર્વ શ્રેષ્ઠ શહેર બનાવ્યું.

કલિકાટ બંદરે જામી ગયેલાં વાણિજ્ય બંદરે. ગોવા આખી જાંખાં પડવા માંડ્યાં. તે બંદરોને ખાસ બાંગી નાખવા માટે જ ફિરંગી વણિક ગોવામાં પોતાનો વેપાર કરતા હતા. કેટલોક સમય તેના પ્રબળ પ્રતાપે સમસ્ત જગતની દષ્ટિ ગોવા ઉપર જ ફરી રહી હતી. સમય જતાં સમય પણ બદલાયો અને તે સ્મૃતિઓ વિસ્મૃત પટમાં લય પામી ગઇ છે.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

વાણિજ્ય નીતિ.

Ask of me, and I shall give thee the heathen for thine inheritance and the utter most parts of the earth thy possession. Thou shalt break them with a rod of Iron; thou shalt dash in pieces like a potter's vessel.—Psalm ii. 8-9.

ફિરંગી વણિકના અબ્યુદયનો સમય, યુરોપના ઇતિહાસમાં અશાન્ત ધર્મોન્માદનો યુગ હતો. તે યુગમાં ખ્રિસ્તિ યુરોપે ધર્મને નામે જે સર્વે અત્યાચાર અને ત્રાસ જલ્દે સ્થલે વર્તાવ્યો હતો, તે યાદ કરતાં કંપારી છુટે છે. તે ભુતકાળની વાત યાદ કરતાં જ આધુનિક ખ્રિસ્તિ લેખકવર્ગને લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે. તે જમાનામાં કોઇને પણ આવા વર્તનની અરે નહોતી.

ધર્મોન્માદ પોર્ટુગાલ વણિકે “કેપ ઓફ ગુડહોપ” ની ખીજ તરફ જવાની આશાએ પોર્ટુગાલથી જ ન્યારે વહાણો હંકાર્યા ત્યારે જ

લૂંટવાની વૃત્તિ સંયુક્ત થતાં તેમની સર્વ વૃત્તિઓ બિભત્સ બની ગઇ હતી. આ કમેનિા બચાવ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ ધર્મનું સુત્ર સામું ધરવામાં આવતું હતું. આ પ્રમાણે ફિરંગીની વાણિજ્ય નીતિ ધર્મોન્માદ દેખાતી અને લૂંટવાના લોભયુક્ત બની રહી હતી.*

વાણિજ્ય માટે પ્રધાન કેન્દ્રો મલબારનાં જ હતાં, પૂર્વસુદર દિવે સુધી ફિરંગી વણિકનું આધિપત્ય જામ્યું હતું એટલે મલબાર સિવાયના બીજા કાંઠા ઉપર જ્યાં શરે ત્યાં પોર્ટુગીઝો લૂંટફાટ કરી આવતા. ગુલામી વ્યાપાર આ સમયે યુરોપમાં ધમધોકાર ચાલતો હતો તેમ પોર્ટુગીઝો ભારતવર્ષમાં પણ ગુલામોનો ધંધો કાંઠા એકાએક કરતા નહોતા. મલબાર સિવાયના અન્ય કિનારે પોર્ટુગીઝે જે જે અમાનુષિક વર્તણૂક કર્યો છે તેની વાતો જુના વખતની રાક્ષસોની વાતો જેવી સ્વતંત્ર નાના નાનાં પુસ્તકોમાં લખાયેલી છે. આ ઐતિહાસિક વિષયમાં તે ઘટનાઓ લખાઇ નથી તે માત્ર જનશ્રુતીઓની જ વાતો છે. પરંતુ તે બીન પાયાદાર નથી. યુરોપના અનેક મુસાફરો ધણે ઠેકાણે પોર્ટુગીઝ માટે લખી ગયા છે તેમાં તેના આ કાર્યો માટે પણ પોતાની ઘૃણા દર્શાવ્યા સિવાય રહી શક્યા નથી.x

* એક પોર્ટુગીઝના રાજ્ય પ્રતિનિધિએ પોતેજ લખ્યું છે કે—
The Portuguese entered India with the sword in one hand and the crucifix in the other; finding much gold, they laid aside the crucifix to fill their pockets.
Jano-de-castro.

x એક ફ્રેંચ મુસાફર લખી ગયો છે કે, “*Their ordinary pursuit and occupation was theft and piracy. With*

કેાઇ કેાઇ ઇતિહાસ લેખકેા ફિરંગીનેા દોષ ઘોવાની આશાથી લખે છે કે “ તેઓએ જે સર્વ કામો કર્યાં છે તે આજે આ જમાનામાં સખ્ય સમાજને નિર્દય લાગે છે અને તે માટે આજે તેઓ નિન્દાય છે, પરંતુ તે સકારણુ થતું હતું. તે કાલ ધર્મ હતો. કારણુ કે તેઓ અસહાય હોઇ નિષ્કુર ભાવજ તેઓને આત્મરક્ષા માટેના એક માત્ર ઉપાય હતો. તેઓની સંખ્યા એટલી અલ્પ હતી, તેમ તેઓ એવી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા, કે તેઓ જો નિષ્કુર ન થયા હોત તો તેઓ આત્મરક્ષા કરી શકતજ નહિ. આં બચાવ બહુજ લુભો છે કારણુકે એક માણસ એકઠો ભારતવર્ષ આવે તેને પણ કેાઇનેા ભય ન ઉપજે એવા પ્રકારતું જ્યાં વાતાવરણુ અને વ્યવહાર હતો, ત્યાં આત્મરક્ષા કરવાનેા પ્રસંગજ ક્યાં આવે. કેાઇ વ્યાપારિ હથીયાર રાખતા નહોતા, ધણે લાંબેથી વ્યાપારિઓ અજાણ્યા

---

a small and light half galleys called “galeasses” they swept the sea coast. Entering all rivers, canals, and arms of the Ganges and passing between the island of lower Bengal—often even penetrating as far as forty or fifty leagues into the interior—they surprised and carried off whole villages, and harried the poor gentiles and other inhabitants of this quarter at their assemblies, their markets, their festivals and weddings, seizing as slaves both man & women, small and great, perpetrating strange cruelties and burning all they could not carry away.

પ્રદેશમાં આવતા, તેમાંનો કયા દેશનો કયો વ્યાપાર, ક્યારે ભયમાં આવી પડ્યો હતો, તેનો કોઈ પણ દાખલો તેઓએ આપ્યો નથી તો ફિરંગિને જ ભારતવર્ષમાં ભય લાગ્યો ? જેની આંખમાં કમળો હોય તેજ પીળું દેખે. ઇતિહાસ લેખકોએ જે બચાવ કર્યો છે તે માત્ર કલ્પનાઓ અને કલ્પના પ્રસૂત ઉપાખ્યાનો જ છે. તે વખતના ઇતિહાસ લેખકો આવો બચાવ એવા જમાનામાં પણ કરી ગયા નથી. આ જુલમો કેવા હતા, ફિરંગિ વણિકને શું યાત્રાળુઓના વહાણોનો ભય લાગ્યો કે અસહાય મહિલાવર્ગ અને બાળકોને જલસમાધિ આપી. અલંકારો લૂંટવાના લોભે નિર્મળ નારીઓનાં નાક કાન કાપવામાં પણ જેમણે પાછું વાળી જોયું નથી ? આવા નિષ્ઠુર બચાવો રમે બચાવ કરવો બર્થ છે. આ બર્જરતા હતી, જે જમાના સુધી યુરોપ આ પ્રમાણે બર્જરતા છોડી શક્યું નહોતું, જ્યાં જ્યાં ફિરંગિ ગયા છે ત્યાં ત્યાં, ફિરંગિઓએ આવો અસહ જુલમ અને ત્રાસ વર્તાવી પોતાની બર્જરતાથી, માનવસમાજનાં હૃદયો હચમચાવી મુક્યાં છે.

આ સ્વભાવમુલભ બર્જરતા સાથે ધર્મધિતા આવીને મળી હતી, તેને સ્વાર્થ ચિંતાએ ઉત્તરોત્તર ખીભસ્ત મૂર્તિમંત બનાવી.

સેનાપતિઓ મુઠ્ઠા વિજય પછી જે કામગીરી લખતા તેમાં અમલન વહને લખનાર કે-“ કુતરાઓને કતલ કરવામાં આવ્યા છે તેઓને ખીળું શું હોય ” ? ત્યારે એકે લખ્યું છે કે “ અત્રે એક જલ્મી છોડ્યો નથી, આ શું કે બાળક શું સર્વેને ડેહાણે કર્યાં છે. ” આજના એક મુખ્યસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખકે લખ્યું છે કે પોર્ટુગીસ આ પોતાની

શક્તિ ઉપરાંતના દિગ્વિજય કાર્યમાં પડયું હતું, તેથી જ આવા અયોગ્ય ઉપાયોનું અવલંબન કર્યું હતું.*

આ સર્વે “ અયોગ્ય ઉપાયો ” માટેજ શિરંગિનું નામ ભારત-વર્ષના જનસમાજમાં નીન્દાને પાત્ર થયું છે. લોકો શિરંગિની નિન્દા કરતાં શિખ્યા, ભક્તિ કરી શક્યા જ નહિ. જેઓ તેમનાથી બીધા નહિ, તેઓ નિષ્ઠુર આચરણનો બદલો લેવા તજવીજ કરવા માંડ્યા.

શિરંગિ વણિકે ભારતવર્ષ આવી જે વાણિજ્યનીતિ અવલંબન કરી હતી, તેમાં ભારતવર્ષે યુરોપથી કાંઇપણ માલ વેચવા લાવવો શરૂ કર્યો નહોતો. યુરોપના કાંઇપણ માલે કે શિષ્યે હજી ભારતવર્ષની બજારમાં પગ પેસારો કર્યો જ નહોતો. આ જમાના સુધી યુરોપે કાંઇ પણ કારીગીરીમાં કર્યું નહિ હોય કારણકે સમસ્ત યુરોપ અને એશિયામાં પૂર્વ શિલ્પનું જ એકાધિપત્ય વર્તાતું હતું.

આ શિલ્પ દ્રવ્યોના સંગ્રહ અને વિક્રયને એક હાથ કરવા માટે પોર્ટુગાલે આટઆટલું કર્યું હતું. તે વખતના કાગળપત્રો જોતાં જણાય છે કે રોમન સામ્રાજ્યની મારક પોર્ટુગાલના લોકો પણ રૂપું આપી, ભારતવર્ષથી વિવિધ કૃષિ અને શિલ્પદ્રવ્યો લાવી યુરોપમાં તેનો વિક્રય કરતા. તેમાં બહુ મુલ્ય મણિમુક્તા અને હીરા આદિ વસ્તુઓ પણ ભારતવર્ષની જ જતી. શિલ્પની ઉન્નતિ કરી કારીગરો

---

* *Terrorism had to take the place of strength. It was a device to which the Portuguese were compelled by plans of conquest beyond their national resources—Sir W. Hunter's History of British India, Vol. I. 141.*

તૈયાર કરી, ભારતવર્ષ જેવી કારીગીરી યુરોપમાં જ તૈયાર કરી ભારતવર્ષ સાથે હરીશાષ્ટ કરવાની આકાંક્ષા સુદ્ધાં યુરોપમાં જનસમાજને ક્રિપન્ન થઇ નહોતી.

હિંદની સરખામણીની ગણનામાં તેમજ યુરોપના બીજાં રાજ્યો કરતાં પોર્ટુગાલ ધણું નાનું હતું. તે જોતાં ભારતવર્ષમાં દરિયાઇ બળ કે ખુસ્કી સૈન્યથી આધિપત્ય મેળવવાનું કાર્ય સુસંપન્ન કરવા માટે સંભાવના નહોતી. આ કાર્ય પાર ઉતારવા પોર્ટુગાલ દેશનું લશ્કર, સમસ્ત લશ્કર, પણ પૂરું પડે જ નહિ. ભારતવર્ષમાં જ લશ્કર ઉછું દરી કેળવવા તેઓને જે યુક્તિ સૂઝી તે યુક્તિના પરિણામે જ તેઓ આટલા અજબુત થયા હતા. જે સર્વ કાંઈ થયું તેમાં શિરગી વણિકે ભારતવર્ષના લોકોના બાહુબળે જ ભારતવર્ષના લોકોનો પરાજય કર્યો હતો. ખ્રિસ્તિ સોળમે સૈકા ભારતવર્ષનાં ઇતિહાસમાં વિશ્વવ યુગજ લખાયો છે. તે વખત સુધી મહા પ્રતાપી મોગલ રાજ્ય સ્થપાયું નહોતું. દક્ષિણમાં હજી અંદરો અંદર ક્લેશોની આગ પ્રબળ જવાળામાં સળગતી હતી.

સર્વત્ર જલ્દે કે સ્થલે બાહુબળ પ્રાધાન્ય હતું. શિરગી વણિકે પણ તે પ્રયોગથી ભારતવાણિજ્ય અધિકારમાં હસ્તગત કર્યું હતું.

પોર્ટુગાલનો અધિશ્વર ભારત વાણિજ્યનો સવમય પ્રભુ તરીકે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધને પામ્યો હતો. પોપના ફરમાન પ્રમાણે પોર્ટુગાલનું આ આધિપત્ય કોઇ અસ્વીકારી શકતું નહિ. પોર્ટુગાલનું આ પ્રમાણે સ્થાપિત થયેલું વાણિજ્ય એક પ્રકારે રાજકીય વાણિજ્ય જ ગણી શકાય, કારણ કે સર્વે કામ રાજાને નામે જ થતું હતું. જેઓ ભારતવર્ષ જતા તેઓ પોર્ટુગાલના કર્મચારિરૂપે નિયુક્ત થઇને જ જતા.

તેઓને પોતાની ફરજમાં હિંસાહિ બનાવવાની આશાએ પોર્ટુગાલે તેમને માટે એક મોટી લાલચ તૈયાર કરાવી હતી. જેઓ પોર્ટુગાલથી જતા તેઓ રાજકીય વાણિજ્ય વિસ્તાર કરતા તે ઉપરાંત ભારતવર્ષની પોતાની પંદિ પ્રમાણે સર્વ કાંઈ વેપાર પણ કરી શકતા હતા. આ પ્રમાણે રાજ તરફથી કે રાજ્ય તરફથી લાલચ મળતાં સકળ જન-સમાજ ભારતવર્ષ જવા ઉગ્રી પડી હતી, સર્વ કાંઈ જવા માટે આગ્રહી બન્યું હતું. આમાં પ્રથમ પોર્ટુગાલ રાજ્યનો લાભ હતો તેમ પહેલી દ્રષ્ટિયા રાજ્યને લાગ્યું. પરંતુ લાલચ કે લોભને થોભ હતો નથી. લોભ, નીતિ અને દાનતને સાફ રહેવા દેતો જ નથી. આનું પરિણામ બહુ ખરાબ જ આવ્યું.

રાજ પ્રમાણે રાજ્યમંત્રિ વર્ગને પણ ભારત વાણિજ્યનો લોભ લાગ્યો, અને કમાવા માટે ભારત જતા અધિકારીઓ મારફત ખાનગી રીતે માલ મંભાવવા માંડ્યા. જેઓ પ્રથમ અધિકારી થઈ ભારતવર્ષ આવવા માંડ્યા તેઓ પહેલાં પોતાનું પેટ ભરવા માંડ્યા. રાજકીય વાણિજ્ય હવે રહ્યું નહિ. રાજ કે પ્રધાન સૌનો વ્યાપાર, નાના મોટા માણસ સૌ પોતાની મરજી પ્રમાણે વેપાર કરે. મોટા અધિકારીઓ લોભે દબાઈ જઈ, નાના માણસો ગમે તેવા ગેરલાભ લે, તે માટે કાંઈ બોલી શકે નહિ. આ પ્રમાણે વ્યાપારમાં એક પ્રકારની લાલચે અરાજકતાનો જન્મ આપ્યો હતો. નાના મોટામાં રહી બહિ, રાજ્ય તરફથી મળતો પગાર ઉપલક્ષ્ય માત્ર હતું. ભારત વાણિજ્યનો અલભ્ય લાભ જ દરેકે ઁણીનાં કર્મચારીનું મૂળ લક્ષ્ય બન્યું હતું. ગમે તેમ કમાવું એટલે અમલદારો ગમે તેમ હુટવા માંડ્યા. સત્તા આગળ શાણપણ શું કામ લાગે. જેઓ રાજ્યના રક્ષક અને પ્રજાના રક્ષક

કહેવાય તે હવે બક્ષક બન્યા હતાં. સ્વાર્થે ખુદ્દિ અને વિચારશક્તિને સદાને માટે રબ આપી દીધી હતી. પોર્ટુગાલથી વહાણોનાં વહાણો માણસોથી ભરાઈ આવવા માંડ્યાં, સર્વેને સત્તા હતી અને વ્યાપાર કરવાની પણ છુટ હતી. આવનાર કોઈ પ્રજાએ નહોતું. સર્વે ખુશ વ્યાપારમાં મશગુલ હતા. તેઓ થોડા દિવસમાં ધનોપાર્જનના નવા નવા ઉપાયો શોધતા હતા. વહાણના કપ્તાન કે ખલાસીયો પહેલાં પોતાનો લાભ સાચવતા, રાજનો લાભ જોવાતો જ નહિ. કેઠીવાલાઓએ પણ તે જ નીતિ ગ્રહણ કરી હતી. આમ આનગી વ્યાપાર ભારતવાસીઓના નામથી પણ ધીમે ધીમે શરૂ થયો અને આખરે “બીજને નામે” વેપાર કરવાની રીત સૌએ જાહેર રીતે શરૂ કરી હતી. ભારતવર્ષના વ્યાપારીઓને પોતાને વેપારની બંધી હતી તે હવે આવી રીતે પોતાનો વધુ લાભ સાચવવાને અવસર મળતાં, અમલદારોની માફક તેઓએ પણ બને તેટલો લાભ લીધો.

આ પ્રમાણે ખુશ વ્યાપારથી પોર્ટુગાલના રાજને થોડો નુકશાન પહોંચ્યું પરંતુ આમને આમ ચાલવા જ માંડ્યું. ભારતવર્ષના લોકો “સર્વ નાશે સમુતપન્ને અર્ધત્યજતિ પન્ડિતઃ” આ જુના સુત્રને યાદ કરી, ફિરંગિ આધિને જે થાય તે વ્યાપાર કરવા માંડ્યા સ્વદેશનો ખરો સ્વાર્થ તો છુટી જ ગયા.

રાજ અને પ્રજા, અધિકારી અને બીજારી, સનિક કે કલાક સમસ્ત પ્રજાનાં નાનાં મોટાં માણસો જે હથીયાર લઈ રહે ચડતા, તે હવે હથીયારને બ્યાનમાં કટાવાં દઈ અર્થોપારજનના સહેલા માંગે ચડવા માંડ્યા. ભારતવર્ષમાં પોતાના સ્વદેશીની સત્તા હતી, પોતાનાં જ સાધનો હતાં, આખું યુરોપ ગ્રહાક હવું, સર્વ કોઈ તૈયાર હવું એટલે

પોર્ટુગાલની પ્રજાને સોનાની ખાણમાંથી સોનું ઘેરે લઈ આવવા માટે ચાલવાની જ તકલીફ ઉઠાવવાની હતી. અત્યારે તો પોર્ટુગાલની પ્રજાને આંગણે સોનાની જ નદી વહેવા માંડી હતી.

પોર્ટુગાલને લડાઈમાં જવું પડતું ત્યાં જય અને પરાજય બેઠું હતા, જ્યાં સૈનિકને મરવાની પણ આશંકા હોય, ધાયલ થઈ પીડાવું પણ પડે, પણ આ કાર્યમાં વગર મહેનતે ભારતવર્ષમાં માલ મળે તે કોણ જવા દે. ભારતવર્ષ માટે સેંકડો ઉમેદવારો નોંધાતા હતા, સેંકડો માધવ મહિનાના મહિના દરીયો ડોળા સોનાની લડાઈ લડવા સૈનિકની ભરતી થતી જ જતી હતી. જનારાએને વધુ ઉત્સાહ આવવા માટે ભારતવર્ષમાં વિવાહ કરવાની રજા મળી. વિવાહ કરવાથી કર્મચારીઓ શાન્ત અને શિષ્ટ થશે એ આશાએ રાજાએ તે વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ તેનું ધાર્યા કરતાં ઉલટું ફળ આવવા માંડ્યું. જેઓ ભારતવર્ષ વિવાહ કરવા માંડ્યા, તેઓ અયોગ્ય ઉપાયોથી અર્થોપાર્જન માટે વધુ અને વધુ જુદમી બનતા ગયા.

જે કાંઈ નવું કરવામાં આવતું તેમાં ખ્રિસ્તિધર્મપ્રચાર તો પ્રબળ ઉત્સાહ જ ધરાવતો. જલ્દે રથલે વિજયગૌરવની ઉન્મત્ત આકાંક્ષા હવે ધીમે ધીમે ઠંડી પડી ગઈ, સૌનાં પેટ તો ભરાઈ ગયાં હતાં. પહેલાં ભારતવર્ષના લોકો ફિરંગિ અમલદારોના ખાનગી વાણિજ્યમાં સહકારી થઈ કાંઈક પેદા કરતા હતા, પણ હવે તો અમલદારો તેને પણ પજવવા માંડ્યા હતા. ધીમે ધીમે રાજકિય વાણિજ્ય લાભ ઘટતો ગયો. હેવટે તે લાભ અદ્રશ્ય થતાં તેના કારણે અને મુળ શોધવા માંડ્યા, તેમાં જોયું તો, રાજાને કર્મચારીઓને શિક્ષા કરવી અસંભવીત લાગી. મંત્રીમંડળ આખું લાલચમાં કર્મચારીઓના કીતકાસ બની ગયું હતા.

આ બંધ કરવા માટે રાજાએ એક નવી યુક્તિ શોધી, કે હવે રાજકિય વાણિજ્ય હાલ બંધ રાખવું. રાજ્ય ભંડારના ખર્ચે વ્યાપારને ઉત્તેજન આપે એવી દરેક સગવડ કરી, વ્યાપાર માટે અમુક ધનાઢ્યોની કંપની બનાવવી અને તેને જ માત્ર વ્યાપાર કરવાનો અખત્યાર આપવો. આ પ્રમાણે પોર્ટુગાલમાં “ કંપની ” નો જન્મ થયો. પરંતુ અનેકોના લાભ-રીસાઈ ગયા, પ્રધાનો, અમલદારો, સિપાઈઓ અને વહાણના ચલાવનારાઓ રાજા સામું જોઈ રહ્યા. પરંતુ એકંદરે કંપનીની ગોઠવણ સફળ થઈ નહિ.

આ પ્રમાણે રાજાની મહેરબાનીનો લાભ લઈ “ કંપની ” ઘણા ધનાઢ્યો વેપાર કરવા માંડ્યા પરંતુ તેઓ કાંઈ લાંબો લાભ મેળવી શક્યા નહિ. કેટલાક લોકો ધનાઢ્ય થઈ ગયા, પરંતુ દેશનો ઘણો ભાગ હજી નિર્ધન હતો. તેઓ નાના પ્રકારનાં દુકાનોમાં રત રહી દેશના તિરસ્કાર પાત્ર બનતા અને જોયો ભારતવર્ષ જતા, તેઓને પુરતો પગાર મળતો નહિ, જે કાંઈ મળતો તેથી પેટ ભરાતું નહિ. આવા લોકો ભારતવર્ષ આવી, મને તે ઉપાયે અર્થોપાર્જન કરવા જતાં પોર્ટુગાલના સર્વ નાશનું સાધન કરવા માંડ્યા.

આ પ્રમાણે પોર્ટુગાલની આ વાણિજ્ય નીતિ લાંબો વખત જય લાભ કરી ચકી નહિ. ફજ એ જ આવ્યું કે, વિશ્વાસ એ જ વાણિજ્યનું જીવન છે, તે વિશ્વાસ સુંપણું રીતે ઉડી ગયો. ભારતવર્ષના લોકોને હવે ફિરંગી વણિક ઉપર વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. પોર્ટુગાલનો રાજા પોતાના માથુસોનો વિશ્વાસ કરી શક્યો નહિ; કર્મચારીઓને પણ એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. આ પ્રમાણે સર્વ

ચોર અને સ્વાર્થી બની ગયા, તેના સામે ભારતવર્ષનો વ્યાપારી શું વ્યાપાર કરે ?

છેવટે ભારતપ્રવાસી ફિરંગી સનજનોએ પોર્ટુગાલના અધિશ્વરને આ નિવેદન પત્ર મોકલી આર્તનાદ પહોંચાડ્યો કે—“ રક્ષાકર—રક્ષાકર. ” ગોવાનગરીના મહા ધર્મોધિકારી અને તેના સહકારીઓએ ૧૫૫૨ ખ્રિસ્તાબ્દમાં ૨૫ ત્રવેબરે સ્પષ્ટાક્ષરે એક નિવેદન પત્ર મોકલ્યું જે “ભારતવર્ષમાં સહવિચાર નથી, ન્યાય નથી, રાજ્ય પ્રતિનિધિ હો કે કોઇ રાજઆચાર્ય પરિપાલક રાજ્ય કર્મચારી હો, કોઇ પાસે સહવિચાર નથી કે કોઇ પાસે ન્યાય નથી. કોઇ ભારતવાસી કે કોઇ મુસલમાન પોર્ટુગીઝનો વિશ્વાસ કરતું નથી. આંહિ સ્વાર્થે અંધકાર ફેલાયો છે. હે રાજધિરાજ અમે જે હાથ જોડી ભિક્ષા માગીએ છીએ કૃપા કૃપા કૃપા, કૃપા કરી રક્ષાકર, હે રાજધિરાજ ! રક્ષાકર, કારણ, અમે હવે દુઃખતા જઇએ છીએ. ”

આ પ્રમાણે ભારતવર્ષની કગકળતી આંતરડી ચીરીને પોર્ટુગાલના રાજને બતાવવામાં આવી. *

---

* In India there is no Justice, either in your Viceroy, or in those who are to mete it out..... There is no Moor who will trust a Portuguese... ..Senhor, we beg for mercy, mercy, mercy. Help us Senhor, help us; for we are sinking—Letter of the Judge and Alderman of Goa to the King 25 November 1552.

અહુ દુર બેઠેલ રાજા કાંઈ રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. ધીમે ધીમે હાંથમાંથી સરતી લગામ હવે હાંથથી ગઈ હતી. હવે પોર્કુગાલને નામે રાજ્ય ચાલતું હતું એટલું જ માત્ર. પરંતુ તેમની આજ્ઞા કે શાસન, ગોવા નગરીના અધિકારીના ખીસામાં જ મરજી પ્રમાણે ચાલવા માટે કાંઈ પંથ હરકત કર્યા સિવાય પડી રહેતું. જે ભારતવર્ષ આવતા હતા તેઓ આમળ આપણે વાંચી ગયા તે પ્રમાણે હલકી શ્રેણીના વરઝો જ હતા. જે જુખ્યા વ્યાધોની માફક ભારતવર્ષમાં ઉતરવા માંડ્યા હતા, તેઓના ઉપદ્રવે સમગ્ર ખ્રિસ્તિ સમાજના નામને કલંક લગાડ્યું હતું. ફિરંગિના નામે બિપથ મૂર્તિ ધારણ કરી હતી, ભારતવર્ષમાં ત્રાહી ત્રાહીના પોકાર થઈ રહ્યા હતા, જ્યાં ઇશ્વર પથ અત્યારે આડો ફેરી શકતો ન હતો. x

જે વાણિજ્ય નીતિ કેવલ સ્વાર્થ પરાયણ હતી, તે કેટલાક દિવસ વિજયી થઈ. સ્વાર્થ અંધતાતો એક દિવસ જરૂર પરાજયને જ પામે છે.

રાજાને આખા ભારત વાણિજ્યનો લાભ પોતાને જોઈતો હતો અને પોતે એકલો જ પોતાનો ભંડાર ભરવા માગતો હતો. રાજ્યાધિકારીઓ પોતે એકલો જ વ્યાપાર કરવા માગતા હતા, પરંતુ માત્ર હરિશ્ચંદ્રની ઝેરહાજરી ને લીધે જ ભારત વર્ષનો વ્યાપાર આજે એક

---

x *The ravenous hordes thus let loose on India made a race name of Christian (Firingi) a word of terror,—until the strong rule of the Mughal Empire turned into one of contempt.—Sir W. Hunter's History of British India. Vol. I. P. 184.*

ઘેર હતો. ઉજડ પ્રદેશમાં એરડોન પુનતો હતો. આવખતે ભારત-જનો સહેજ પ્રયાસે ફિરંગિને હાંકી કાઢી શકતે, પરંતુ તેઓ પોતાના ગૃહ કબજેશમાંથી ક્યાં પરવાર્યા હતા ? ભારત વર્ષમાં ભાષ્ટને ભાષ્ટન દુઃખ કરતા થાય છે, પણ ફિરંગિ તો આંખમાં આવ્યોજ નહિ. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ ચિંતામાંથી ભારતવાસીઓને વખતજ મળ્યો નહિ.

ફિરંગિ વાણિકની રાજ્યધાની ગોવાનગરી અત્યારે પિશાચોની લીલા ભૂમિ બની ગઈ હતી. બહારથી બહુ સુંદર બનેલી ગોવાનગરી લીસ્મન શહેરને ઝાંખું પાડી રહી હતી, તે અભ્યંતરે નર્કના બીજાત્મ્ય દ્રષ્ટે પિશાચ ભૂમિ બની રહ્યું હતું.

જે પ્રબળ શક્તિ એક દિવસ સન્યાસી રાજકુમાર હેનરીના અપૂર્વ ત્યાગે, અપૂર્વ પ્રભુદ્વય થઈ પડી હતી. તે તેઓના સ્વદેશથી આવેલા નરાધમેના અત્યાચારે અને વિષયાન્ધતાની લાલસાએ યોવનમાં જરા-જીર્ણ થવા માંડી. હજી પહેલો પહેર હતો, પહેલી પુણી હતી, હજી પોર્ટુગાલને કરવું ધણું બાકી હતું ? જો સ્વાર્થમાં અંધ થઈ આ પ્રમાણે વાણિજ્યની નીતિ ન બડાઈ હોત તો, ધીમે ધીમે આગળ વધતાં પોર્ટુગાલ ઘણો પ્રદેશ પોતાના આધિપત્યમાં લઈ શકત. પોપના શાસને આજે યુરોપની કાંઈપણ પ્રજા તેનો હરીફ થઈ આવી શકે તેમ નહતું. ભારતવર્ષ ગૃહકલેશમાં પડેલું હતું. અંદર પડેલી શાટ માર્ગ રૂપે પોર્ટુગાલ માટે તૈયારજ હતી, કાયીન અને કલિકોટની સ્થિતિ પ્રમાણેજ હતું. પોર્ટુગાલે જે નિતિથી પ્રથમ આદાર કર્યો હતો, તેજ પ્રયાસ ચાલુ રહ્યો હતો તો ઇતિહાસમાં પોર્ટુગાલનું કાંઈ બીજુંજ સ્થાન હતો, સ્વાર્થપરાયણ રાજના સ્વાર્થે સૌને સ્વાર્થ પરાયણ બનાવ્યા પોતે પોતાનું કરવા માંડતાં સ્વાર્થ લોભે મૂળ આદર્શ અને લક્ષ્ય બીન્દુ ચુકાઈ જતાં

અબ્યુદય સીમાબદ્ધ થઇ ગયો. તે અબ્યુદય જોવાનગરીની આસપાસના
કુંભરાઓ ઝોળંગી નજ શક્યો. આ પ્રમાણે રાજ્યની અને રાજની
સ્વાર્થ પરાયણ નીતિએજ પોર્ટુગાલના અબ્યુદયને આગળ વધવા
દીધોજ નહિ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લોગાલિલાસ.

*An Arsonal in ruins, palaces in ruins, quay-
walls in ruins,—all in ruins—Sir W. Howards Russel.*

ફિરંગી વણિકની જે ઇતિહાસ વિખ્યાત પુર્વ રાજ્યધાની
ઐશ્વર્ય ગર્વે એક દિવસ સમગ્ર યુરોપને વિસ્મિત અને ધર્ષાણુ બનાવ્યું,
હતું, તે એક નાના જેવા ટાપુમાં આવી રહેલી છે. તેની પરિસિમા
પાંચ માહથી વધારે નહોતી. માત્ર પ્રાકૃતિક સંસ્થાન ગુણે જ આ
હુદ્ર દ્વીપ જગત્ વ્યાપી વિપુલ વાણિજ્ય વ્યાપારનું પુર્વમાં કેન્દ્રસ્થાન
બની રહ્યું હતું.

આજે તે દિવસો આલ્યા ગયા છે. જેની ચડતી ચામ છે તેની
પડતી સંભવે જ છે. આજે નવા ભાવે નવી જ રાજધાની વસી ગઇ
છે. પરંતુ પુર્વ સ્મરણુ ઇતિહાસમાંથી જતાં રહ્યાં નથી. આજે મુસા-
ફરી તે દીટનપટન જોવા નગરી જેવા ગયા વગર ચલાવી શકતા નથી.
આજે તે અલ્લશાલા, કે આનંદ મંદિરો, જુના ઐશ્વર્ય પ્રતિ મોહ કે
આનંદ જોનારની આંખમાં ઉપજ કરી શકતાં નથી.

ત્યાં તે વખતે શું હતું ? પોર્ટુગલની વિજયદશક ગોવા નગરી
તેવી હતી, તે માટે ઇતિહાસ લેખકોના મથોમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન
આપવામાં આવ્યું છે. પોર્ટુગલની પૂર્વ વાણિજ્ય સામ્રાજ્યના આધિ-
પતા રાજધાની ગોવા નગરીની ચારે બાજુ એક સુંદર મજબૂત કિલ્લો
બાવી રહેલો હતો. તે કિલ્લામાં છ મોટા પુરબે નગર રક્ષણ માટે
મનાવેલા હતા. સમયની સાનુકૂળતા એ અનેક દેશના વ્યાપારીઓથી
આ નગરી શોભતી હતી, અનેક શાશન મંદિરો, દેવળો અને શ્રીમં-
તોનાં સુશોભિત મકાનોથી તે સ્વર્ગ સમાન દેખાતી હતી.

વ્યાપારની મોટી લેવડદેવડ અને આવજના વ્યવસાયના કલા-
હોલો આ નગરી સમૃદ્ધિમાં, ત્યાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મિદેવીનો વાસ હોય તેવી
દેખાતી હતી.

પોર્ટુગલના વિજય વાવટાથી સુશોભિત અને રાજ્યાધિકારી-
ઓના બૃહદ્પ્રાસાદોથી શોભતી ગોવા નગરી, રાજ્યધાની લીસ્બનને
બુલાવી પોતાને શ્રેષ્ઠ બતાવી રહી હતી.

જેણે કેપ ઓફ ગુડ હોપથી રાંતા સમુદ્રના મુખ સુધીના આફ્રિ-
કાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પોતાનું આધિપત્ય વિસ્તાર્યું હતું; જેણે રાંતા
સમુદ્રના માર્ગથી પરશ્યન ગલ્ફના મુખસુધીના સામ્રાજ્યનો બીજો ભાગ,
મોઝામ્બિક સુધી અરબીયન સમુદ્રના વાણિજ્ય બંદરોમાં પ્રભુત્વ સં-
સ્થાપીત કર્યું હતું; ઇયુફ્રેટીસ સાગરસંગમે આવેલા બસરા બંદરથી ખંભા-
તના અખાત સુધીના પરશ્યા, બલુચિસ્તાન અને સિંધુ પ્રદેશનું બંદરોએ
જેણે પોતાની આજીવ વર્તાવી હતી; ખંભાતથી કુમારિકા-કુમારીકામી ગંગા-
સાગર-મંચાસાગરથી સિંગાપુર-સિંગાપુરથી ભારતદ્વીપ સમુહ સુધી જેણે
પોર્ટુગીઝ વાણિજ્ય વિજયના કુન્દુભિનાદે જલમાર્ગ ગળવી મૂક્યો.

હતો; પૃથ્વિમાં મોટામાં મોટું વિરતૂત વાણિજ્ય જેને ધેર હતું, તે સંમસ્ત ઉપર હુકુમત ચલાવનાર આ ગોવા નગરી જ હતી.

જે મહેલો ચણતાં અગણીત દ્રવ્ય ખર્ચેલું હોય, જે મનોરથોએ રાત્રિઓની રાત્રિઓ લીધી હોય તેનો ખ્વંશ થતાં શી વાર? સેંકડો પર્ગથીયાં ચડેલો પથિક પાછું વાળી જૂએ અને પગ સરે તો નીચે આવતાં કેટલી વાર? સુદૃઢ સામ્રાજ્યો, ચક્રવર્તિ રાજ્યપુરુષોનો અભ્યુદય થતાં વખત લાગે છે પણ અધઃપતનનો વેગ તેના કરતાં કાંઈક ઉતાવળો દેખાય છે. કાળની વિચિત્ર ગતી પાર પામી શકાતી નથી. સૈંકાઓ થયાં ઉત્તરોત્તર દર પેઢીએ વધુ પ્રયાસ વધુ ઉત્સાહ, વધુ અભ્યુદયે આટલું વાણિજ્ય વિસ્તાર્યું, પ્રચંડ બાહુબળથી ત્રાહી ત્રાહી પોકરાવી જેમાં અનેક ઉત્સાહી યુવાનોએ પોતાનું આત્મસમર્પણ કર્યું, તે વાણિજ્ય માટે કાળની ગતી કાંઈક નિમણેલી હતી, પોર્ટુગાલ માટે અધઃપતન શરૂ થયું ચૂક્યું હતું, ચરિત્રહિનતા તેનું એક માત્ર કારણ ઇતિહાસમાં લખાયું છે, પણ ખરું કારણ ચડતિ તેની પડતી એ જ વધારે બંદ બેસશે.

રાજધાનીની રક્ષા માટે વિશેષ પ્રયાસની જરૂર હતી નહિ, ગોવા નગરીની પાશ્વમે ભારત સમુદ્ર હતો અને બીજી બાજુએ ખાડી કિલ્લાની માફક નગર રક્ષા કરતી હતી. ગોવા નગરીના નૌ સમરકુસલ નાવિકો ચોડા વહાણોથી ખાડીના મુખે રહી આક્રમણ માર્ગ બંધ રાખી શકે તેમ હતું. અત્યારે ગોવા નગરી સાચું કોઈ ઉંચું ઉપાડી જોઈ શકે તેમ જ નવહોતું કે પોર્ટુગીઝને ભય રાખવો પડે. જેઓ કોઈક સુયોગ મળ્યે આક્રમણ કરી શકે તે વીર વંશી હિંદુ સુસંસ્કૃત ફિરંગિનું દાસત્વ સ્વિકારી બીચારા માંડ પોતાનું પેદા કરતાં હતાં. દરેક બંદરે

વહાણુ નામે કોઇ બનાવી શકતું નહિ, કોઇ પણ વહાણુ પોર્ટુગીઝ અધિકારીની રજા ચીઠી વગર બંદરેથી આવજા કરી શકતું નહિ. જ્યાં હથીયાર વગરનું પાંચ દશ ખલાસીનું વહાણુનું ચંચીયું સમુદ્રમાં સંચરી શકતું નહિ. ત્યાં આક્રમણનું તો સ્વપ્ન, તો ક્યાંથી આવે. દરેક વહાણુ પોર્ટુગાલનો વાવરો લઈ સમુદ્રમાં ફરતું, અને ભારત-વર્ષના કિનારા ઉપર પોર્ટુગાલનું જ આધિપત્ય, સુચવતું હતું. સેંકડો માઇલ ઉપર જેની આણુ ફરે છે, જેનું ઐશ્વર્ય જગતમાં સર્વ કોઇને ઝાંખાં - પડે છે, બીજી બાજુ અસીમ પ્રબળ પ્રતાપ જેનો પ્રવર્તે છે, તે ફિરંગિ વણિક નિર્ભયપણે ભોગવિલાસમાં અને વિષયવાસનામાં લુબ્ધ થવા લાગ્યા હતા.

યુરોપમાં એશારામ અને ભોગવિલાસનો આદર્શ મૌજુદ હતો, તે પૂર્વના વૈભવ તરીકે ઓળખાતો. યુરોપમાં નહિ પણ એશિયાના દેશોમાં પણ ભારત વર્ષના બાલ આડંબરની નકલ કરવામાં આવતી હતી. વ્યાપારિઓએ ભોગવિલાસ અને એશારામની સગવડે મોં માગ્યે દામે યુરોપને આપી, યુરોપને પણ ભોગવિલાસ શિખવ્યો હતો. યુરોપમાંથી મુસલમાન શાસન ચાલ્યા ગયા પછી ક્રમે ક્રમે સમસ્ત યુરોપ ભોગવિલાસમાં અધિક ઉન્નત બનતું જતું હતું. ઐશ્વર્ય લાભ મેળવ્યા છતાં ભારતવર્ષના હાવમાવતું અનુકરણ કે નકલ યુરોપ શીખ્યું નહોતું. તે વખતે ભારતવર્ષ માટે યુરોપને માન હતું, ભારતવર્ષને નામે તે વખતે યુરોપ નાક ચડાવતું નહોતું, પરંતુ તેને સ્વર્ગ માની યુરોપથી ઉત્તમ કોટીમાં ગણી, લુભાળતું સ્વર્ગમાની જનસમાજ આંધળે આ ભૂમિ તરફ પ્રેમભર્યું દોડતું આવતું હતું.

હુદરાજ્ય પોર્ટુગાલ ભારત વાણિજ્યના અસિમ ઐશ્વર્યને

મેળવી, ભોખવિલાસી થતાં, સ્થારીરિક શ્રમ હવે ઉઠાવી શકતું નહોતું. તેથી ખેતીવાહીના કાર્યભાર ધીમે ધીમે મુલામો ઉપરજ પડતો ગયો. જે કપ્ડ, સહિપણુ, પરિશ્રમ નિપુણુ, સુદૃઢ, વીરજતી ગણાતી હવી, તે હવે એશારામી અને નવાળી ભોખવણુ લાગી હતી. સર્વે એશર્મ વિકાસનો બાજાડંબર જ માનવજીવનનો પરમ પુર્ણર્થ માની પ્રાણપણે એશર્મ વધારવા સૌ કોઇ પ્રયત્ન કરતા.

રાજ્યનો ગમે તેવો અધિકારી પોતાની નીતિક્ષણતા પ્રમાણે વાણિજ્ય ખેડી અગર જીવન કરી શ્રીમંત થઇ શકતો. આ પ્રમાણેની છુટનો વધારે લાભ વધારે હલકો અને નીચ કોટીનો માણસ લઇ શકતો હતો. અધિકારીઓ દરજ્જે નાના મોટા હતા પણ હક અને એશર્મવાન થવા માટેના માર્ગને કોઇ સીમા નહોતી ત્યાં માન અને મહોટાઇ એક બીજાનું કાણુ જાળવે. નગર જનોની ઉંચી અદ્ધા-લિકા રાજ્ય મહેલને પણ લગ્નવતી હતી. રાજ્યમાર્ગ ઉપર સુશોભીત મહેલોમાંના અમેદ પ્રમેદ અને ગાયનવાદનથી દિગ્મંડલ પ્રતિદ્યનિત થવા લાગ્યા. મોજ શોખ અને એશારામમાં મસ્ત રહેલા ત્રિપયાતુ-રાગીનાં અદ્ધાસ્યોથી સુંદર માર્ગો માજી ઉઠતા હતા જનસમાજ ખુલ્લી રીતે પૂર્વ હાવમાવો પ્રકાશિત કરતા, પૂર્વનું અનુકરણ કરી વસ્ત્રાભુષણનો બાજાડંબર કરવા લાગ્યા. ગોળા નગરી અત્યારે મદીરા-મસ્ત બનતી જતી હતી. આ વર્ષુન વિવિધ કાવ્યોનાં રૂપમાં લખવામાં આવે તો પણ “ ફિરંગીતું વણિક વિલાસ ” નું તાદ્રસ્ય સ્વરૂપ ઉતારી શકાયજ નહિ.

ગોવા નગરીના પ્રાસાદ સૌંદર્ય કરતાં, કૃત્રિમ અન્ય સૌંદર્ય કાંઇ

ઓછું નહોતું. ત્યાં ચિત્તવસન્ત ચિત્ત મનોહર અપલ નરનારિનું સૌંદર્ય માર્ગ ઉપર સ્વર્ગ જ ખડું કરતું હતું. ઐશ્વર્યવાન જનસમાજ એક બીજાથી સરસ દેખાવાની હરીશાખમાં તનતોડ મહેનત કરતા હતા. એક એકથી સરસ રંભા મૂર્તિઓ પોતાના કોમળ શરિર ઉપર દેવને પણ જુલાવે તેવા હિસમાણેકના શયુમારો સજી પરસ્પર હરીશાખમાં ઉતરતી હતી, સુંદર મેળાવડાઓ નાટ્યમંદિરો, અને નાચનાં સમેલનોમાં અનુપમ દ્રવ્યો સ્વર્ગને જુલાવતાં હતાં. આવા ઐશ્વર્યમાં સમસ્ત જમતને આંજી નાખનારી સમાજનાં આંતર જીવન અને હૃદયો કેવાં હતાં ? તેમાં સમાજનું બંધન નહોતું, જ્યાં વિલાસ જ પ્રિય હતો ત્યાં ગિમસ્ત્ય વર્તીને અને નિન્ધ આચાર કાંઈ બાકી નહોતો. વિષય-લોભુષતામાં ખદબદતા આ માનવ કીડાઓનું વર્ણન આપતાં યુરોપના ઇતિહાસ લેખકો લજ્જનથી અધોવદન જાય છે.

ધરમાં પોર્ટુગીઝ ઓપુરણો કાંઈ સારાં કંઈકાં અને આશુપણો પહેરી રાખતાં નહીં, તેમ બાળકો ધર આંગણે ધુળમાં આળોટી ગમે તેમ રમતાં. પરંતુ રાજ્યમાર્ગે બહાર લટાર મારવા નીકળતાં ત્યારે આડંબરની અવધિ નહોતી. મહિલાઓ જે પાલખીમાં બેસીને નીકળતી હતો, તે પાલખીની છત અને પડદાના બપટે રાજ્યમાર્ગે ઝમઝમાટ કરતો રહેતો. સાથે સાથે સંખ્યાબંધ દાસદાસીઓ પણ ખાજી ચાલતી ખમા ખમા કરતી જોવામાં આવતી હતી. રૂપું, સોનું અને હિરા મોતી જડીત પોષાક અને આશુપણો જુલાવતી ફિરંગિ સુંદરીઓનું હાસ્ય સુરમ્ય સુગંધ ફેલાવતું હતું. નંમ ચણી નીચે હિરા માણેક જડીત વિચિત્ર પાદુકાઓ તેઓના ઐશ્વર્યનો પરીચય આપતી હતી. એક કરતાં બીજાનો આડંબર વધારે દેખાતો હતો.

ત્યાં ઔષધ તુલના જ શક્ય નહોતી.

પુરો ઘોડે સ્વાર થઈ બહાર નીકળતા સાથે સાથે સોનેરી છત્ર ચામર ધરી નોકરો તેમની સાથે ચાલતા, જેઓ નિર્ધન હતા તેઓ પણ પોતાના દરજ્જે બળવવા છેવટ એક છત્ર ધર બાંહે વધતે નીકળતા. આદ્રશ્ય જોતાં ગોવાનગરીનો પ્રત્યેક ફિરંગિ જાણે એક એક નાનોનવાળ !

ધરની ઓઝો ધરમાં રહે પુરુષો બ્રમરની માફક બહારને બહાર વિલાસ ચરિત્રમાં આ પુષ્પથી તે પુષ્પ ઉપર ઉઠતા અને ગુંગરવ કરતા હતા. મનુષ્યસ્વભાવ આવનવાળો મારે નથી એતો “ ન્યાય નેમ સૌરંકનાં શ્રીમંત સૌમાફ છે. ”

સ્વામિ સહવાસે વંજિતો અંતઃપુરવાસી રમણી નારીધર્મની શીરીતે રક્ષા કરી શકે ? શિક્ષા અને શિક્ષક કે સંસ્કાર તો ગોવાનગરીના દરીયામાં પડ્યાં હતાં. ધર્મ કર્મ ત્યાં કાંઈજ નહોતું અને સૌમ્ય ત્યાં જાય દરેક સ્વતંત્ર હતું. આ સર્વે વર્ણુન તે વખતના મુસાફરો જે લખી ગયા છે તે વાંચતાં વાંચતાં ગમે તેવો માણસ પણ એક વખત ધ્રુજી ઉઠે.

પુરુષો ધરની સંભાળ પણ લેવાની તકલીફ ઉઠાવતા નહિ, દિવસોના દિવસો ખીચારા આમોદ પ્રમોદમાંથી પરવારી શકતા નહોતા. જ્યાં પુરુષોનું ચારિત્ર્ય આવું હોય ત્યાં ઓઝોને બીજો પાક શીખવે કેણુ. ત્યજ્યેલી પરણેતર ઓઝો પોતાનો રસ્તો શોધવામાંડે અને કદાચ નવાળ સાહેબ મહેલે આવે તો પણ શું પુછી શકે કે કેમ ધર ખાલી છે ? સ્વયં પોતે સ્વતંત્ર રહે તો અન્યને બેઠી પહેરવવાનો અધિકાર કેમ હાથરાખી જ શકે. ક્યારે ક્યારે સ્વામી મહાજનને મહિલા

સ્નેહપૂર્વક ઔષધ આપી, અચેત બનાવી, પોતાના ધરમાં જ મોજ માણવા રસ્તો સાફ કરતી. ઘેર ઘેર માટીના ચુલા હતા, સમસ્ત હિરંગી સંમાજને મોજમજાહ અને વિષય માત્ર જીવન હતું. મનુષ્ય મટીજા પશુ કરતાં પણ કનિષ્ઠ આવરણો તેતો અત્યારે આંહિ આનંદ રૂપે જ મણાતું હતું. પશુને ભોગની તૃપ્તિ થાય છે ખરી પણ મનુષ્યને તો તે તૃપ્ત થવાને બદલે વધતીજ જાય છે.

જંમલી પ્રજા પણ આટલી હદ સુધી પહોંચી શકતી હશે કે કેમ ? મનુષ્ય કેટલે દુર સુધી દાનવ થઈ શકે છે ? આજે ગોવાનગરી તેનું પ્રદર્શન ક્ષેત્ર વિસ્તરમાન હતું. *

આ સર્વ કારણોને લીધે હિરંગિનું નામ ભારતવર્ષના સર્વ પ્રદેશોમાં તિરસ્કાર અને નિન્દાને પાત્ર થયું હતું. લોકો હિરંગિને નામે આજે પણ જે સર્વ વાતો કહે છે તે લખી જાય તેમ નથી x સ્વ-દેશથી હજારો માઇલ દુર આવી મોટી આશાઓ પરીપુર્ણ થતાં, આ પ્રમાણે હિરંગિનું અધઃપતન શરૂ થયું.

* The travellers who visited Goa during its prime tell strange tales of the hardihood with which the Portuguese matrons pursued their amours,—not scrupling to stupify the husband with drugs, and admitting the paramour into his Chamber.—Sir W. Hunter's History of British India, Vol. I. P. 157.

x ગોવાના આ જુના સંસ્કારો હજી પણ વર્તમાન છે ગોવાની મુખ્ય સુશોભિત મકાનોની ઢાંચર હજી નાયકિલિઓ શોભાવે છે. વારડો-ડા-ગામા, જે એક ગામનું નામ છે તેની આસપાસ નાજીયેરી-

આપણે આમળ વાંચી ગયા તેમ પોર્ટુગાલનું યુરોપી લશ્કર ગોવાનગરીમાં કે ભારતવર્ષમાં કાંઈ અધિક પ્રમાણમાં નહોતું. કારણ કે દેશી-લશ્કર તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ દાખલ થતાં, જરૂર પડતાં ગમે તેટલું લશ્કર ઉભું કરતાં કાંઈ મુશ્કેલી જ નહોતી, આ પ્રમાણે જ તૈયાર કરેલા દેશી લશ્કરથી જ આ સર્વ વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ હજી પણ આ દેશી લશ્કરથી જ વાણિજ્ય રક્ષા અને નગર રક્ષા થતી હતી. લશ્કર ધણું ખર્ચ દેશી જ હતું, અને તે જ વિજયગૌરવનું પ્રધાન રક્ષક હતું.

ફિરંગીના સંસારે ગુલામો જ પ્રધાન હતા. તેઓ ભારતવર્ષ આવીને બહુ સંખ્યામાં ગુલામોને પાળતા હતા. આ ગુલામોમાં ધણા ગૃહકાર્યમાં નિયુક્ત હતા, તેમાંથી કેટલાક સૈન્યમાં પણ દાખલ થઈ શક્યા હતા. તેઓના હાથમાં રાજ્યના કેટલાક કાર્યભાર સોંપી ફિરંગી વણિકો જ્યારે આલસ્ય અને વિલાસમાં ગુંચાઈ રહેવા માંડ્યા, બાદશાહી માથુવામાં મસ્ત થવા માંડ્યા, તે જ વખતે યુરોપમાં યુગાન્તરની શરૂઆત થઈ હતી. કેટલા જુદા પ્રકારનાં જ નગરાં વાગી રહ્યાં હતાં. બેપરવા પોર્ટુગાલવાસીઓ અને ગોવા નિવાસીઓ પોતાની મસ્તીમાં મગ્ન હતા. દુનીયા પોતાનું કામ કરતી હતી, યુરોપ પણ

ઓના સમુહના સ્ત્રીતળ છાંયામાં નાનાં નાનાં ઝુંપડાંનાં જુથો હજી નાયકિનિયોનાં ધરો થયાં છે. કેટલાક ગામે આખાં નાયકિનિયોથીજ વસાયેલાં છે અને મુંબઈ શહેર સુધી તેમની પ્રખ્યાતિ અને વિસ્તાર પહોંચ્યો છે. ફિરંગી વણિકો જન્મતી જીવંતી જે માહગીરી હિંદને સમર્પી છે તે હજી સેંકડો વર્ષ થયા છતાં જીવંત છે અને રહેશે.

—લેખક.

રાત્રિ દિવસના ઉભમસ કરી કોઇ મોટા વિચાર કરતું હતું. નિદ્રાનો ઢેક અને આનંદ આજે પોર્ટુગાલને નશીબેજ હતો.

યુરોપવાસીઓ ધીરે ધીરે જાગૃત થતા જતા હતા. પોર્ટુગાલનો આટલો અબ્યુદય ફક્ત સમયમાં જે ભારતવર્ષને પ્રતાપે થયો તે ભારતવર્ષની જ માળા યુરોપ જપ્ત કરતું હતું. યુરોપને બીજો કાંઇ ધંધો નહોતો. ભારતવાણિજ્ય માત્રથી જ યુરોપને ઐશ્વર્ય લાભ થાય તેમ હતું. તેમ સૌ કોઇને દ્રઢ થતું ગયું અને ભારતવર્ષ કેમ જવું, તે જ માત્ર વિચારમાળાના મધુકા સરતા હતા.

યુરોપમાં અનેક બીજાં મોટા મોટાં સશક્ત રાજ્યો હતાં. પોર્ટુગાલ બિચારું એક નાનું રાજ્ય હતું. ભારતવર્ષના વાણિજ્યથી સમૃદ્ધ બન્યું હતું, સિવાય રથાંગણે તો તે કોઇ યુરોપના રાજ્ય સામે ટકી શકે તેમ નહોતું. ભારતવર્ષમાં એકાધિપત્ય મેળવ્યું હતું પણ, યુરોપની અન્ય કોઇ પ્રજા ભારતવર્ષ જઇ શકી હોત અથવા જવા પરવાનગી પામી શકી હોત; તો પોર્ટુગાલ એક ક્ષણ પણ ટકી શકત નહિ. ભાગ્યના બળે એ પોર્ટુગાલ, ક્ષુદ્ર દેશ આટલું સમૃદ્ધ, અને ભારતવર્ષે એક સમયે એકાધિપત્ય મેળવવા શક્તિમાન થયું હતું. સમસ્ત યુરોપમાં શ્રેષ્ઠ બન્યું હતું, વ્યાપારનું એક માત્ર કેન્દ્ર બન્યું હતું.

આ સમય સુધી પોપની આગાનું કોઇ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નહિ. અને પોપના ખાસ પરવાનાથી આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારે થઇ, કેપ ઓફ ગુડ હોપને માર્ગે ભારતવર્ષ જવા પોર્ટુગાલને મળેલા હક્કો સમસ્ત યુરોપ સ્વીકાર કરતું હતું. આ સિવાયનો નવો માર્ગ શોધવા દરેક પ્રજા તનતોડ મહેનત કરતી હતી. પરંતુ તે સર્વ પ્રયત્નો અફળ ગયા. પશ્ચિમ તરફ સમુદ્રમાર્ગે, ભારતવર્ષનો માર્ગ શોધતાં અમેરીકા

મળી આવ્યું. છતાં પણ તે માર્ગે વધુ તખ્તસ યુરોપે ચાલુ રાખી હતી. ઉત્તર દિશામાં સમુદ્રમાર્ગે ભારતવર્ષ જવાના પ્રયત્નો કરતાં અનેક માણસોનાં અઠાણ મૃત્યુ થયાં હતાં. આ સર્વે કાંકાં હતાં પોર્ટુગાલનું ભારત વાણિજ્ય નિશ્ચંટક આલુજ હતું, તે તો ધમધોઠાર પોતાની વ્યાપાર કર્ચેજ જતા હતા. યુરોપના અન્યેઅન્ય દેશના લોકો પોર્ટુગાલથી ભારતવર્ષનો માલ વેચાતો લઈ જઈ પોતાના દેશમાં વેચતા હતા, અને એટલા સાંકડા વ્યાપારમાં જે કાંઈ મળે તે માત્રથી તૃપ્ત રહેતા. પોપના શાસનનું હિલંધન કરી કેપ ઓફ ગુડ હોપના દીપને ઓળંગી ભારતવર્ષ જવા કોઈ કલ્પના માત્ર કરી શકતું નહિ.

પહેલાં જુના જમાનામાં તો ભારતવર્ષ કયાં છે, તે કોઈને ખબર જ નહોતી અને તેને સીધી કાઢવાનું ભારે કુતુહલ યુરોપને થતું હતું. પરંતુ પોર્ટુગાલે કૃપા કરી યુરોપને ભારતવર્ષ બતાવ્યું. પોર્ટુગાલથી ધાડે ધાડાં ભારતવર્ષ તરફ જવા માંડયાં, અસંખ્ય વહાણો, અગણિત સૈનિકો અને હથીમારો ભારતવર્ષ તરફ પાણીના પુર પ્રમાણે જવા માંડ્યું. વહાણો માલથી ભરાઈ પાછાં આવતાં તે માલ આપું યુરોપ લેતું અને પોર્ટુગાલને આંગણે ધનનો ઢગલો થતો હતો. મયેલા માણસો ટોળે ટોળાં પાછા આવતાં, તેમાં જેને ખાવા ખાખ પણ નહતી તેવા લાયક ગૃહસ્થો, આજે શ્રીમંત ગૃહસ્થો બની પોર્ટુગાલની ભૂમી ઉપર ઉતરતા, અને પોતાના અલૌકિક ઔશ્વ્ય વિસ્તારી યુરોપની જનસમાજને વિસ્મય પમ્પડતા હતા. લોખંડના દુકાન વહાણમાં ચડતા અને ભારતવર્ષથી હેમના પાસા બની પાછા આવતા. આ સર્વે વખર મહેનતે લોખંડ સોનું બની પોર્ટુગાલમાં આવતું હતું.

ભારતવર્ષ ક્યાં આવ્યું, કેમ જવાય, તે યુરોપને અજાણ્યું નહોતું. પરંતુ પોપની આજ્ઞાથી કાચે સુતરને તાંતણે યુરોપની પ્રજા હાથ જોડી બેઠી હતી. તે રસ્તે કોઈ પણ પ્રજાને જવાનો અધિકાર નહોતો એટલે નિરપાય થતાં બીજી તરફ માર્ગ ગમે તેમ શોધવાની કામના ઉત્તરોત્તર પ્રબળ થવા માંડી હતી.

યુરોપની બીજા દેશોની પ્રજા બીજા રસ્તાની શોધમાં અર્થવ્યયે દરિદ્ર થતી જતી હતી, અને પોર્ટુગાલને ઘેર સોનાનો સૂર્ય તપતો હતો, ત્યાં ભારત વાણિજ્યના એકાધિપત્યનો ભોગવટો હતો, અને વાણિજ્યથી ઐશ્વર્ય ગર્વે સમગ્ર યુરોપમાં સર્વથી અધિક સમર્થ થઈ પડ્યું હતું. પોર્ટુગાલ મોટું રાજ્ય હોત તો બીજા દેશના લોકો તેમાં ધુસી જત, પરંતુ ત્યાં જગ્યા જ નહોતી માત્ર પોર્ટુગાલની આમાન્યા પોપના પ્રતાપે જ નબત્તી હતી. તે પોપની આજ્ઞાને માન આપી બીજા માર્ગે જ ભારતવર્ષ માટે પ્રયાસ ચાલુ રાખી, આત્મપ્રતિષ્ઠા સ્થાપવા યુરોપના બીજા દેશના લોકોના ચિત્ત આન્દોલિત થયાં હતાં. તે વખતે પોર્ટુગાલનો રાજા અને પોપ સમજતા હતા કે અન્ય કોઈ પણ માર્ગ હવે ભારતવર્ષ માટે છે નહિ, અને તે વિશ્વાસે નિશ્ચિત હૃદયે કાળ વ્યતીત કરતા હતા.

જેઓ આ પ્રમાણે યુરોપને એક અજ્ઞાન પુર્વ ઉત્તેજન સૃષ્ટિ રચી યુમાન્તરતું કારણ બન્યા હતા; તે પોર્ટુગીઝ આજે વિલાસમાં અને મોજમજામાં નિશ્ચિન્ત મહાલતા હતા. જેમની પાસે સાધન હતું તેઓ પોતાનો અબ્યુદય વધુ અને વધુ ઉજ્જવલ બનાવવાને બદલે સુરત બન્યા હતા. તેઓ દિગ્વિજયમાં કાંઈ અધિક અગ્રેસર થવા આગ્રહશૂન્ય બન્યા હતા. તેની વીર કીર્તિ વધુ ઉત્સાહ લાભ કરી

શકી નહિ. તેઓ ભોગવિલાસનાં નવા નવા નુરખાઓ શોધતા હતા, આનંદ મોજમજાહ કેમ વધુ સ્વાદિષ્ટ લાગે, વગર હાથ ચલાવ્યે કોણયો મોઢામાં કેમ આવે તેજ ચિંતા કરતા હતા.

યુરોપમાં આજે એકજ સમૃદ્ધ બનતો હતો, જ્યારે ખીજ દેશના દરેક માણસો માખીઓ મારતાં હતાં. અશક્ત પશુ ગમે તેવા સશક્તનાં હાથમાં દબાયો હોય, તે છેલ્લી ઘડીયે પ્રાણુ જવાના સમયે, જીવ ઉપર આવી જાય છે. યુરોપની પ્રજા ખીજ માર્ગે શોધી કાઢવા જીવ ઉપર આવી ગઇ હતી.

ભારતવર્ષ આ યુગના સન્ધિકાલે અસ્ત વ્યસ્ત થઇ ગયું હતું. તેની રાજશક્તિ શિથિલ અને નિર્બળ બની ગઇ હતી. વાણિજ્ય શક્તિ પશુ અંતર્ધ્વાન થઇ પડી હતી. અરાજકતામાં બળાયાના બે ભાગ આજે એક ધણી તો કાલે બીજે એક રાજ્ય સ્થપાયું તો ત્રીજે દીવસે નવો આવતો. આ પ્રમાણે જ્યાં દેશની સ્થિતિ હોય ત્યાં ભોંકોના સા હાલ ? પઠાણુ રાજ્ય ધ્વંસને પ્રાપ્ત થયું, મોગલ શક્તિ હજી પગ માંડતી હતી. આ પ્રમાણે ભારતવાસિઓ સ્વાર્થમાં અધ બની જાતિમત સ્વાર્થ કે દેશનો પ્રેમ ભૂલી ગયા હતા.

સિકંદરશાહ જ્યારે ભારતવર્ષ તરફ દિગ્વિજયે ચડી આવતો હતો, ત્યારે તેણે સમગ્ર એશિયાને ગ્રીક દેશની માફક એક સંપે એકત્ર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. તેના તે સંકલ્પનાં બીજ જ બળા મયાં. એશિયાએ ગ્રીક વેશ ધારણ કર્યો જ નહિ. પરંતુ ગ્રીક દેશ કેટલીક બાબતમાં એશિયાના ભાવ પ્રભાવ વિસ્તાર કરવાનો લાભ લીધો હતો. હિરંમિ વણિકે ભારતવર્ષમાં આવી એક નવો જ સ્તો

કાઢ્યો હતો. ભારતવર્ષની નિમ્ન શ્રેણીની સ્ત્રીઓથી ફિરંગિ સૈન્યના વિવાહની વ્યવસ્થા પ્રચલિત થઇ. રાજ્યએ ઉત્સાહ વધારવાના ઉદ્દેશે નવદંપતિની કલ્યાણ કામનાએ રાજ્ય ભંડારમાંથી વિવાહનો સર્વ ખર્ચ આપી પરણાવવા વ્યવસ્થા કરી હતી, પરંતુ આ કિંતે વિષ-રીત પરીણામ આપ્યું. હાલની પંક્તિની સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી ફિરંગિ સેના દિવસે દિવસે અધિક અધોગતીએ પહોંચી અને તેમની વધુ-સંકર પ્રજાએ ફિરંગિના નામને ઉત્તરોત્તર વધારે ધૂણારૂપ બનાવ્યું.

પોર્ટુગાલના રાજ્યએ બીજો જ ખ્યાલ કર્યો હતો કે જે સૈનિકોના ત્યાં વિવાહ કરવામાં આવે તો ગ્રહસ્થાશ્રમથી બંધાયેલો માણસ સ્થિર થાય, ઉન્નત થયેલો સૈનિક ઠરેલો બને, રાજના આ ઉપકારથી વધુ વશદાર બની, ખંતીલો અને ઉમંગી થઇ રહે. પરંતુ તેને ખબર નહોતી ? કે મેં મારા સૈનિકોને કેવા બીજા અમલો (ટેકો) આપ્યા છે ? આ પરીવર્તને જેઓ ઉઘોગી હતા તે વિલાસ તરંગમાં તરતા થયા હતા. જે બન્યું તે બન્યું, બાજુ હાથથી ગઇ સર્વે સો ઘોડાનો સરદાર બન્યો હતો. કોઇ ત્રણ રૂપિયાનો પગારદાર નહોતો, સૈનિકો માટે સમૃદ્ધિ મેળવવાનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું હતું, કાંચન મળ્યું હતું બાકી રહેલા કામને માટે પોર્ટુગાલના રાજધિરાને તેમને ઘણી સગવડ કરી આપી. હવે તેમને દુનિયામાં કાંઇ બાકીજ નહોતું કે મહેનત કરી તનને તોડે.

જેટલો વખત વાણિજ્ય રાજ્યનું હતું તેટલા દિવસ રીતસર પગાર મળતો, રીતસર સૈનિક તે સૈનિક હતો. રાજનો લાભ સંકેત્યાત્માં પગાર મળવામાં વાંધા પડવા લાગ્યા હતા. પછી ખામ શું ? એટલે સૈનિક કોઇ ભારતવાસીને બંદુક વેચી નાખતો, તો કોઇ વખત આવે

હુટપાટ કરી આવતો. ત્યારે બિચારો ઝાંઘ ઘેર ઘેર બીખ માગીને પેટ ભરવા માંડતો. જે ઝાંઘ તોફારીમાંથી છુટી જતો તો તેના બાલ-બચ્ચાંની દુર્દશા થતી હતી. આ પ્રમાણે ગોવા નગરીમાં મારે તેની તલવાર હતી. સૌ સરખા નહોતા એક જણે. ઐશ્વર્ય ગર્વમાં ઉન્મત્ત દશાએને પહોંચતો, તો બીજો પગાર ન મલવાથી ખાલી પેટે ઉપવાસમાં બાલબચ્ચાંની ચિન્તામાં માંડો બની જતો હતો. જેઓ પાસે ધન સંગ્રહ થયો હતો તેઓને સુખશૈયા મળતી હતી. જેઓ દરિદ્ર રહ્યા હતા તેઓ ધનના અભાવે, અંમના અભાવે ધર્મ જ્ઞાનશૂન્ય બન્યા હતા. ધનવાન ભોજનમજાહમાં ભોગવિલાસમાં વિષયાન્ધ ધર્મ જ્ઞાનશૂન્ય બન્યા હતા. આ પ્રમાણે ગોવાનગરી ધર્મ જ્ઞાનશૂન્ય થઈ ગઈ હતી.

શિરંગીનું અનુકરણ કરી દેશી સૈન્ય કે જેણે આધિન નિયોગે શિરંગી દિગ્વિજયમાં સહાયતા કરી હતી, તેમાંથી ઝાંઘ ઝાંઘ ધનવાન પણ બન્યા હતા. જે આ પ્રમાણે ધનવાન બન્યા હતા તેઓ શિરંગીની નકલ કરતા હતા, તેઓ પણ ભોગવિલાસનો સ્વાદ આપતા હતા. જેઓ નિર્ધન અવસ્થામાં રાજ્ય તરફના સામાન્ય વેતન અગર હુટપાટના લોભે સૈન્યમાં પડ્યા રહ્યા હતા, તેઓ ઉન્મત્ત થઈ ગયા હતા. શૌર્મ વિચ્છિન્ન સમર કૌશલ્ય વગેરેમાં આખી ભારતીયસેના સર્વાંશે શિરંગી સેના જેવીજ બની રહી હતી. તેઓની પ્રભુ ભક્તિ અગર સમર કૌશલ્ય તેમનું રક્ષણ કરી શક્યું નહિ.*

---

* *Cirtify to Your Highness that they are as good as our—Petro de Faria's letter 18 January 1599.*

જે નૌસેનાખળ ફિરંગિ વણિકની પ્રખળ પીઠ હતી તે પણ દિવસો દીવસ દુર્બલ થતી જતી હતી. વહાણના ડેપ્ટનો વ્યાપાર કરવા માંડ્યા હતા અને અર્થોપાર્જન માટે બન્દરે બન્દરે જતા આવતા થતાં દરિયાઇ સૈન્યને પણ વ્યાપારમાં લુબ્ધ બનાવી દીધું હતું. તેઓને પણ વિશ્વાસની લત લાગી, અને ધીરે ધીરે નગરજનોની સમકક્ષ બની ગયા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

અણચિન્ત્યો હરીફ.

The Portuguese soon found that they had other rivals in the East then the Turk—Sir W. Hunter.

એક વખતે મુસલમાનો ફિરંગિ વણિકના એકમાત્ર પ્રખળ પ્રતિદ્વંદ્વી તરીકે જગજહેર હતા. તેઓએ યથાસાધ્ય ફિરંગિ વણિકના ભારત વાણિજ્ય ભાંગી નાખવા પ્રખળ પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરંતુ એક ક્ષેત્રના સડાથી નિર્બળ બનેલા પદે પદે પરાભવને પામતા હતાં, ફિરંગિ સામેથી હટી જઇ ચાલ્યા ગયા નહોતા. ફિરંગિ વણિકનું ભારતવાણિજ્ય દીનપ્રતિદિન ઓટલું તો મજબુત થતું ગયું કે સહસા મુસલમાનો માટે તેના ઉપર વિજય મેળવવા સંભવ જ નહોતો. ફિરંગિ વણિકે રાજ્ય વિસ્તાર કર્યો, રાજ્યધાની સ્થાપી, જલ્દે સ્થલે. કિસ્લા-ઓથી મજબુત બની ભારતવાણિજ્યના એક માત્ર ધણી થઇ બેઠા હતા. તેઓના અબ્યુદયને અટકાવવા અશક્ત થયેલા મુસલમાનો ક્રમે ક્રમે નિરૂદ્ધ થતા જતા હતા. પોર્ટુગાલને ભારતવાણિજ્ય સ્વતંત્ર

ધરતું હતું. કેાઇ શત્રુ સામે નહોતો તેમ આવી શકે તેમ નહોતો. યુરોપ પોતાને માર્ગે એક પગલું પણ આગળ આવી શકે તેમ નહોતો. અન્ય માર્ગના પ્રયાસો નિષ્ફળ જતા હતા, તેમ તેમ પોર્ટુગાલ વધારે અને વધારે ઉત્તર અને પ્રબળ થતું જતું હતું. ઉન્નત બનેલા પોર્ટુગીઝો પોતાના ઉજ્જવલ ભાવિ ઉપર આધાર રાખી, નિર્ભયપણે અભ્યુદયને સીમાબદ્ધ કરી ધર્મચ્યુત થતા જતા હતા. ભવિષ્ય કેાઇ પણ પામર પારખી શકતું નથી. ઉત્તરો પગમર થતો ભાવી હરીફ તેઓ જોઇ શકતા નહોતા. યુરોપમાં અન્ય દેશમાંનો એક શ્રેણીનો હરીફ ધીમે ધીમે જામત અવસ્થામાં આવ્યો હતો, અને પ્રબળ બનવા પ્રયાસ કરતો હતો.

પૃથ્વિનો આકાર કેવો છે-તેનું પ્રાકૃત રૂપ અધિક દિવસ પશ્ચિમ સમાજથી અજાણ્યું રહ્યું નહિ. ધીમે ધીમે જુના વખતથી અહાં બાહ્ય જગતના વિવિધ અહાં પદાર્થોથી પરિચિત થવાનો સુયોગ મેળવતાં મેળવતાં, પશ્ચિમ સમાજ પાણી અને જમીનના અંતરીક્ષ વિજ્ઞાન નીરક્ષણ સુધી પહોંચી, સર્વાંગે પૃથ્વિનું ગોલત્વ સ્વીકાર્યું પરંતુ પાંચ સૈકા પહેલાં આ વિષયે યુરોપને અજ્ઞાનતાનો પારજ નહોતો. પૃથ્વિ ગોલ છે તેમ યુરોપ કેાઇપણ રીતે સમજી માન્ય કરતું નહોતું. જેઓ જુમધ્ય સમુદ્રમાં હલેસાં અને કાઠીથી હોડીઓ હાંકતા હતા, કિનારે કુદ્ર વ્યાપાર સુધી જ આગળ વધ્યા હતા, અને મહાસાગરમાં વહાણ ચલાવવા એક ડગલું આગળ વધવા હિંમત કરી શકતા નહોતા, તેને પૃથ્વિના ગોલત્વનો ગંભીર સ્વાલ ક્યાંથી મગજમાં આવે કે વિચાર કરવાનું કારણ હોય ?

જ્યારે પોર્ટુગાલે સીમા શૂન્ય મહાસાગર માર્ગે વાણિજ્ય મારે

બહાર પગ મૂક્યો, ત્યારે કોણ કયે માર્ગે જાય તે માટે કોઈ ઉત્પન્ન થવાની શંકા ઉત્પન્ન થઈ. આધિપત્ય અને એકલથુ શાસન આપવા, ધર્માર્થ પોપે એક ફરમાન બહાર પાડી બે પ્રતિદ્વંદ્વો માટે જુદા જુદા સમુદ્ર માર્ગો પ્રયાસ કરવા માટે નક્કી કર્યા. તે પ્રમાણે દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશા સ્પેનને માટે નક્કી કરવામાં આવી, અને દક્ષિણ પૂર્વ સમુદ્રમાર્ગ પોર્ટુગાલ માટે ચિરસ્થાયી વાણિજ્ય યાત્રાનો માર્ગ સોંપવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે જ્યારે ભારતવર્ષ યોગ્ય રીતે મળી આવ્યું નહોતું, ત્યારે આ પ્રમાણેની વહેંચણી થઈ હતી. કોઈ એક બીજાને માર્ગે વહાણ લઈ જઈ શકે જ નહિ. તેમ બીજા કોઈ પણ દેશને આ બેઉ માર્ગે જવાનો અધિકાર પણ નહોતો. એકે પૂર્વ તરફ નિર્દિષ્ટપથે જવું શરૂ કર્યું, બીજાએ પશ્ચિમ તરફ પોતાનાં વહાણો વહેતાં મુક્યાં.

હવે કોઈને એકબીજા સાથે અથડામણ થવાનું કાંઈપણ કારણ કે સંભવ નહોતો. આ પ્રમાણે ધારણા વશ થઈ પોપે પોતાનું સુવિખ્યાત શાસન સમસ્ત યુરોપને જાહેર કર્યું. સ્પેન અને પોર્ટુગાલ આ પ્રમાણે ઉત્તેજન પામતાં વહાણવટામાં ગુંથાયા. ખ્રિસ્તિ સમાજ પણ પોપની આ ધારણા પ્રમાણે જ અજ્ઞાત ભવિષ્યથી અજાણ હતી.

સ્પેન પોર્ટુગાલથી થોડું આગળ વધી, એક બીજાને સામે સામે આવી પહોંચશે અને કલહ કલાહોલે ખ્રિસ્તિ સમાજનું અકસ્માત્ત હપસ્થિત થશે, આવી શંકા કોઈપણ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. પોપની આજ્ઞામાં ઉત્તર સમુદ્ર માર્ગ માટે કાંઈપણ નક્કી કરવામાં આવ્યું નહોતું. તેમ તે માર્ગે સ્પેન પોર્ટુગાલને આગળ વધવા તો અધિકાર જ નહોતો. તેથી યુરોપની બીજી પ્રજાઓ પૂર્વ દક્ષિણ અને

પશ્ચિમ દક્ષિણ માર્ગને છોડી, ઉત્તરપૂર્વ અને ઉત્તર પશ્ચિમ દિશામાં દોડ કરવા માંડી. આ બેઉ સમુદ્ર માર્ગે ભારતવર્ષ નવા, ભારત વાણિજ્ય લાભની આશાએ વહાંદા-ફેન્ચ અને ઈંગ્લેન્ડ તનતોડ મહેનત કરવા લાગ્યા હતા. પુનઃ પુનઃ પાછળ પડતાં મારખાતાં, પુનઃ પુનઃ વિજય લાભની લાલસાથી આ સર્વે ઉદ્યમશીલ પ્રજા હિંમતથી કમવાયા વગર, આત્મ વિસર્જન અને અર્થનો ભોગ આપતી હતી. એક ટોળી પરભવ પામે કે હુમી જાય, એટલે બીજી ટોળી તૈયાર જ હોય. મોતને સામું જોતા હતા, નિશ્ફલતા પ્રત્યક્ષ હતી, પરંતુ પુરોષ વિમુખ ન થતાં સમસ્ત પ્રજાના યુવાનો, કંકની ધારણા કરી દેશના અભ્યુદય માટે જીવની માયા છોડી બીજાની પહેલાં પોતાનું આત્મ સમર્પણ કરવા એકે એક યુવાન કે વૃદ્ધ એક પએ તૈયાર હતો. સમૃદ્ધ પોર્ટુગાલને જોઈ યુરોપની પ્રજાઓ ગમે તેવા ભોગે પોતાનું લક્ષ્ય સાધવા આખી દુનિયાના પાણી ડોળવા કટીબદ્ધ થઈ હતી. દેશાભિમાન પૂર્ણ પ્રકાશે ઝળહળી ઉઠ્યું હતું.

એબિસિનીયાના વ્યાપારિઓ પૂર્વ વાણિજ્યમાં પડેલા સર્વ પ્રથમ યુરોપીજનો હતા. તેઓ ખ્રિસ્તિ હતા છતાં મિસરના સુલતાનથી મળી જઈ રાતા સમુદ્રમાર્ગે ભારત વાણિજ્યની લાલચે જાતિ અભિમાન વિસરી ગયા હતા. ચિરપરિચિત જૂના માર્ગને છોડી બીજા નવા માર્ગ માટે પણ પ્રયત્નની મહેનતમાં પડ્યા નહોતા. રાતા સમુદ્રમાર્ગે વ્યાપાર માટેની તજવીજ વિરૂદ્ધ પોર્ટુગાલે ધણી હરકતો ઉભી કરી હતી, અને વારંવાર તેઓની વિરૂદ્ધ ફરીયાદ પોપ પાસે પણ થઈ હતી. પરંતુ સર્વ કાંઈને સંપૂર્ણ ભરોસો હતો કે મિસરથી કંઈ બની શકે તેમ નથી.

જેટલા દિવસ યુરોપનો ખ્રિસ્તિ સમાજ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાંની આમાન્યામાં હતો, તેના ફરમાનને માન આપતો હતો, ત્યાંથી કોઇપણ ખ્રિસ્તિ હરીફ તો ભારત વાણિજ્ય માટે અધિકાર વિસ્તારે તેવી શંકા માત્ર નહોતી. માત્ર સ્પેઇન પછે ક્રમે ક્રમે પશ્ચિમ તરફ આગળ વધતાં વધતાં ભારતવર્ષ પહોંચવા જે સંભવ હતો, તે હજી સંભવ રૂપે જ હતો. તે માર્ગ અત્યંત દુર્ગમ જ હતો અને તે માર્ગે આગળ વધવા સ્પેન રાજ્યમાં વિશેષ આગ્રહ દેખાતો ન હતો. તેમ પ્રયત્નો પણ શિથિલ પડતા જતા હતા. જેઓ ઉત્તર પૂર્વ અને ઉત્તર પશ્ચિમ માર્ગે ભારતવર્ષ પહોંચવા દરિયો ડાળી વ્યર્થ એલામાં શક્તિનો ક્ષય કરતા હતા, તેઓને પ્રયત્ન કોઇ દિવસ સફળ થાય તેમ કોઇને પણ ભરોસો ન હતો. તે માર્ગે થતા ધુરા હાથની વાતો સંભળાતી તે કુપરથી તે માર્ગે ભારતવર્ષ પહોંચાય એવો સંભવ કોઇને લાગતો નહોતો. આ પ્રમાણે સર્વેના પ્રયત્નો પોર્ટુગાલના સદ્ભાગ્યે નિષ્ફળ જતા હતા. પોર્ટુગાલ સમૃદ્ધ બની તેઓની મશ્કરી કરતું હતું અને એશ્વર્ય વધતાં એશારામમાં પડ્યું પડ્યું નિર્દયપણે હસતું હતું.

જેઓ આદિથી અંત સુધીનું રક્ષણ કરી વિચાર કરી જોતું, તે સર્વે એકવચને કબુલ કરતું કે ફિરંગિ વણિકનું પૂર્વ વાણિજ્ય યાવત્કયંદ્ર દિવાકરો અખંડ જ રહેશે. તે ક્યારેય પણ શિથિલ થાય કે ફિરંગિના હાથમાંથી તે સૌભાગ્ય સરી પડી, ખીજા કોઇ પણ હરીફના ગળામાં માળા આરોપે. તે માટે પોર્ટુગીઝ લેખકો એક દિવસ સ્વપ્ન આવવાની પણ કલ્પના કરી શક્યા નહોતા. વર્તમાન સ્થિતિ અને સંજોગો પણ તેવા જ હતા. યુરોપનો સમસ્ત સમાજ

આ સર્વ વિવેચનો અને વિચારો આખરે આ એક જ જવાબ ઉપર આવતા હતા અને આ સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત બન્યું હતું. તે સમય સુધી એક માત્ર પોર્ટુગાલ જ સમગ્ર જુમંડળમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ નાવિકોની જન્મ-ભૂમિ તરીકે ગણાયું હતું.

વહાણોની ઘડતર, ચલાવવાની કુશલતા, બાહુબળ, નિર્ભયતા અપૂર્વ સાહસ વગેરે દરેક સદ્ગુણો એક પોર્ટુગાલમાં જ આજે દેખાતા હતા. આજે પોર્ટુગાલના પોર્ટુગીઝો અપરાજિત જલદૈત્યોની માફક નિર્ભયતાથી સમગ્ર સર્વ વિચરતા હતા. ભારતસાગરના, નાના મોટા અસંખ્ય ટાપુઓ અને ભારતવર્ષના વાણિજ્ય બંદરોમાં જે સુદૃઢ પોર્ટુગીઝ હાલ્લાઓ મગરરીથી ઉભા હતા, તેને માટે શું ભાવિ નિર્માણ હશે તે પામર મનુષ્ય ક્યાંથી જોઈ શકે. આજે ખ્રિસ્તિ યુરોપના સર્વ દેશો અને જનસમાજનો ભાગ્યનિયન્તા એક પોપ જ હતો. પોપની આજ્ઞા ઇશ્વરની આજ્ઞા તુલ્ય ગણી, ગમે તેવી હોય તે વિચાર કર્યા વગર માથે જ ચડાવવામાં આવતી. તે ગમે તેટલી કઠોર હોય, ગમે તેટલો અને ગમે તેનો પક્ષપાત દર્શાવનારી હોય, ગમે તેવી નુકશાનકારક અગર અસહ્ય હોય; તોપણ તે આજ્ઞા દરેક મનુષ્ય તેનો વિચાર કર્યા વગર એક શબ્દ ક્યાર્યો વગર, નીચું માથું રાખી માથે ચડાવવા બંધાયેલો જ હતો. પોપની આજ્ઞા તે જ યુરોપના માણસો જન્મતાં એકમાત્ર વિધિલીપિ હતી. લોકો મહાકંઠે મેળવેલ અર્થ વિનિમયે પોપ પાસેથી નરક યંત્રણાથી બચવાની આશાએ, લેખિત મુક્તિપત્ર લેતા અને તેથી જ યુરોપનું સમસ્ત રાજ્યશાસન પોપના ચર્ચુ ચંપાયેલું હતું. તે પોપની આજ્ઞા

તત્ત્વ સિદ્ધિલાભ દિવ્ય જ્ઞાન થશે, તે સંપૂર્ણરૂપે ઉદ્યાપનામાં આવશે, તેવી કલ્પના માત્રનું સાહસ પણ તે સમયે કોણ કરી શકે ? આ નમ્બર જગતમાં જ્યાં ફાળતું ચક્ર ફર્યું કરે છે, ત્યાં કાંઈ પણ વિસ્તાર નથી. સર્વ જીવો આ સુત્ર સમજે છે તેના ઉપર આસ્થા રચાવે છે. પરંતુ સામ્રાજ્યના સ્થાયિત્વ માટે સર્વ યુગે સકળ દેશે સમાન ભાવે જનસમાજમાં વિશ્વાસ જોવામાં આવે છે.

સ્વરાજ્ય અને સ્વમ્મજા કામ કરતી હતી, પોષના પ્રયંત્ર હોય મર્યાદા બાંધી આપી હતી, ભારતવર્ષના વાણિજ્યમાં મુસલમાન હરિ-ફેને નીચે જ બેસાડી દેવામાં આવ્યો હતો, વાણિજ્ય રક્ષા માટે મુજબુત કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવ્યા હતા. યુરોપની કોઇપણ પ્રજા અન્ય માર્ગે ભારતવર્ષ આવી શકશે જ નહિ તે સુદૃઢ થયું હતું, તેવા અખંડ અધિકાર અને વિપુલ ધન ભંડારે સમૃદ્ધ બનેલાને આજે કોઈની ભય કે હરીફ વિશે થવો સંશય બાંધી દોય ? એજ મદ-મસ્ત બનેલા પોર્ટુગાલ સામે એક આકસ્મિક ઘટનાએ તેની દરેક અટક શ્રદ્ધાઓને એક સાથે માટીમાં મળી જતી બતાવી આપી. ઇ. સ. ૧૫૨૧ માં સ્પેનદેસનું એક વહાણ પશ્ચિમ આટલાન્ટિક માર્ગે અમેરીકા પ્રદક્ષિણ કરી, ભારત સાગરે લુગર્ભમાંથી નીકળી આવતું દોય તેવી રીતે પૂર્વ કિનારે હાજર થયું. પોર્ટુગાલનો નિશ્કંટક માર્ગ આજે વાણિજ્ય ક્ષેત્રે પુનઃ માજી ઉડતો દેખાવા લાગ્યો.

જે વીર નરે, જે સુવિખ્યાત નરે, જગતમાં અશક્ત શક્ત કરી બતાવ્યું હતું, દુનિયાની આંખો ઉઘાડી હતી અને પોર્ટુગાલની મગન-ભેદી આશ્ચર્યોના પ્રાસાદોને હવામાં મેળવી દોધા હતા, તેનું નામ “માગેલેન” હતું.

વીર નર મ્યાગેલેન કેટલેક સમય આલુલુકાઈની નીચે પેદુંગા-
લાઈન ભારત સાગરમાં વહણી ઉપર અધ્યક્ષ તરીકે કામ કરી ગયો
હતો. તે સમયે તે સમજતો હતો કે પોપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યો
સિવાય સ્પેન રાજ્ય માટે પશ્ચિમ માર્ગે, બહુ દુર પણ ભારતવર્ષ
પહોંચવા સંભાવના છે અને તેથી જ સુદુર ભુમંડળની પ્રદક્ષિણા કરી
આ બાબત નક્કી કરવા મ્યાગેલેનના હૃદયમાં એક ઉચ્ચ આકાંક્ષા ઉદ્-
ભવી હતી. શિંગી વણિક આ વિષયમાં તેને સહાય કરવા સ્વભાવે
અસમર્થ બેધ તે પેદુંગાલમાં આશય છોડી સ્પેનને આશરે ગયો.
પેદુંગાલના હાથમાં સરળ માર્ગ ચાલુ હતો, વળી પશ્ચિમ માર્ગે
અનેક ભાગીરથ પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા હતા, તેમ પોતાને તે અખત્યાર
પણ નહોતો. તેથી મ્યાગેલેનની કંઠા ખરી જ હતી. છતાં મ્યાગેલેને
પેદુંગાલને પોતાનો ખ્યાલ બંધાવ્યો હોત તો કાંતો હાંસીપાત્ર થાત,
અથવા અન્ય ક્ષીણું કંઈ પરિણામ આવત.

૪૦ સં ૧૫૧૬ માં સ્પેન રાજ્યનાં પાંચ વહણીએ મ્યાગેલેનના
અધિપતિપણા નીચે પશ્ચિમ સમુદ્રમાર્ગે ભારતયાત્રાનો આરંભ કર્યો.
મ્યાગેલેન પ્રથમ દિલ્લિપાનના ટાપુએ પહોંચ્યો, ભુપ્રદક્ષિણા સમાપ્ત કરી,
પૃથ્વિના ગોલત્વ પરિણામે પોપની શાસન સિંધિને નીરપયોગી બનાવી.
ભારતવર્ષ થઈ મ્યાગેલેન કેપ એફ ગુડહોપ આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી
સ્પેન દેશે કુશળ પાછો આવ્યો. પૃથ્વિ ગોળ છે પશ્ચિમ માર્ગે
સીધા આપ્યાં જતાં ગોલત્વ પરિણામે પૂર્વ દિશામાં અવાય છે તે
સાબીત થતાં યુરોપને એક બંધ દ્વાર ખુલ્લું થયું. અજ્ઞાન માનવ
સંભજને આ એક નવું જ્ઞાન અને નવી શોધ પ્રમાણભૂત બેવામાં
આવી. આ દિવસ ઇતિહાસનો ભૌગોલિક શોધનો એક અનુપમ

ચિરસ્મરણીય દિવસ ગણાયે, તેમ સ્પેઇન રાજ્યને પણ ભારતવાણિ-
ન્યનું તોરણદાર આજે ખુલ્યું. પોર્ટુગાલના અભંગ વાણિજ્ય
અધિકારમાં એક જખરજસ્ત હરીફ દાખલ થયો-પોપના શાસન એક
તરફ જુના કાગલના તોલમાં ચાલી ગયાં. સમગ્ર યુરોપનો આજનો લિપિ
દિવસ નવા યુગના પ્રથમ દિવસ તરીકે ચિરસ્મરણીય દિવસ ગણાયો.

પોર્ટુગાલ શું કહી શકે ? આટલો વખત કોઇ યુરોપનું વહાણ
જે ભારત મહાસાગરમાં દાખલ થાય, તે પોપની આજ્ઞાએ અન-
ધિકાર પ્રવેશ અપરાધે પોર્ટુગાલ પોતાની સ્વાભાવિક નિર્દયતાનો લેને
તો સ્વાદળ ચખાડે. સ્પેઇન રાજ્યનું અન્ય માર્ગ આવેલું વહાણ જોઇ
જોવામાં પોર્ટુગીઝોની આંખો ખુલી ગઇ. ગમે તેટલી દારૂની બાટ-
લીઓ ચડાવતાં કેદ જ ચડતો ન હતો, એવા ઠંડાગાર થઇ ગયા.
હાડેહાડ શરદી વ્યાપી ગઇ. હવે તો જે સર્વે વહાણો આવવા
માંડયા, તેને અનધિકાર પ્રવેશના ગુન્હા માટે પોર્ટુગીઝ શી રીતે
હાથ પણ અડકાડી શકે ? દારણ કે કોઇ પણ રીતે પોપની આજ્ઞાનું
ઉલ્લંઘન થયું નહોતું, ઉલટા પોતાને મળેલા સ્વતંત્ર અધિકારભૂકા
માર્ગે જ તેઓ આવતા હતા.

પોર્ટુગાલનો રાજા ક્રિસ્તોવ્ઝ મૃદ થઇ ગયો. સામે પ્રતિદ્વંદ્વી
જે ખડો થયો હતો તે સ્પેઇનનો અધિપતિ મહાબાહુ પંચમ ચાર્લસ,
તે સમયે સમગ્ર યુરોપમાં પોપનો જમણો હાથ હતો. તે આ વખતે
સમગ્ર ખ્રિસ્તિ સમાજનો સર્વોપરી સમ્રાટ હતો. ખ્રિસ્તિ-ધર્મચાર્ય
પોપ અને ખ્રિસ્તિ સમાજનો સર્વોપરી સામ્રાટ ચાર્લસ યુરોપના
સમસ્ત ખ્રિસ્તિ સમાજના પુણ્ય અને માનનીય પુરૂષો હતા. જેની
આજ્ઞા દેવઆજ્ઞાથી પણ વધારે માન્ય થતી હતી. આટલા સમુહના

પૂજ્ય જનો વિરૂદ્ધ પોર્ટુગાલ જેવા એક નાના રાજ્ય માટે ખડમ ધારણ કરવું તે અસંભવિત જ હતું.

સમ્રાટ ચાર્લસ આ વખતે યુરોપના સ્થલ યુદ્ધમાં ગુંચાયેલો રહેતો હતો, અમેરિકાનો એક ભાગ તેના સંપૂર્ણ અધિકારમાં આવ્યો હતો. અને ત્યાંથી તેઓ દર વર્ષે અઢળક રૂપું કાઢી લાવતા જે સ્પેઇનના રાજ્યભંડારમાં એકઠું થતું હતું. અમેરીકામાંથી જે રૂપું આવતું તેના સિક્કા પડતા હતા. ભારતવર્ષ બહુ દુર હતું, વાણિજ્ય લાભ જે કે અધિક હતો, વસ્તુઓના ક્યવિક્યે લાભ મેળવવો તે અનાયાસ સાધ્ય તો નહોતું જ. આ 'પ્રમાણે ભારત વાણિજ્ય અધિકાર વિસ્તારનો અવસર પ્રાપ્ત થયા છતાં, સમ્રાટ ચાર્લસે તેનાથી કાંઈ વધારે ઉત્સુકતા બતાવી નહિ. પોર્ટુગાલના રાજ્યે અર્થદાને ભારત વાણિજ્યનું એકાધિપત્ય રહેવા દેવાની માગણી કરતાં જ સ્પેઇનના સમ્રાટે મદલાકાના દીપોના વાણિજ્યાધિકારને બદલે તેનો અધિકાર સ્વતંત્ર કર્યો.

આગેલનું બુપ્રદિક્ષણનું વૃત્ત સરલ થતાં, યુરોપના ઇતિહાસે જે યુગાન્તરનો પ્રારંભ થયો, તેનાથી અનેક બુની વ્યવસ્થાઓ બદલાતી ગઈ. અત્યાર સુધી એશિયા યુરોપ એટલે પોર્ટુગાલ જ સમ-જતું હતું. તે હવે આફ્રિકાથી મધ્યાકા સુધી પોર્ટુગાલ અને તેનાથી આગળ પૂર્વ તે સમસ્ત સ્પેઇન ઓળખાવા માંડ્યું. આટલા દિવસે એશિયાના સાગરજલે કેવળ પોર્ટુગાલનાં જ વહાણો આવજી કરતાં હતાં; તે પ્રમાણે સ્પેઇનનાં વહાણો આવજી કરવા માંડ્યા. સમય જતાં એક મ્યાનમાં જે તલવાર થવાથી કાંઈ પણ સંઘર્ષન થશે તેવી સ્વ-ભાવિક આશંકા સૌને ઉપજ થઈ. પણ તેટલામાં એક આકસ્મિક

ઘટના એગે તે શંકા વાયુમાં મળી ગઇ. ૪૦ સં ૧૫૮૦ ની સાલમાં પોર્ટુગાલ રપેઇન રાજ્ય સાથે જોડાઇ ગયું. તેથી એશિયાના સમુદ્ર માર્ગે કેટલોક વખત સુધી એક જ યુરોપી રાજ્યના વહાણો આવતાં જતાં રહ્યાં હતાં.

પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં જોઇ શકાય છે કે જે ઇજ્જાતુ ધીમે ધીમે ગોપને ગોપને પોષણ થાય છે, તે સુયોગ મળ્યે અતિ અદ્ય ક્ષણમાં જવાળામુખે બહાર પડી યુગાન્તરને ઉપસ્થિત કરે છે. ખ્રિસ્તી સોળમા સૈકાના શેષચર્ણ આ પ્રમાણે એક અદ્યક્ષણ પરંતુ અદ્ય છતાં ચિરસ્મરણીય અદ્યક્ષણમાં જે અનેક ઘટનાઓ બની છે, તેનો પ્રભાવ અદ્યાપિ વિલુપ્ત થયો નથી; પરંતુ તેનો પ્રભાવ માનવ-ચિત્તને દિવસો દિવસ અધિક સ્વતંત્ર થવા ઉન્મત્ત બનાવી રહ્યો છે. આ ટુંક સમયમાં રાજ્ય ફરી બન્યા છે અને ફરીને રાજ્યમુકુટ હાથ આવી ગયો છે.

યુરોપનો જનસમાજ હજી અનેક પ્રકારની પરતંત્રતાની બેઠી-ઓમાં જ જકડાયેલી હતી. તેની અવસ્થા હજી પ્રશંસનીય થઇ નહોતી. કૃષિ અને કારીગીરી હજી યથાયોગ્ય આદર પામી નહોતી. શિક્ષા અને સભ્યતાનો પ્રભાવ યુરોપના માનવ સમાજના અંગે અંગમાં વિસ્તાર થયો નહોતો. હજી એક તરફ અદ્યમ્મ જ્ઞાનાનુરાગ, બીજી તરફ ચિરનિદ્રા યુક્ત અજ્ઞાનતા, ખ્રિસ્તી સમાજનો તે ચાલતા જમાનાથી પણ વિપરિત માર્ગે આકર્ષણ કરી રહી હતી. સારાંશે બર્બરતા ત્યાગવાના ગમે તેવા પ્રયત્નો જાણે ઉલટા જુના જમણી બર્બર સ્વભાવને મજબુત જ બનાવતા હતા. જન સમુહ હજી લોહી જ માગતું હતું. કુર વિકાળ હૃદય જ્યાં જુઓ ત્યાં વાતની વાતમાં

કુલક બાપરમાં તરવાર ખેંચી જશે સ્થલે નરકના રેડવા તલસરું હતું. રક્ત તૃષા તેમ તેમ વધુ પ્રદિપ્ત થતી જતી હતી. બાહુબળ જ એક માત્ર જગતમાં પ્રબળ પ્રાદુર્ભાવિ પ્રભાવ વિસ્તારનારૂં જણાતું હતું. ધર્મે આત્મરક્ષાની આજ્ઞાએ નિષ્કુરતાનો જ આશ્રય મહત્ત્વ ક્યો હતો, અગ્નિકુંડ જ સર્વ વાતનો ફેંસલો આપતું, ચિતાના ધુમાડાથી મગનમંડળ છાંય રહેતું હતું.

માનવ દાનવ બંને વિષાતાની વિચિત્ર વિશ્વરચના તોડી ફેડી નાખવા શુરવીર બન્યું હતું. બાહુબળે બની શકે તો પૃથ્વીને પણ લુભર્ભમાં પધરાવવા દાંત ભીસતું હતું.

ઝીણો ઝીણો અગ્નિ દરેક હૃદયમાં હજી ધુવાડા રૂપે ગુંગળાતો હતો. આખરે તે જગી ઉઠ્યો અને બડકો બહાર નીકળતાં સમગ્ર ખ્રિસ્તિ સમાજમાં, એક નવું આત્મ કલહ રૂપે પ્રબળ જવાળામાં લુભકી ઉઠ્યો. તે કલહ જુના અને નવા વિચારોના આત્મ કલહ હતો. એક દિવસ જે સમસ્ત ખ્રિસ્તિ યુરોપ ધર્મના એક વાક્યે સુસલમાનનું ગળું રેંસવા, જય જયતી મર્જના કરતાં તરવાર ધારણ કરી, એકત્ર થઈ જશે સ્થલે નરકના રેડવા તલસરું બાહુબળે બન્યું હતું, તે ખ્રિસ્તિ સમાજ જે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયો. હવે સુસલમાનને છોડી પોતાના બાંધયોને કાપી નાખવા એક બીજા વિરુદ્ધ અઠગ ઉપાડવા કોલાહલ કરવા માંડ્યું.

જેઓ જુના વિચારના હતા, પોપતું શાશન તે ધર્મ શાશન અને તેની આજ્ઞા તે હથેર આજ્ઞા આમ માનતા હતા, તે પોપનો પક્ષ લઈ ધર્માતુરાને આંખો મીંચી સારાસારનો વિચાર પણ કર્યા સિવાય પોપની ચર્ચરજ માથે ચડાવી ખ્રિસ્તિ સમાજને બાહુબળે

મુક્તિ ક્ષેત્ર તરફ આકર્ષણ કરતા હતા. જે નવા વિચારના હતા. તેઓએ પોપના શાસનોની ધુસરી ફેંકી દીધી, પોપના આધિપત્યનો અસ્તિત્વ કરી, બાહુબળે માનવ આત્માને સ્વાધિન બનાવવા, પોતાના પક્ષમાં આવવા જન સમાજને સમજાવી રહ્યા હતા. ઉભય પક્ષના આ કલહમાં આધુનિક યુરોપના અલૌકિક અબ્યુદય લાભનું અંકુર પુટયું હતું. જુના મોહ અને માન્યતાએ યુરોપને ધર્મને નામે પોપના શાસનરૂપી સાંકળમાં જકડી લીધું હતું. યુરોપના નવજીવન માર્ગમાં આ મોટો અવરોધ હતો.

સમસ્ત જગતના જનસમાજમાં જે જ્ઞાન અને સંસ્કારોનો પ્રચાર કરી, માનવના કલ્યાણાર્થે પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ સુધી પુર્વના રાજ્યોએ જે પ્રયત્નો કર્યા હતા, તે મુસલમાનના દિગ્વિજયે માટીમાં મળી ગયા. યુરોપના ખ્રિસ્તિ સમાજે સમુન્નત અશ્વિત વિજ્ઞાનના અતિ ઉજ્જવલ આલોક ઓળખવા યોગ્ય દ્રષ્ટિ શક્તિ સંપાદન કરી નહોતી. વિદ્યા કેવલ ધર્મ ગ્રંથનો અભ્યાસ, ક્રિયાકાન્ડ અને મંત્રાર્થ વિચાર; તે પણ માત્ર ધર્માધ્યક્ષો અને ધર્મપ્રચારકો સુધી સિમાબદ્ધ હતી. જનસમાજને આવી કાંઈ પણ વિદ્યા કે શિક્ષણની જરૂર છે કે કેમ તેનો સ્વીકાર તો એક બાજુ રહ્યો, પણ તેનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન પણ હજી ઉપસ્થિત થયું નહોતું.

લાંબા કાળની મોહ નિદ્રા અને જડતાના અવસાને આજે યુરોપ જાગી ઉઠ્યું હતું, ત્યારે જ્ઞાન લાભ માટે ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન થઈ. તે વ્યાકુલતા એક જ વિષય માટે નહોતી. સમસ્ત જગતના જ્ઞાન માટેની અભિરૂચી હતી. પાણીના પ્રવાહની માફક જ્ઞાન પ્રવાહ સર્વ જગ્યાએ વ્યાપી ગયો, પોપનું અટલ સિંહાસન હલમલવા માંડ્યું,

તેના વિાધ નિર્મિત અધિકારનો અસ્વિકાર થવા લાગ્યો. ચિત્તની સ્વાધીનતા જ્યારે વાણિસ્વાતંત્ર્યમાં ફેરવાઇ ગઇ, ત્યારે કર્મની સ્વાધીનતા અનાયાસે પોપના શાસન અંબુજાને ફેંકી દઈ જનસમાજને સ્વતંત્ર કરવા પ્રવૃત થઇ તેમ તેમ પોપનો ઉત્તરો ઉત્તર પરાબલ થતો ગયો. ગર્જન તર્જન શામદામ દંડ અને ધર્મને નામે લોકોને ગમે તેવું ડરાવતાં છતાં, આજસ છોડી સર્વત્ર દોડી જઇ તનતોડ મહેનત કરવા છતાં, ખ્રિસ્તિ સમાજ તેના પગ નીચેથી સટકી ગઇ. યુરોપના નવા વિચારના પક્ષે પ્રબળ આંદોલન ઉપાડ્યું હતું. જનસમાજને પોતાનો સ્વાર્થ અને સ્વાતંત્ર્યના નવા વિચારો સમજાવી તેમના અંતરમાં ઉતારી પરતંત્રતાની બેડીમાંથી મુક્ત કરી અભ્યુદયના માર્ગે, નવો કિર્તિ ક્ષેત્ર લાવીને ઉભો કર્યો હતો.

યુરોપના કેાઇ પણ રાજ્યમાં કે દેશમાં રાજ્યકારભાર તો પરતંત્ર નહોતો જ. રોમન સ્વરાજ્યના અધઃપતન પછી યુરોપના સર્વે દેશોએ સ્વતંત્ર શાસન સ્થાપ્યું હતું. માત્ર મનુષ્યના ચિત્તક્ષેત્રે ધર્મ-ચાર્ય પોપના વિધિદત્ત અધિકાર માટેની માન્યતા એવી તો ધરધાક્કી બેઠી હતી કે, તેથી સ્વાતંત્ર્ય વિચાર કે સ્વાધીન પ્રયત્નો થઇ શકતા નહિ. આ કારણે રાજ્યકાર્ય ચલાવનારાઓ પણ પરાધિન બની કાળ વ્યતિત કરતા હતા. રાજા કે રાજ્ય ઉપર પ્રબળતા આ માન્યતા તે પોપના શાસનની એક મેખ હતી. પરંતુ સમજવા છતાં કેાઇ પણ રાજા કાંઇ કરી શકતો નહિ. આ બેડી એક જણથી તૂટે તેવી નહોતી, તેમ સમય આવ્યા સિવાય તે લક્ષ્ય સાધી શકાય તેમ નહોતું. જે ખરૂં છે તે વહેલું મોડું સમાજ દ્રષ્ટિમાં પોતાનો સમાસ કરે છે. સમાજ જાગૃત થઈ ગઇ અને કુસંસ્કારોને છોડવા માંડી.

પ્રજા મેનુષ્ય અવતારમાં આવી જઇ, મેનુષ્ય બનવાનાં આયર્થ કરતું આંગણું છોડી વિશાળ વિશ્વરાજ્યમાં સ્વતંત્રપણે વિચરવા નીકળી પડી. એક દિવસ આ દેશ તો ખીજે દિવસ ખીજે દેશ. એમ નવા નવા જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવા માંડ્યો. નવું નવું જોવાની રુચીએ યુરોપની ખ્રિસ્તિ સમાજને નવું નવું મેળવી આપવા માંડ્યું. ગણિત વિજ્ઞાન અને શિક્ષણના જ્ઞાનનો સંચય થવા માંડ્યો. પ્રયત્ને ખ્રિસ્તિ સમાજને દિવસો દિવસ જ્ઞાન અને કર્મે સશક્ત બનાવવા માંડ્યા હતા.

આ નવ જાગૃતિ પ્રથમ જર્મનીમાંથી યુરોપમાં આવી હતી, પહેલાં જર્મની જાગ્યું, અને તેનો રંગ ફ્રાન્સને લાગ્યો. ત્યાર પછી ઇંગ્લંડ અને હોલંડમાં આ વિચારો ફેલાવા માંડ્યા. આવા કેટલાક ઉદ્યમી, દેશના અભ્યુદયના અભિલાશી મુખ્ય મુખ્ય માણસોએ હિંમત કરી નીડરતાથી પોપના સાશનને અમાન્ય કરવા માંડ્યાં. ખ્રિસ્તિ સમાજમાં એક ઉન્નત વિચારનો સંપ્રદાય ઉભો થયો. સ્વાધિન ભાવિ સૌભાગ્યના ઉપાયો સમજાવવામાં આવતા થયા. આ દેશોને વ્યાપાર લાભ બિલકુલ મળતો નહોતો. પોપની શાસનપ્રણાલીથી જ મદમત થયેલા સ્પેન અને પોર્ટુગાલે પોપની પદ મર્યાદા અને શાસન ક્ષમતા રક્ષણ કરવા ધર્માધ્યક્ષ પોપનો પક્ષ લીધો હતો. પ્રજા જ્ઞાનશૂન્ય ધર્માન્ધ જ હતી એટલે જે પ્રમાણે મુસલમાનો સામે ઉઠી ધર્મોન્મત બની હતી, તેમ તલવાર હાથમાં લઈ આગળ પાછળનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર પોતાના એક લોહીથી બનેલા સગા ભાઈઓ ઉપર અત્યારે સ્વેચ્છાચારે, ઉત્તપીડને ખ્રિસ્તિ સમાજને જીને ખીલે બાંધી રાખવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. ધર્મપ્રચાર ધર્મરક્ષા માત્ર બાહુબળથી જ કરતાં યુરોપની પ્રજા શીખી હતી. આ પણ એક પ્રકારે કાંઈક જુદું પરંતુ

કાંધ તેણે જ પ્રકરણ ઉપરિચિત થઈ હતું. એક મહાન આગળ વધવા માગતો હતો, બીજો બેઝી સખતો હતો. ખરું તાત્પર્ય કે વાત સાંભળવાની સક્તિ ના હતી. પેપની આજ્ઞા તે દેવઆજ્ઞા જ હતી. જેઓ પોપનું શાશન અસ્વીકાર કરી સાહસ કરી આગળ આવ્યા, તેઓ નવે માર્ગે નવિન શક્તિ નવા ઉત્સાહે આગળ વધવા માંડ્યા. અંદરે અંદરનો ઝડપો માત્ર પોપના શાસન માટે જ ઉભો થયો હતો. ધર્મ જુદો ન હતો માત્ર તેની શાશનપ્રણાલી માટે જ વાંધો હતો. ખરી રીતે પક્ષપાત જ હતો, અને પક્ષપાત કરનારા તે રહસ્ય સમજતા નહોતા !

શું નવું, શું જુનું, આ સર્વ ધાંધલ બિચારા ભારતવર્ષ માટે જ હતી, કારણ કે યુરોપને બીજો કાંઈ પણ ધંધો નહોતો. ભારત વાણિજ્ય જ અર્થોપાર્જનનું એક માત્ર સાધન હતું. અને યુરોપ આત્મોન્નતિ ભારતના વાણિજ્યથી જ માનતું હતું. આટલો સમય પોપનું ફર્માન તોડી કાઢ કેપ ઓફ ગુડ હોપ રસ્તે જઈ શકતું નહોતું. સર્વે કાંઈ નવા માર્ગ માટેની શોધમાં પડ્યું હતું. ક્યારેક આજ્ઞાનાં ફિરિયો દેખાતાં, તો યોડી વારમાં તે આજ્ઞાઓ નિરાજાના રૂપમાં ફેરવાઈ જતી. એટલે ધુધવાઈ રહેલી સમાજે પોપની મર્યાદા મૂકી દઈ, ઉન્નત આજ્ઞાઓ ધારનાર દળ કેપ ઓફ ગુડ હોપને માર્ગે ભારતવર્ષ તરફ દોડવા માંડ્યું.

‘ખ્રિસ્તિ સેનમા સૈકાના પ્રારંભે પોર્ટુગિઝ ભારત વાણિજ્યમાં ખીનહરીફ અધિપતિ થઈ પડ્યું હતું’, એક સૈકામાં સમયનો લાભ લઈ પોતાનું આધિપત્ય ફરી પ્રતિષ્ઠિત કરવા ચલાયોગ્ય કરી ચૂક્યું હતું.

પણુ સો વર્ષ પૂર્વે થયા પહેલાં જ ભારત વાણિજ્યે બહુ સંખ્યામાં પ્રબળ હરીફાઈ દેખાવા માંડ્યા. એટલે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સર્વ કાંઈ જોઈ રહી બેસી રહેવું પડ્યું,—વીરભોગ્યા વસુન્ધરા.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પ્રબળ સંઘર્ષ

We are of the true faith, what you from the west may be; for we come from the place where the followers of Christ were first called Christians—Reply of the syrians to the Portuguese.

સ્પેન અને પોર્ટુગાલ બાબુ બાબુમાં આવેલ દેશો હતા છતાં બેઉ દેશના લોકોમાં ચરિત્રગત જુદાઈ કાંઈ ઓછી નહોતી. એટલે તે બેઉ દેશો એક છત્ર નીચે આવતાં છતાં એકત્ર શક્તિરૂપ થઈ શક્યાં નહિ. એકંદરે બેઉ વચ્ચેનું વૈમનસ્ય શમી ગયું હતું, પરંતુ તેથી ઉલટા બેઉ દેશના લોકો ક્રમશઃ દુર્બલ થતા ગયા. જે ઉત્સાહ જે પ્રયત્નોએ પોર્ટુગાલ સમક્ષ દિગ્વિજયી લાભનો માર્ગ તૈયાર કર્યો હતો, તે ઉત્સાહ આજે શમી ગયો હતો. માત્ર ધર્માન્ધતા જ દિવસો દિવસ પ્રબળ થતી જતી. યુરોપની આ નવી જાગૃતિમાં સ્પેન અને પોર્ટુગાલ જાગી ઉઠ્યાં નહિ. યુરોપના નવાં વિચારને

સ્પેન અને પોર્ટુગાલે નવજીવન રૂપે સ્વિકાર્યો નહિ. કાલપ્રવાહથી વિપરીત માર્ગે અનુરાગી બનેલા આ બેઉ દેશો જીવનમૃત દશામાં આવી પડ્યા.

માનવ ચિત્તે સ્થિરતા સ્વાભાવિક છે, તે ધટના ચક્રે ગતિમાં આવે છે. માનવ સ્વભાવ ચિર અબ્યસ્ત સ્થિરતા ત્યજી શકતો નથી, પરંતુ એક વખત જો ચંચલ થાય તો તો ગતિસ્વાભાવ ઉત્તરોત્તર અધિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. યુરોપના જે દેશોમાં માનવ સ્વભાવે ચંચળતા ઉત્પન્ન થઈ, તેઓ જુનું વસ્ત્ર તજી સમય વર્તી નવી પ્રગતિ તરફ આગળ વધવા માંડ્યા. જ્યારે સ્પેન અને પોર્ટુગાલ યુરોપના હૃદયની ચંચળતાને દબાવવા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરતા હતા, ત્યારે હોલેંડ અને ફ્રાંસ તેમ જ તેનું અનુકરણ કરનારા ઇંગ્લેંડ વગેરે ઉત્સાહે આત્મોન્નતિ માટે શક્તિ સંચયમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હતા.

સ્પેન-પોર્ટુગાલ સાથે ઇંગ્લેંડની મિત્રતા બહુ મજબૂત હતી. ઇંગ્લેંડેશ્વર આઠમો હેનરી તે જુની મિત્રચારીની મર્યાદા જાળવી રાજ્યકાર્ય કરતો હતો. મહારાણી મેરી પણ પોતાના અલ્પ સમયના રાજ્ય શાસનમાં મિત્રતાની ગાંઠ વધુ મજબૂત કરી ગઈ હતી. મહારાણી એલીઝાબેથના શાસન સમયે તે મિત્રતા કેમ જાળવવી તે વિચારવાનો વખત આવ્યો.

કેટલોક સમય આ જાળબળાટ અતી વેગમાં ચલ્યો. ઇંગ્લેંડના નવું જીવન મેમી ઉન્નત નાગરિકજનોએ બારે ચળવળ ઉપાડી, પરંતુ મહારાણી એલીઝાબેથે કેટલોક વખત સુધી પોતાનો ઉત્સાહ બતાવવા સાહસ કર્યું નહિ. આખરે ઇંગ્લેંડ અને સ્પેનને વિગ્રહ શરૂ થતાં સર્વે નીતિ અને વિચારો માટેની મુંઝવણ મહારાણી એલીઝાબેથને છોડી ગઈ.

૧૫૮૮ ખ્રિસ્ટાબ્દે સ્પેન રાજના ઇતિહાસ વિખ્યાત “આરમાડા” નામના લડાયક વૈહાણીએ ઇંગ્લંડ ઉપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ દૈવકૃપાએ તે પરાભવને પામ્યું. આજ ઇંગ્લંડ રાજ્યના સૌભાગ્ય લાભનું અથગ દર્શન હતું; કારણ કે આ સ્પેનના પરાભવે ઇંગ્લંડની આત્મશક્તિનું યુરોપને પ્રાકૃત માપ સમજાવ્યું. અત્યાર સુધી ઇંગ્લંડે પોતાની આત્મશક્તિ કે બાહુબળ ઉપર નિર્ભર કરી એકાએક કોઇ મોટા કામમાં આગળ થવા કે મોખરે ઉભાં રહેવા સાહસ કર્યું નહોતું. જન સાધારણ કોઇ કોઇ વખતે ઉન્નત થઇ જતું, પરંતુ રાજ્યશક્તિ તેને કોઇ પણ વખતે અનુમોદન આપતી જ નહિ. પોતાનું બળ કિન્નમિત્ર ન સામ કે જરા પણ ધસાય નહિ તેમ યોગ્ય સમયે, યોગ્ય આચરણે ઇંગ્લંડ લગભગ તટસ્થ નીતિ જ અપાવતું હતું. એ પ્રમાણે ઇંગ્લંડને પણ પોતાની બળની ખરિદા કરવાનો વખત મળ્યો નહોતો તેમ ઇરાદા પૂર્વક મેળવ્યો નહોતો.

બાહુબલ કરતાં હૈય કૌશલ્ય ઉપર વધારે આધાર રાખી, યુરોપના અન્યોન્ય દેશ સાથેનો વાંધો પતાવવાની નીતિ એજ ઇંગ્લંડે પ્રધાન રાજનીતિ તરીકે ગ્રહણ કરી હતી. આ વખતે સ્પેન સાથે પણ વિમલ કે વિવાદ ઇંગ્લંડે શરૂ કર્યો ન હતો, તેમ તે માટે રાજ પણ ન હતું. જન સાધારણની પ્રબળ વિરુદ્ધતા વખતે મહારાણી એલીઝાબેથે મૌન જ ધારણ કર્યું હતું. આ વખતે ત્યારે “આરમાડા”એ ઇંગ્લંડ ઉપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે નિરૂપાયે ઇંગ્લંડની રાજશક્તિ અને પ્રબળ આત્મરક્ષા માટે યથાયોગ્ય કર્યું હતું, તેમ આખા દેશમાં એક અશાન્તિપૂર્ણ આશંકા અને ઉદ્વેગ સર્વને એક મત્તાવસંથી કરી મુક્યા. આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડમાં એક નવી શક્તિ ઉત્પન્ન

થઈ, તેણે આત્મશક્તિ ઉપર આધાર રાખતાં શીખતી ઈંગ્લંડને બૌદ્ધિક ક્ષુદ્રતા ભુલી જવાનો માર્ગ બતાવ્યો. સર્વે મેઘ બચ્ચી શક્યા, સમગ્ર સક્રિયા કે—આત્મશક્તિ ઉપર આધાર રાખતાં નહિ શીખે તો, ઈંગ્લંડની પ્રજા બીજા અન્ય પ્રજા કરતાં પછાત રહી જશે. નાવિકો જલ માર્ગની રક્ષા માટે, નગરજનો સંપુદ્રકાંઠાના રક્ષણ માટે, સમસ્ત દેશની સકલ શક્તિ એકત્ર કરી આત્મરક્ષા માટે તૈયારીઓ કરવા માંડ્યા. આ આવે છે—તે આવે છે ફલાણે! આવે છે એવી ખોટી આશ્વાઓથી જનસમાજનો હ્રવ હંચો થઈ ગયો. ‘અન્યેય અરમાડા’ છતી સક્રિય તેમ નથી, એવી ધારણાથી અરમાડા આવ્યા પહેલાં પ્રજાના પેટમાંથી શ્વાસ જ ઉડી ગયો હતો. પરંતુ તે તો અર્ધ રસ્તે જ નિર્બલ થઈ ગઈ. તોશનનો ભાર સહન ન કરી શકવાથી તેનાં કેટલાંક વહાણો કુખી ગયાં, અનેક ઉલટા માર્ગે ધસડાઈ ગયાં, છેવટે ઈંગ્લંડે જય કર્યો. એક બાબત રહી પશુ ઈંગ્લંડના કિનારા સુધી પહોંચવા આખા વધવાની મહેનતમાં ન પડતાં “અન્યેય અરમાડા” સ્વદેશ તરફ પોખાસ ગણી ગઈ હતી.

પોર્ટુગલના વહાણોને તોશન લાગ્યું પણ તેજ ઉલટો પવન તેઓને તેમના નશીબમાં સખાવેલા આઝીઘના ટાપુએ ઉપાડી ગયો. તે પ્રમાણેજ વાયુની મહેરે ઈંગ્લંડ નિર્બળ બન્યું હતું અને તેજ ઈંગ્લંડનો વિજય હતો.

યુરોપનાં અન્ય રાજ્યો પોર્ટુગલ અને સ્પેન માટે નિયત કરેલા માર્ગો મુકી બીજા દીશાઓમાં ભારત વર્ષનો માર્ગ શોધવા પ્રયાત્ન કરતા હતા. તે પ્રમાણે ઈંગ્લંડ પણ પોપના શાસનની મર્યાદામાં રહી ભારત વાણિજ્ય માટે મુર્ખ શોધવામાં શક્તિ અને અર્થ હેમ કરતું

હતું. અત્યારે પોપની શાશન લિપિ લેખાવા માંડી, એટલે પોતાં માટે પશુ તે પ્રયોજન અનુભવવામાં આવ્યું. તે દરમાન અનુદાર-તે પ્રંક્ષ-માત દુષ્ટ-તે સ્વતંત્ર વાણિજ્ય ને અટકાવનાર-અયોગ્ય, અને કેટલાક તો ધર્મની બાગત સિવાય બીજી દુન્યવિ બાળતો અને વ્યવહાર ઉપર ધર્મબ્યક્તો હુકમ ચલાવવાનો શું અધિકાર છે તેમ કહેવા માંડ્યા. આટલા દિવસ અસ્તિ નરનારી તેને ધ્રુવરેખિત અવતારી અને અસાધારણ પુરુષ માની ભય અને ભક્તિ કરતાં નીચી મુઠે વગર વિચારે તેના હુકમો માથે ચઢાવતાં, તેના અનુચર વર્ગ પાસેથી મુક્તિ પત્ર મેળવવામાં પોતાનું પરભવનું કલ્યાણ માનતા હતા, તે નામાંકિત મુક્તિપત્રને સ્વર્ગના દ્વારે પ્રવેશ પત્ર ગણી સચત્તે સંચય કરી રાખતાં. જે કોઈ તેથી વિપરિત વિચાર કે શબ્દ બોલે અગર પ્રોપ તરફ બેવફા થાય તેને જીવતો બાળી મુક્તતાં હતાં. આવી શ્રદ્ધાથી આ દેશ ધર્મથી રક્ષા કરતું હતું. તે વખતે યુરોપ પોપની આમ-ન્યામાં રહેતું હતું. ધર્મોપતાના સાંકડા વિચારોએ યુરોપે જન સમાજને પીડ્યા હતા, કેદમાં મોકલ્યા હતા અંગ ભંગ કર્યો હતાં અને અનેક પ્રકારની ઉત્તરોત્તર વધારે પીડનારી શિક્ષાઓની શોધો કરી હતી. આવી શ્રદ્ધા અને ધર્મ રક્ષા યુરોપસમાજે પોષી હતી.

સમાજ શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મચ્યુત નરનારીને બાંધી અનેક પીડાઓથી દુઃખ દઈ તેમને અગ્નિકુંડે ભસ્મીભુત કરતી. વખતે એ અર્થરેચિત નૃશંસ અનુબંધાને ધર્મોબંધાન માની ભગવાનને મામે જય ધ્વનીથી દીશાઓ ગજવતું, અતિ આનંદ માનતું હતું. તે સમાજ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રકૃત તત્વોથી અજાણ્યું જ હતું. તે જે ભાષામાં લખવામાં આવ્યું હતું તે ભાષા કોઈ જાણતું નહોતું, કે તે શિખ-

સ્વયં પેશુ આવી નહેતી. અર્થોર્થોર્થ માટે બેઠેલા ધર્મવાળો જે
જે જાણના અર્થે છે જ વેદશાસ્ત્ર તરીકે સમાજ પ્રદર્શ કરી બેસી
હતી, તથા અડાવતી હતી. જનસિક્ક સ્વાધિનતાસ્ત્વ અપ્રિય
અંશને અધ, અસહાય, ક્રોધ માટે. નીચ ચામતાં નસીસી ઉપર
પોપતું બાલુ આપે. આધ્યાર્મિક પ્રભુત્વ કાયમ રહેવા માટે
રાજ્યો પશુ પુસકિતને પોષતા હતા. રાજ્યો પોપ માટે સર્વ સહ-
નુભુતિ પણ આપતાં હતાં. કોઈ પણ તત્ત્વ કે વિચાર કોઈને હુમલો
તો તેનો પુણી રીતે જનસમાજમાં પ્રચાર થઈ શકતો નહિ. મંથના
આકારમાં છાપવામાં આવે તો તે પોષતા હુકમથી જત કરવામાં
આવતો હતો. આવી રીતે મન, વચન અને કર્મથી પણ સમગ્ર
ખ્રિસ્તી પ્રભુ ધર્મરાજ પોષતો જ આધિન હતી. ધર્મ પ્રચાર માટે
રહેઠાણે અને આમો મામ પોષતા પ્રતિનિધિઓ રહેતા હતા જે ધર્મ
પ્રચાર અને શિક્ષણ આપતા હતા. પાંચ ધરની વસ્તી ખંચ કુંપડાના
સુયમાં જ્યાં રાજ્યો માણસ પ્રતિનિધિ કે પટાવાળો પણ ન હોય,
ત્યાં પોષતો અનુચર તો વિચરતો. આ અનુચરો ખ્રિસ્તી સમાજના
જન સાધારણમાં જે શિક્ષા અને વિચારો પ્રચલિત રાખવા માટે
પ્રાર્થાએ મહેનત કરતા હતા, તે જો પ્રચલિત રહેતે તો પુરોષ
દિવસો દિવસ વધુ માત્રામાં બર્જરતાની લીલાભૂમિ થઈ પડત. પરંતુ
જ્ઞાનનો મુખજ વેગે અજ્ઞાનના અધકારને પરાભૂત કર્યું.

સ્વતંત્ર થવું કોને ન ગમે ? અજ્ઞાન ઉવર્જતુઓ પેશુ સ્વતંત્ર-
પણે વિચરવાના સુખને સમજે છે. માત્ર મનુષ્ય એક પ્રકારના જ્ઞાને
આત્મ નિર્બળતાથી પરાધિન અને પરતંત્ર પડ્યું રહે છે. આત્મજને

નિર્ભયતાથી બંધનમુક્ત માનવચિત્ત આધ્યાત્મિક દાસત્વની જોડીએ. સાંઘી નાખી સ્વાધિન વિચારે, સ્વતંત્ર કાર્યના મુક્તક્ષેત્રે વિચરવા માંડ્યું. સ્પેનના રાજ્યાધિપત્રે પોપની શાસનપ્રજ્ઞાથી અમલ રાખવા માટે અનુદાર પક્ષનો પક્ષ લીધો હતો, અને નવા વિચારના દર્શ સાથે ક્ષેત્ર-હિતો કર્યો હતો. “આરમ્બાડો” નો પ્રયત્ન પડી ભૂમતાં ઇંગ્લંડ જીતવાનું સુખ સ્વપ્ન ભાંગી પડ્યું હતું. સાથે સાથે, અમલ કીચેલી ઇંગ્લંડની પ્રજા આદ્યમશક્તિના વિકાસ માટે દ્રવ્ય થઈ હતી.

સ્પેન અને પોર્ટુગાલ સાથે અમે તેવી મિત્રાચારી હોવા છતાં ઇંગ્લંડ માટે સ્વાધિન ભાવે ભારત વાણિજ્યમાં આગળ વધવાનો કાંઈ ઉપાય નહોતો. જનસમાજ હવે આ પ્રમાણે અધિકાર હાથમાં લઈ વાણિજ્ય સ્થર કરવા રાજ્યનું અનુમોદન એ હાથ જોડી માગવા માંડ્યો, તો પણ મિત્રતા રક્ષાર્થે પ્રજાવર્ગને વિચુપ્ત કરવામાં આવ્યા. તે વખતે નિરપાયે ઇંગ્લંડવાસીઓ પરોક્ષભાવે વાણિજ્ય કાંઈ કરતા હતા. ભારતવર્ષથી જે માલ યુરોપમાં લિસ્ત્રનમાં આવતો, ત્યાંથી એકે એ હાથમાં ફરી એન્ટવર્પ બંદરે જતો, અને ત્યાંથી ઇંગ્લંડના વ્યાપારીઓ તે માલ મેળવી શકતા. આ વેપારનો ધણો ખર્ચ કમ પોર્ટુગાલના હાથમાં રહેતો. વળી કાંઈક મધ્યાહ રહે તે વલંદાઓ લઈ જતા. આ પ્રમાણે એન્ટવર્પની પણ વચ્ચે ભાગ્યોન્નતિ થતી જતી હતી. તે ઉન્નતિ પણ યુરોપને વિસ્મય પમાડે તેટલા ઉંચે શિખરે પહોંચી હતી. ભારત વાણિજ્ય માટે યુરોપના વ્યાપારીઓનું “એન્ટવર્પ” મોટું બજાર અને બંદર શિરતાજ જેવું બની ગયું હતું.

ઇંગ્લંડ એક નાનું રાજ્ય હતું. પૃથ્વીમાં આવા દાપુઓ કાંઈ થોડા નથી. દેશની ઉપજ એનાં તે કાંઈ મશુત્રીમાં ન હતું. રોમન

સ્વરાજ્યને તાજે જ્યારે હતું ત્યારે તે કાંઈ મલુમ્મીમાં નહોતું. તે દેશની પ્રજા માટે ઉત્તર થવું તો એકે બાબત રહ્યું, પણ માત્ર એવું રહેવા દેવા વિદેશીની કૃપા માંગવી પડતી હતી. એક તો મુંઝ જે પેટ માટે ખાવા જોઈએ તેને માટે પણ ચારે તરફ સમુદ્ર તેમાં બીજા દેશની સહાયની વિશેષ જરૂર પડે. અને આ કારણે જ ઈંગ્લેન્ડવાસીઓ તૈયાર થઈ જલમાર્ગે વાણિજ્ય વ્યાપાર માટે વ્યાકુળ બન્યા હતા. હોલાંડ ટાપુ નહોતો પરંતુ તે પૂણે ઈંગ્લેન્ડ જેવું એક કુદરતી રાજ્ય હતું. તેને પણ ઈંગ્લેન્ડ માફક બહારના વાણિજ્યની જરૂર હતી. આ બેઉ દેશના લોકો વાણિજ્ય વ્યાપારે અર્થોપાર્જન કરવા જીવન બમણે બહાર પડ્યા. પોપના શાસનને અનુસરી તેઓ માત્ર ઉત્તર સમુદ્રને માર્ગે જ ભારતવર્ષ પહોંચવા મહેનત કરતા હતા.

ઉત્તર મહાસાગર રસ્તે જ તેઓ પ્રયાણ કરતા હતા, પોપના શાસનભંગ માટે તેમને હચ્છા પણ નહોતી અને તે રસ્તે તેઓને જો ભારતવર્ષ જવાનો માર્ગ જડી આવત તો તેઓને પોપના શાસન માટે કાંઈ પણ બોલવા પ્રયોજન હતું જ નહિ. પરંતુ એકદમ તુષાતુર મનુષ્યને મરુભૂમિમાં જેટલી પાણી માટે નીરાશ થાય તેટલી જ નિરાશાઓ તેમને પોતાના માર્ગમાં દેખાતાં. પોપના શાસનમાં વધુ અને વધુ અત્યાચાર અને અયોગ્યતા દેખાવા માંડી. પોર્ટુગીસો ભારત વાણિજ્યને માલ મળવા માંડ્યો અને તેમાં થોડે કસે પણ વખત જતાં પોપના શાસન માટેના અન્ય વિચારો અને અમલ થવો વિલંબમાં પડ્યો. પરંતુ પોર્ટુગીસના લોકો એન્ટવર્પને વ્યાપાર એકદમ નિરસ અને કસ વગરનો થઈ ગયો હતો, તે પણ સહસ્ર કોષ કારણવશાત જાંધ થઈ ગયો.

ધર્મ વિપ્લવે વહાંદાઓએ ઉદાર નીતિનો પક્ષ લેતાં, જુનું વિચારના અનુદાર રૂપેન પોર્ટુગાલ સહિત કલહ ઉત્પન્ન થતાં, સિસ્મનથી એન્ટરપ માલ આવતો બંધ થઇ ગયો. એટલે ઈંગ્લેન્ડ અને વહાંદાઓ શિરંગીના વહાણો લુંટવા જલમાર્ગે દસ્તુરૂતિ મહશ્વ કરવા તૈયાર થયા.

કેપ ઓફ ગુડ હોપનો પૂર્વ વાણિજ્ય ભાગ પસાદેષે ખ્રિસ્તિ વાણિકોની મારામારી અને કાપાકાપીથી ધ્રુજી ઉઠ્યો. અન્યાયનો ગતિ-રોધ કરવા અને ન્યાયનું સંસ્થાપન કરવાની લાલસાવાળા વાણિજ્યેમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેઓ પણ રણક્ષેત્રમાં ન્યાય અને અન્યાયને વિચારતા નહિ, તે બાહુબળ જ દરેક પક્ષનો ન્યાય આપતું હતું. એક વખતે પોપની આજ્ઞાથી મુસલમાન સામે ખ્રિસ્તિ સમાજે એકત્ર થઇ અડમ્ ધારણ કર્યું હતું, તે જ સમાજ આજે એક પક્ષ પોપની આજ્ઞા રક્ષવા માટે અને બીજું તે ઉલંઘન કરવા માટે સામસામી તરવાર બે પક્ષમાં ખેંચી ઉભું હતું. પોર્ટુગિઝો જ્યારે ભારત જઇ મુસલમાનનો ખ્વંસ કરી કૃતિત્વ પ્રદર્શન કરતું હતું, ત્યારે તેઓનું પૂર્વ વાણિજ્યધર્મશાસ્ત્ર અને પૂર્વ વાણિજ્ય નીતિ અને ધર્મયુક્ત છે તેમ સુરોપ કહેતું. આ રીતે પોર્ટુગાલ સાધુ તરીકે ગણાતું હતું. તે જુની ધારણા પરિવર્તનને પામી, -તે જુની મિત્રતા પણ વિનષ્ટ થઇ ગઇ. જે બીજા કોઇનું સ્થાન અધિકાર કરે, તે, -ક્ષમાશૂન્ય, સીમાશૂન્ય અને અશાંત બની જાય, તે દયાશૂન્ય, માયાશૂન્ય બાહુબળની હિલા-!

એક તરફ સમગ્ર ઈંગ્લેન્ડ જાતિની જીવન મરણની સમસ્યા, બીજી તરફ છેલ્લે કાંઠે આવેલો જુનો મૈત્રિ સંબંધ-મહારાણી એલિ-

કાંઈક લાંબો વખત બેઠો પહોંચી ચકી નહિ તેઓને છેવટે બહેર રીતે અનુમતી આપવામાં આવી.

પોર્ટુગાલે નવજીવન પ્રાપ્ત કરી, અતિ અસ્પ દિવસમાં સમસ્ત યુરોપને એક નવી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરી હતી. સૌને પોતાના અભ્યુદય માટે ઉત્સુક અને ચંચલ બનાવ્યા હતા. નાના રાજ્યને આટલા મોટા વિજય લાભ માટે અધિકાર હોય નહિ, પોર્ટુગાલે તે અધિકાર સામીત કરી કુદ્ર માટે અને ઝૂહર માટે અભ્યુદયે સરખો અધિકાર પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. તેથી યુરોપનાં બીજાં નાનાં રાજ્યો ઝૂહર વિજય લાભની ઉચ્ચ આકાંક્ષા પોષવા માંડ્યા હતા. સર્વે પોતાના ધરનું આંગણ મૂકી દઇ આગળ વધવા પ્રવૃત્ત થયા. અનેકાં અનેક અજાણ્યા દેશો ઓળખવા અને પરિચય આપવાનું ઉત્તેજન મળવા માંડ્યું હતું. જે દેશના લોકોએ યુરોપ બહાર પહોંચ્યાં જે નવા દેશો શોધી કાઢ્યા હતા તેઓ તે ઉપર જ સંતોષ માની બેસી રહ્યા હતા. ભારત સાગરે પોર્ટુગાલનો અધિકાર કે પ્રભુત્વ ઝુંટી લેવા કોઇની આકાંક્ષા નહોતી. પરંતુ ભારતવર્ષ ઉતરવા જ તે સુવર્ણભૂમીને જોવા અને વ્યાપાર કરવા જ હુરન બ્રમણે સર્વ કોઇ નીકળી પડ્યા હતા. જે અજાણ્યો દેશ મળી આવે, તે ભારતવર્ષ નથી એમ સમજતાં મળેલા દેશ માટે કાંઇ પણ મોહ ન રહેતાં તૃપ્તિ થતી નહિ. માત્ર સ્પેનને અમેરીકા મળ્યાથી કાંઇક તૃપ્તિ જ્યેષ્ઠ હતી. બાકીના સર્વે ભારતવર્ષ જવા, માર્ગોની તપાસમાં ચારે તરફ સીમા વમરનો સમુદ્ર ડોળના હતા. પોર્ટુગાલે ભારતવર્ષથી સમૃદ્ધ બની યુરોપને મુગ્ધ બનાવી ત્યાં પહોંચવા અને વ્યાપાર કરવાની લગતી લગાડી હતી. ભારતવર્ષના વાણિજ્ય લાભનો યોગ્ય પરિચય યુરોપને પોર્ટુગાલે જ આપ્યો હતો. જુના પુરાણ માર્ગોની

અનેકાઅનેક અગ્રણી સહન કરતાં જે વ્યાપાર થતો હતો તે કરતાં આ જળમાર્ગ વધુ લાભકર્તા છે એમ સાબીત કરી યુરોપને મોહ નિદ્રામાંથી પોર્ટુગાલે જ જગાડ્યું હતું.

યુરોપના દેશોની આ આકાંક્ષા ઉત્તરોત્તર વધુ પ્રબળ થઈ ગઈ હતી. માત્ર પોર્ટુગાલ જ દિવસો દિવસ સુસ્ત થતું જતું હતું. યુરોપના અન્ય દેશોના નગરવાસીઓને જ્યારે સવાર પડ્યું હતું, રોગરોગમાં નવું લોહી ધોધમાર ફરતું હતું, ત્યારે પોર્ટુગાલને ભરેલ પેટે કેદ નીદ્રા આવતી હતી.

ઇતિહાસ લેખકો કહે છે કે-પોર્ટુગાલનો આ અશ્રુતપૂર્વ ગૌરવ પોર્ટુગાલની પ્રજાની કિર્તિ તરીકે ગણી શકાય નહિ, તે પોર્ટુગાલના રાજવંશની કિર્તિ અને ઉદય હતો, તે પ્રજા માટે નહોતો. કારણકે એ વાણિજ્ય રાજનું પોતાનું જ હતું તેથી તે જાતિગત અભ્યુદય તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. જે રાજ્યવંશમાં જન્મ મળ્યું કરી રાજકુમાર હેનરીએ અપૂર્વ આત્મત્યાગ, રાજ્યવંશ માટે નહિ પણ સમસ્ત દેશ માટે પોર્ટુગાલ પ્રજા માટે (કદાચ યુરોપને પણ તેમના રૂબ આપી સમસ્ત ખ્રિસ્તિ પ્રજા માટે) અપૂર્વ આત્મત્યાગ, જે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હતી, તે રાજવંશના સ્વાર્થી વર્તને માત્ર રાજ્યવંશના ગૌરવ તરીકે ગણાયો. રાજકુમાર હેનરીના ઉદાર ભાવોને આવા સાંકડા અને વ્યક્તિગત ભાવમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યા હતા. તે રાજ્યવંશ આવ્યા જતાં તે ગૌરવ પણ અંતર્ધ્માન બંધ ગયું. રાજના આ વ્યક્તિગત સ્વાર્થે પ્રજા માટે અને જાતિ માટે અભિમાન લેવા જેવું કાંઈપણ રહેવા દીધું નહિ. રથેન રાજ્ય સાથે પોર્ટુગાલ જોડાઈ જતાં પોર્ટુગાલની પ્રજાનું પોર્ટુગીઝ તરીકે કાંઈ ખાસ ગૌરવ

ન. રથું. રથેન રાજ્ય ધર્મ કલહમાં પડવાથી ભારત વાણિજ્યમાં નફા માટે યથાયોગ્ય કાંઈપણ કરી શક્યું નહિ, અને સમય જોઈ તે ધર્મકલહ સાથે વાણિજ્ય કલહને હોલંડ અને ઇંગ્લેંડે મનાવી મેળવી દઇ જશે સ્વયે કલાહોલ કરી મુક્યા અને પોતાનું લક્ષ્ય સાધી લીધું.

રથેન પોર્ટુગાલ તેની મતી અટકાવી શક્યાં નહિ અને અટકાવવાની આશા પણ દીનપ્રતિદીન ઓછી થવા માંડી. પોર્ટુગાલ માટે ભારત વાણિજ્યમાં રાજનો એક માત્ર સ્વાર્થ ન હોત અને સમસ્ત જાતી અને પ્રજાને લાભ આપવામાં આવ્યો હોત તો, આખી પ્રજા સમૃદ્ધ બની જાત અને આમ અહીં સમયમાં આ પ્રમાણે અધઃપતન સંભવત જ નહિ.

ફિરંગિ વણિકના ભારે અત્યાચારે મુસલમાન શક્તિ કેટલોક વખત સંકુચિત અવસ્થાએ પહોંચી, પરંતુ એકદમ નષ્ટબદ્ધ થઇ નહોતી. પરશ્યાના અધિપતિએ ભારત વાણિજ્યનું આધિપત્ય ગુમાવ્યું તો નહોતું જ પરંતુ ફિરંગિ વણિકને બની શકે તેટલી દોડ કરવા દઇ યોગ્ય અવસરની રાહ જોતો દીવસો ગણતો હતો. તેની પ્રજા બહુ લાંબા કાળથી પરશ્યન ઉપસાગર માર્ગે ભારત વાણિજ્ય વ્યાપારે અર્થોપાર્જન કરતી હતી. તે માર્ગે ફિરંગિ વણિકના હાથમાં જવાથી તેનાં પ્રજા જોર અને સમયને હાલ તો સાચવી સમય આવે પોતાનું આધિપત્ય શરીથી સ્થાપવા હવે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યો હતો. આરબ દેશના મુસલમાનો પણ જેને ભારત વાણિજ્યનો એક માત્ર ધંધો હતો તે હાથમાંથી ગયા છતાં હાથ જોડી બેસી રહ્યા નહોતા. ફિરંગી વણિકને અબ્મુદ્દય અને આધિપત્ય મેળવવા માટે પુર્વમાં અને ભારતવર્ષમાં એ સમય બહુ જ અનુકુળ હતો, કારણકે પરશ્યન અધિ-

પતિ અને આરખોની નજર ખીજ તરફ હતી તેથી ફિરંગી વશિક સામું એક હાથે કામ લેવા કરતાં ચુપ બેસી રહેવું હિતકર ધારતા હતા. એટલે ખાલી પડ્યાં ફિરંગી ફાળ્યો હતો. મિસરનો અધિકાર લેવા એકદલ મુસલમાન સામે ખીજું એક મુસલમાન દળ રહે : ઉત્પન્ન હતું. અંદરો અંદર કળ્યો હતો તેથી મુસલમાન શક્તિની આ વખતે અન્ય ક્ષેત્રે દૃષ્ટિ હોઠ કાંઠ કરી શકી નહોતી.

ભારતવર્ષમાં કિનારા ઉપર તો જુદા જુદા દેશના વ્યાપારાયે આવેલા મુસલમાનો હતા, તે કાંઈ શક્તિ રૂપે નહોતા. ભારતવર્ષમાં જે મુસલમાન શક્તિ કહી શકાય તે હજી સમુદ્ર કિનારા સુધી પોતાનો અધિકાર વિસ્તાર કરી શકી નહોતી, તે કારણે આ મુસલમાનોની રક્ષા સત્તમશક્તિ કરી શકી નહોતી. પઠાણ આ તરફ કાંઠક હતા ખરા, પણ તે તો રાષ્ટ્ર વિપ્લવમાં જ પડેલા હતા. ખરેખરી રીતે સામાન્ય નાનાં રાજ્યો સિવાય હિંદુઓ પણ ફિરંગિને સામા મળ્યા નહોતા. તેમ મુસલમાન રાજ્ય નામે કોઈ ફિરંગિએ હરાવ્યું નહોતું. આ પ્રમાણે અનુકુળ સમયે ફિરંગિએ પોતાની હાંગ ફેરવી હતી. સમય જતાં મોગલ શાસન શક્તિ પ્રબળ થઈ ગઈ અને તે ભારત-વર્ષના પશ્ચિમ કિનારા સુધી આવી પહોંચી એટલે હવે ફિરંગિ માટે ફરી જલ્દે સ્થલે ખરી મુસલમાન શક્તિથી બાથ ભીડવાનો સમય સામે આવતો હતો.

ભારત સાગરે ફિરંગિ વશિકનો પ્રબળ પ્રતાપ મુર્ચ્છા કરવા માટે એશિયાના બિન બિન સ્થાનોમાં આ પ્રમાણે તૈયારીઓ થવા માંડી હતી. તે જ વખતે ઇંગ્રેજો અને હોલાંડ વાસીઓ ભારતસાગરે આવી પહોંચ્યા. ફિરંગિ વશિકને એક સાથે સર્વે પ્રબળ હરીફોનું આક્રમણ

સહન કરવાની શક્તિ ન હોય, ફિરંગિ વણિક પોતાના કિસ્લાઓમાં જ બેસી ગયો. કારણકે યુરોપમાંથી લઈને આવે તેમ નહોતું. મોઝા સામ્રાજ્યને પ્રબળ પ્રતાપ પ્રવર્તતો હતો, ઉપરાંત યુરોપના દેશોના હરીફો પણ સામે આવી ઉભા; તેમાંથી કોઈ એકની સામે પણ બાથ ભીડવા પોતાની શક્તિ નહોતી. અત્યાર સુધી જે કાંઈ આધિપત્ય ભોગવ્યું, જે વાણિજ્ય લાભ લીધો, તે ઉપર સંતોષ માની પોતાની અખુટ સમૃદ્ધિમાં સંતોષ માની ઘેર મોઝમજહ માથુવા બેસી ગયા.

હવે તે દિવસો નથી. આજે રણ કુશલ વહાણવટીઓ વાણિજ્ય બંદરે રાજ્ય મહેલ જેવી ઉચ્ચ અટ્ટલિકાઓમાં વાસ કરી, વિવિધ વિલાસમાં પડતાં કર્મબ્રહ્મ થયા છે. સૈનિકો પણ પોતાની પૂર્વ શિક્ષા ભુલી જઈ મોટાને પગલે ચાલી એક એક સૈનિક સરદાર બની ગયો હતો. સંયમ ચાલ્યો જતાં સંભોગ પ્રબળ થઈ સર્વ શક્તિને નષ્ટ કરી ગયો.

યુરોપની અવસ્થા પણ કાંઈ આશાજનક નહોતી. શાન્તિ નષ્ટ થતાં યોપની મર્યાદા અને તેનું પદ જાડું જાડું થઈ રહ્યું હતું. ઇંગ્લેન્ડે તેનો અવશ્ય ભાવી પતનકાલ સમજી હોવાંડ વાસીઓની દેખા-દેખીએ ભારત જઈ, ફિરંગિ વણિકના દુર્બલ હાથમાંથી ભારત વાણિજ્યનું એકાધિપત્ય ખેંચી લેવા સંકલ્પ કર્યો હતો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

પરિચામ.

From the moment of their landing on the shores of India the first settlers cast off all those bonds which had restrained them in their native villages; they regarded themselves as privileged beings—privileged to violate all the obligations of religion and morality, and to outrage all the decencies of life. They who went thither were often desperate adventurers, who sought those golden sands of the East to repair their broken fortunes; to bury in oblivion a sullied name; or to wrong with lawless hand, from the weak and unsuspecting, that wealth which they had not the character or capacity to obtain by honest industry at home. They cheated, they gambled, they drank; they revelled in all kinds of debauchery—
Key's Christ in India, P. 49.

સત્યનિષ્ઠ અંગ્રેજ લેખકો મુક્ત કંઠે કહી ગયા છે કે જેઓ ફિરંગી વણિકની માફક ભારત વાણિજ્ય અધિકાર લાભે ફૂત સંકલ્પ

વધ ઈંગ્લેન્ડથી વાણિજ્ય યાત્રા માટે બહાર પડ્યાં છે, તે પહેલાં ઉત્તરનારાઓએ જે ધડીએ ભારત સમુદ્ર તટે ૫૫ મુક્યો તે જ વખતે તેઓએ સર્વ બંધનો તોડી નાખ્યાં હતાં. સ્વદેશે જે બંધન અને સંયમ માટે શિક્ષણ મળ્યું હતું તે એક સાથે છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. તેઓ સાધારણ મનુષ્ય કરતાં પોતાને વિશેષ અધિકારે અસાધારણ મનુષ્ય ધારતા હતા, અને ધર્મ અને નીતિથી બ્રષ્ટ થઈ, માનવજીવનના સર્વે શિષ્ટાચારની મર્યાદા મૂકી બેસતા હતા.

જેઓ ભારતવર્ષ આવતા હતા, તેઓ પૂર્વની સુવર્ણ રિદ્ધિ લુંટી લઈ, તેનો ખર્ચ કરી સૌભાગ્યના જુના સંસ્કારો બતાવતા હતા. ન્યાયમાર્ગે, ચરિત્રબળે અથવા કાર્મદક્ષતાથી સ્વદેશે સહમાર્ગે કમાઈ શકતા નહોતા, તેઓ દુર્બલ અને ગરીબ માણસો પાસેથી જે કાંઈ હોય તે ઝુંટવી લેવા અગ્રેસર થતા હતા. તેઓ મસ્કરી કરતા, જુગાર રમતા, દારૂ પીતા, અને છેવટે વ્યભિચાર પણ કરતા હતા.

પરંતુ આ ગ્રેણીના માણસો સિવાય આ સમયે સાહસ કરી, પૂર્વ સાગરે વાણિજ્ય ક્ષેત્રે આત્મવિસર્જન કરવા તોષોના ગોળા સાથું કાણુ દોડી બધ ? એ માણસો મનેતેવાં નિંદાપાત્ર હતાં, છતાં તેવાં માણસો સિવાય આવા ક્ષેત્રે તેઓ જ આલ્યા આવતા હતા. ગમે તે ઉપાય લેવાય પરંતુ ફિરંગી વણિકના દુર્બલ હાથમાંથી વાણિજ્ય અધિકાર ઝુંટવી લેવા માટે જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ વાસીઓએ કૃત સંકલ્પ કર્યો ત્યારે આ લોકો જ માથું આપવા બહાર પડ્યા હતા.

આ સંકલ્પ જાહેર કરવા સાહસ હોત તો ઈંગ્લેન્ડ આખી દુનીયાને જાહેર કરત. પણ હજી જાહેર રીતે ગુપ્ત સંકલ્પ વ્યક્ત કરવા યોગ્ય સમય આવી લાગ્યો નહોતો. “આરંભાડાં” લડાયક

પહાણું પાછું નાશી ગયા પછી, રપેન અને પોર્ટુગાલનું નૌકાબળ કાંઈક નબળું થઈ ચૂકું હતું. સૌપણ ઇંગ્લેંડ યુરોપના દરિયામાં રપેન અને પોર્ટુગાલને એકદમ પરાભવ આપી શકે તેમ તો નહોતું. ઇંગ્લેંડે તે સર્વે સ્થિતિ અને શક્તિ ગણ્યતા હતા,—યુરોપમાં ગમે તેવી સ્થિતિ હોય પણ ભારતવર્ષના કિનારા ઉપર તેમની જે સ્થિતિ અને અને નૌકાબળ હતું તે સર્વ કાંઈ ગણ્યતું હતું. એટલે ત્યાંની નિર્ભયતા ઇંગ્લેંડના ધ્યાન બહાર નહોતી. વળી સમય એવો ગુચવાડાવાળો આવ્યો હતો કે રપેન-પોર્ટુગાલને ભારતવર્ષે વધુ કાંઈ મદદ હાથ પુરત મોકલી શકે તેવી તેમની સ્થિતિ કે નિવૃત્તિ નહોતી, તેમ તેની કાંઈ તૈયારીઓ પણ જોવામાં આવતી નહોતી. તેથી ત્યાંનું પણ ધણી વગરનું મદદ વગરનું પોણું જોઈ, એશિયા માટે સંપૂર્ણ આશા બાંધી કહેવા લાગ્યા કે—તેઓ હવે વધુ વખત પોપની શાસન લિપિની મર્યાદા રક્ષા કરી આત્મ-વંચિત રહેવા માગતા નથી. પોપને આવું પક્ષપાતિ ફરમાન કાઢવા શું જરૂર છે?

આ સમય પર્યંત તેમ આ વચનો જોણતી વખતે હિરંગી વલ્લિકના હઠ સંસ્થાપિત વાલિજન્ય અધિકારનો અસ્વીકાર તો તેઓ કરતા જ નહોતા. શાસન લિપિ પ્રચારે પોપનો અધિકાર હોય કે ન હોય પરંતુ તેનો સુયોગ સાચવી હિરંગી વલ્લિકે જે પૂર્વ વાલિજન્ય સંસ્થાપિત કર્યું હતું, તેને અનધિકાર પ્રવેશ તરીકે ગણાવી શકાય તેમ તો નહોતું. તે માટે અંગ્રેજોએ તેના વાલિજન્યનો અધિકાર સ્વીકાર કરવો પડ્યો, પોર્ટુગીઝોએ સર્વની પહેલાં ભારત વાલિજન્યે અધિકાર વિસ્તારી જે જે જગ્યાએ કોઈ સ્થાપી હતી તે તે જગ્યાએ અંગ્રેજોએ તેની મર્યાદા રક્ષા કરવા તૈયારી બતાવી.

આ સુધી યુરોપની આંતરજાતીય રાષ્ટ્રનીતિમાં નવીન પ્રણાલી
જાણી શકાય. આટલા દિવસ સમય ખિસ્તિ યુરોપ અવનત મસ્તકે
યુરોપની શાસન લિપિને બહુમત અથવા બહુમત સર્વાદિ સંમત
અધિકાર પત્ર તરીકે સ્વીકાર કરતા આવ્યા હતા. કેમકે તેના વિરુદ્ધ
આયરી કાર્યકરોને કોઈ વખતે પણ હુમલો કરી શક્યા નહોતા. તેમ
તે અચાને માન્ય કરતાં સામું બોલ્યા વગર ભોમવવી પડતી. નાના
પ્રકારની અડચણો કે નુકસાનોએ મુંઝે મોઢે સહન કર્યું જતું હતા.
આજે જાહેર રીતે પોષ્ટ સર્વોપરી શાસન અસ્વીકાર કરતી વખતે,
પૂર્વ સંસ્થાપિત અધિકાર તે સુત્રે પ્રતિષ્ઠા લાભ કર્યો હોય કે નહિ
છતાં નવી પ્રણાલી પ્રમાણે તેને ન્યાયાનુમોદિત અધિકાર તરીકે તો સ્વી-
કાર કરવામાં આવ્યો.

આ નીતિ યુરોપમાં મુદ્દા બાવે પાલન થયા છતાં, એશિયા
આવી, તેની મર્યાદા રક્ષા કરવી એ સર્વ સમયે સર્વ અવસ્થામાં અનુકુળ
પડશે નહિ તેમ સમજી શકતાં, ઇંગ્લેન્ડે એશિયાખંડે તેની મર્યાદા
રક્ષા સંમત થયા નહિ.

આ સમયથી યુરોપ અને એશિયાની રાષ્ટ્રનીતિ જુદા પ્રકારનીજ
ધડાવા લાગી. યુરોપમાં ગમે તે હોય, એશિયામાં “ અનુકુળતા ” જ
જેવાતી હતી. તેમ તેના પક્ષ સમર્થનમાં યુક્તિતર્કનો અભાવજ
નહોતો! યુરોપ એશિયા નથી-એશિયા તે એશિયા જે દેશમાં આવી,
નીતિની મર્યાદા સર્વદા પાડવાની અગવડ દેખાઈ; કાર્ય સમયે બાહુ-
બળ પાસે ન્યાય બળનું બલિદાન આપવામાં આવ્યું; યુરોપનાં સર્વિ-
પત્રો એશિયામાં સ્વીકારાયાં નહિ; પણ કયરાની ટોપલીમાં જ પડ્યાં,

આ નીતિએ જુદાઈને દિવસો દિવસ રચાઈ કરવા મોટી જુદાઈ હતી ગઈ નહિ, યુરોપની ધર્મ નીતિ પણ એશિયા આવી બિન મૂર્તિમાં રચી કરવા લાગી. જે યુરોપમાં સર્વાધિસંમત સંદાચાર, તે પણ એશિયામાં આવી પગલે પગલે પગ નીચે કચરોવા માંડ્યો, કારણ યુરોપ એશિયા નથી; એશિયા તે એશિયા.

ફેબ્રુઆરી ગુડ હોપે લુમ્બોર્ગને જે ભાગમાં વેચી નાખ્યું. પૂર્વ ભાગે સ્વાર્થ, સગવડ, બાહુબળ, સ્વેચ્છાચાર વગેરે દિવસો દિવસ પ્રેમગ્રંથવા માંડ્યા. પૂર્વ પ્રતિષ્ઠિત અધિકાર વધારે દિવસ મર્યાદા રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. જે હોલાંડવાસીઓ યુરોપમાં ઇંગ્લંડના વાલિજનના આશ્રમદાતા અને ઇંગ્લેન્ડના પૂર્વ વાલિજન વિસ્તારના પ્રયત્નમાં પહેલો પગ ઉપાડનાર હતા, તેમની સાથે એશિયામાં આવી કલહ કરવામાં કાંઈ વાંધો આવ્યો નહિ.

એશિયા પ્રવાસી, વિલાસજીવ, ચરિત્રહિન દિરંગી વલિક કોઈની પાસેથી આત્મ રક્ષામાટે ઉપયોગી સહાય મેળવી શક્યો નહિ. યુરોપમાં ચોપનું સિંહાસન હયમચી ગયું હતું, તેની અધઃપતનમયી રક્ષા કરવા માટે રપેન અને પોર્ટુગાલ યુરોપીય કલહ કલાહોલમાં પડ્યું હતું. વખતના અભાવે પોર્ટુગાલ પૂર્વ વાલિજનની રક્ષા કરવા યોગ્ય પ્રયત્ન કરી શક્યા નહિ.

દિરંગી વલિકે પોતાના સારા દિવસોમાં જલે સ્થલે હુંટારૂ વૃત્તિથી એશિયા નવાસીઓને જે દુઃખ દીધું હતું, તેથી એશિયામાં કોઈની પાસેથી પણ મદદ મેળવી શક્યા નહિ, તેમ કોઈ આપે તેમ ન હોતું.

એક સાથે યુરોપથી અનેક પ્રજા જાતિઓ એશિયા આવી પડતાં, ફિરંગી વણિકની પૂર્વ વાણિજ્ય મર્યાદાની જે છાયા માત્ર આજે બાકી રહી હતી, તે પણ સહજમાં પાણીમાં મળી ગઇ. હવે ગોદુર્ગાલનાં વહાણો લોકો લૂટવા માંડ્યા, વાણિજ્ય કેન્દ્ર આફ્રિકાનાં થવા લાગ્યું, નવી નવી વાણિજ્ય બજારો સ્થપાવા લાગી, જુનો બજારો જુનાં કેન્દ્રો ખાલી થવા માંડ્યાં, છેવટે ફિરંગી વણિકનું પૂર્વ વાણિજ્ય સામ્રાજ્ય ભારત સાગરે જલમગ્ન થયું.

એશિયાને સમજવું હોય તો યુરોપના આ ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવું. યુરોપને જાણવું હોય તો એશિયાનો આ ઇતિહાસ મનન કરવો જોઈએ. તાત્પર્યે એશિયાએ યુરોપને નવજીવન દાન કર્યું છે, યુરોપીની પ્રતિયોગિતાએ એશિયાનો છેલ્લો નિઃશ્વાસ અવરજ્ઞ થઇ ગયો છે. એશિયા ન હોત તો, યુરોપમાં આટલી પ્રભુતા ન આવત, આટલું મોટું ન થઇ શકત; યુરોપ ન હોત તો એશિયા આટલી લઘુ રિયતીએ ન પહોંચત, આટલું માનું ન થઇ પડત.

ઉપસંહાર.

યુરોપ આજે મોટું બન્યું છે, એવિયા નાનું થયું છે—તે સર્વ-
દિસંમત, શિરંગી વણિકનો ઇતિહાસ તે વિચિત્ર ભાગ્ય-પરિવર્તનો
ઇતિહાસ,—તે સર્વદિસંમત. પરંતુ તેનું કારણ શું તેના અવધાન
અભાવ નથી.

અદૃષ્ટવાદનો સિદ્ધાંત તેજ એક માત્ર સરલ સિદ્ધાંત છે. તેની
સમાલોચનાની આવશ્યકતા જ નથી. અદૃષ્ટવાદ—તે એક પ્રકારે આલ-
સ્યવાદ જેવો જ છે,—તે કોઇ ઘટનાનાં કાર્યકારણ શૃંખલા સોંધવા
માટે કાંઇ પણ શ્રમ ઉઠાવવા સંમત થતું નથી. કારણ જે થવાનું
હતું તે થયું. જેવું ભાવિ—આજ તેનું સુખ છે.

જેઓએ તેના ઉપર આસ્થા નથી અગર તે જવાબથી સંતોષ
પામે નહિ તે તેના જુદાં જુદાં કારણોનો વિચાર કરી ગયા છે. તે
ઇતિહાસમાં ભારતવર્ષ સર્વ પાસેથી સમાન ભાવે પક્ષપાતશૂન્ય
સુવિચારનો લાભ મેળવી શક્યું નથી. ભારતવાસીઓને દુર્બલ, બીડ
અને કાપુરુષ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે તેની અચોચ-
તાના કારણે જ તેનું અધઃપતન થયું છે, તેમ લખી ગયા છે. અને
તે સર્વત્ર સત્ય સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાયું છે. પરિણામ તરફ દ્રષ્ટિ
કરતાં, અનેક ભારતવાસીઓ પણ આને જ સત્ય સિદ્ધાંત તરીકે માની
લેવા તૈયાર થયા છે. તે માટે વિચાર વિમુક્તતા, આત્મશક્તિ માટે
એક અંધવિશ્વાસની સૃષ્ટિ રચી ભારતવર્ષવાસીઓને કાળક્રમે ખરેખર
દુર્બલ, બીડ અને કાપુરુષ જ બનાવ્યા છે. ભારતવાસીની આ ચિત્ત-

દુર્બળતા અધઃપતનનું “ પરિણામ ” આ તેનું “ કારણ ” તરીકે સ્વિકારી શકાય તેમ નથી.

એશિયા એક મોટો દેશ છે. તે જુદા જુદા દેશોમાં વિભક્ત છે. જેમાં ઘણી ભાષી, ઘણી ભાષા અને અનેક ધર્મો વર્તમાન છે. તથાપિ એશિયા અનેક વિષયે જુદું હોવા છતાં, કોઇ કોઇ વિષયમાં એક છે. ત્યારે અને આજે પણ તેનાં પ્રમાણે એશિયાના સર્વ દેશોમાં મોજુદ છે. વાણિજ્ય વિષયે એશિયાના સર્વ દેશો એક જ નીતિને અનુસરે છે. તેનું મૂળ સુત્ર વિશ્વાસ તેથી જ એશિયાના અન્ય દેશના અધિવાસિઓ પ્રમાણે જ ભારતવર્ષની પ્રજા સર્વ દેશના, સર્વ ધર્મના વ્યાપારિઓનો સરખો જ વિશ્વાસ કરે છે. સમ-ભાવે આશ્રય આપે છે. સમુદ્ર-કિનારે વાણિજ્ય ધંધાદારીઓનું સ્થાપ્ય કરવા સૈન્યની મદદ લેવી પડતી ન હતી. જેઓ વાણિજ્ય બંદરે આવળ કરતા, તેઓ પણ તે જ નીતિને અનુસરી, વિશ્વાસની મર્યાદા અખંડ રાખી ભારતવાણિજ્યે અર્થોપાર્જન કરતા. તેઓ સર્વે એશિયા વાસી અનેક વિષયે જુદા હોવા છતાં આ વિષયે એક હોઇ એક જ નીતિને અનુસરે છે. કારણ, તેઓ જે ચિર પુરાતન સભ્યતા અને સદાચારના પક્ષપાતી હતા, તેમાં સ્વતંત્રતા હતી, સ્વેચ્છાચાર નહોતો; હરીદાઇ હતી, પણ અનધિકારી ચર્ચા વહોતી; જે આવતા-તેનું ભારતવાસીઓ સ્વાયત કરતા અને તેમને આહતા. સ્વદેશ બહિષ્કૃત પાકુંદી, સ્વરાજ્ય બહિષ્કૃત પારસી, સેઇન્ટ યોમસના સંપ્રદાયી ખ્રિસ્તિ, આરબ, મિસર, પરચાના મુસલમાન, ભારત બંદરે સમભાવે જ અજાણ અને માન મેળવતા, તેમ વખતે વખતે રાજ્યકાર્યમાં પણ હાજર હોતા. આ બાબતમાં ભારતવર્ષે જ પ્રકૃત સામ્યનીતિ મર્યાદા હાજર કર્યો છે. ફિરંગી વણિક ભારતવર્ષ આવતાં, ભારતવાસીના ચરિત્રગુણનો પ્રચુર

પરિચય પ્રાપ્ત થયો હતો. આમ ન હોત તો ફિરંગીની આ પહેલી સુસાદરી છેલ્લી જ થાત. જેઓ પોતાના દેશથી અપરિચિત સમુદ્ર-માર્ગે વાણિજ્ય માટે આવ્યા હતા, તેઓ માલ લઇ પોતાના સ્વ-દેશમાં પાછા ન પહોંચત. તો પોર્ટુગલથી બીજાં વહાણો નાહક આત્મચિસર્જન કરવા સોહસે ન જ કરેત.

સમન શાસન એડીઓઆંથી મુક્ત થમેલાં યુરોપનાં રાજ્યસમુહો જે સભ્યતા અને સહાયારનું અનુસરણ કરતાં શિખ્યાં છે, તેમાં વિશ્વાસ કરતાં બાહુબળે જ અધિક પ્રાધાન્ય લાભ મેળવ્યો છે.

હિંદની આસપાસના દરિયામાં વેપાર માટે ઝુકાવલાં જ ફિરંગી-ઓએ પોતાની ઝોળખાણ કરાવી દીધી હતી. ભારતવર્ષ આ માટે તૈયાર નહોતું. અલ્પ સંખ્યક ફિરંગી સેનાના આક્રમણે બહુ સંખ્યક ભારતવાસીઓ પરાબવતે પામ્યાં. તેમાં બાહુબળના અભવાસની જ પામી દેખાય છે, બાહુબળનો એકદમ અભાવ જણાતો નથી. કારણ કે તે જ ભારતવાસી જ્યારે ફિરંગી સેના મુક્ત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે બાહુબળનું શિક્ષણ મળતાં અલ્પ અભ્યાસે ફિરંગી સેનાની જરોબરી કરી શક્યા હતા. તેથી ભારતવાસીને દુર્ગ, બીર, કાપુર્ય મણાવી જે ઇતિહાસ રચાયેલો છે તે ઇતિહાસે સત્ય મર્યાદા સુરક્ષિત કરી કહેશ્ય નહિ. પોતાનામાં જ તૃપ્તિ માનતારી પુર્વ સભ્યતા, પારકામાં લાલચ કરનાર પશ્ચિમ સભ્યતા સામે પહેલાં જ સંઘર્ષને પરાબવતે પામી હતી. આજ ફિરંગી વણિકના અભ્યુદયનું એક માત્ર કારણ.

જે નીતિથી ફિરંગી વણિકનો અભ્યુદય, તે જ નીતિથી તેનું અધઃપતન. તે સમાન ભાવ નહિ પણ સમયને માન હવું, ન્યાયબળ નહિ પણ બાહુબળ હવું, તેને પરિણામિ થોડાં તેમજ જ વિજય લાભ આપ્યો છે.

